

Tsjalling Swierstra & Evelien Tonkens (red.)

De beste de baas?

Prestatie, respect en solidariteit
in een meritocratie

STUDIES OVER POLITIEKE VERNIEUWING

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

DE BESTE DE BAAS?

STUDIES OVER POLITIEKE VERNIEUWING

De serie *Studies over politieke vernieuwing* beoogt via spraakmakende en grensverleggende studies bij te dragen aan het debat over vorm, plaats en werking van de moderne politiek. De politiek verandert in een snel tempo van karakter. Dit maakt het nodig om oude vanzelfsprekendheden opnieuw te overwegen. Deze politieke heroriëntatie is begonnen in de jaren zeventig van de vorige eeuw met het debat over de hervorming van de verzorgingsstaat. Maar ze is na de omwentelingen in Oost-Europa en de aarzelende politieke eenwording van West-Europa boven aan de theoretische en politieke agenda komen te staan. Sindsdien is er discussie over het functieverlies van de traditionele centra van politieke besluitvorming; over het ontstaan van nieuwe politieke arena's in de rechtspraak, de bureaucratie, de wetenschap en de onderzoeksbureaus, de media, de bedrijven en de technologische organisaties; en over de veranderende stijl en betekenis van politiek handelen. In welke instituties krijgt de politiek vandaag de dag vorm, hoe veranderen deze instituties in het politieke proces? Welke oude en nieuwe thema's kunnen in deze veranderende omgeving van de politiek aan de orde worden gesteld? Hoe moeten we die veranderingen waarderen en hoe kunnen nieuwe vormen van democratische sturing en verantwoording worden ontwikkeld?

SERIEREDACTIE

Ido de Haan, Faculteit Letteren, Instituut Geschiedenis, Universiteit Utrecht

Tsjalling Swierstra, Faculteit Gedragwetenschappen, Afdeling Wijsbegeerte, Universiteit Twente

De beste de baas?

Verdienste, respect en
solidariteit in een
meritocratie

Tsjalling Swierstra (red.)

Evelien Tonkens (red.)

Mark Bovens

Pieter Pekelharing

Dick Pels

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Omslagafbeelding: Flip Franssen / Hollandse Hoogte

Omslagontwerp: Kok Korpershoek, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: V3-Services, Baarn

ISBN 978 90 5356 815 6

NUR 754 / 759

© Amsterdam University Press, Amsterdam 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Verantwoording 7

- 1 In het jaar 2034. Inleiding 9**
Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens
- 2 Competitie op alle fronten 33**
Historische en maatschappelijke achtergronden bij de opkomst van het meritocratische ideaal
Pieter Pekelharing en Tsjalling Swierstra
- 2 Competitie op alle fronten 33**
Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens
- 4 Verdient Oprah wel wat ze verdient? 81**
Over meritocratie en perversiteit in de sterrencultuur
Dick Pels
- 5 De diplomademocratie 101**
Over de spanning tussen meritocratie en democratie
Mark Bovens
- 6 Meetlust: de wil tot meten 119**
Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra
- 7 Naar een aidocratie. Conclusies 149**
Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra

Verantwoording

Vier jaar geleden kregen wij het idee voor dit boek. Tijdens de beginfase hebben we veel gehad aan de levendige discussie met de ‘hedonauten’: René Boomkens, René Gabriëls, Ido de Haan, Cris van der Hoek, Lolle Nauta, Annemarie Mol, Pieter Pekelharing en Baukje Prins. Zij overtuigden ons, soms ondanks zichzelf, dat we iets op het spoor waren. In een latere fase hebben we nog adviezen gekregen van Herman van de Werfhorst, die we daarvoor hartelijk willen danken.

De auteurs die we hierna hebben aangezocht, zijn een aantal malen bij elkaar gekomen, hebben ideeën uitgewisseld en taken verdeeld, waarna eenieder zijn/haar eigen hoofdstuk heeft geschreven. Zoals dat gaat, was een aantal stukken snel klaar, andere aanzienlijk later. Van sommige hoofdstukken zijn daarom inmiddels versies elders gepubliceerd. Een versie van hoofdstuk 3 verscheen in *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie* (2006), jaargang 6, nummer 3, 3-23. Van hoofdstuk 4 verscheen een oerversie in *De Groene Amsterdammer* van 18 november 2005. Hoofdstuk 5 is in een afwijkende versie verschenen in 2006, *Beleid en Maatschappij*, jaargang 33 nummer 4, 205-218. Een oerversie van hoofdstuk 6 is tenslotte verschenen in *de Volkskrant* van 31 augustus 2004 (bijlage Reflex), onder de titel ‘Transparantie maakt ondoorzichtig’.

De afzonderlijke auteurs hebben soms van mensen uit hun eigen kring commentaar ontvangen bij het schrijven van hun hoofdstuk. Die mensen worden aan het begin van de desbetreffende hoofdstukken bedankt door de auteur zelf. Wij als redacteurs willen hier echter degenen hartelijk danken die de bundel als geheel van kritiek hebben voorzien en daarmee hebben helpen verbeteren. Allereerst danken wij Ido de Haan, de (co)redacteur van de serie, voor zijn even precieze als constructieve suggesties. De leden van de redactieraad Sociale Wetenschappen van Amsterdam University Press, en een externe referent, hebben ons door hun opmerkingen en vragen geholpen aard en pointe van de bundel aanzienlijk aan te scherpen.

Uiteraard blijven wij als redacteurs verantwoordelijk voor eventuele onvolkomenheden in de tekst.

Tijdens het maken van dit boek is Lolle Nauta overleden. Wij missen zijn inspiratie en kritische geest, en dragen het boek daarom aan hem op.

1 In het jaar 2034. Inleiding

Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens

De gelijke kansen maatschappij is omgeslagen in een stressmaatschappij. De keerzijde van de meritocratie komt aan de oppervlakte: niemand is ooit zeker van zijn positie. Iedereen moet blijven presteren, om zijn plaats in de sociale rangorde te consolideren. (...) In de stressmaatschappij is iedereen vooral met zichzelf bezig en niet zozeer met de medemens of met het perspectief van toekomstige generaties. Wie het niet maakt, heeft geen excuus: het is je eigen schuld als je je kansen niet benut. (11)

Aldus betoogde journalist Hans Wansink in 1994 in het boek *De opkomst van de stressmaatschappij*. De stressmaatschappij is de schaduwzijde van het breed omarmde ideaal van een meritocratie, een 'samenleving waarin geleverde prestaties maatgevend zijn voor ieders maatschappelijke positie' (9), stelde Wansink. 'Maatschappelijk succes wordt minder dan ooit bepaald door afkomst en privileges en is meer dan ooit het resultaat van geluk, eigen initiatief, talent en van de invloed van de leefomgeving. De meritocratische gedachte houdt tegelijk een appèl en een belofte in: wie zijn best doet, kan vooruitkomen' (9). Keerzijde is echter de stressmaatschappij, die gekenmerkt wordt door 'het ressentiment van allen jegens allen en het volstreekte gebrek aan politiek engagement. (...), de totale desintegratie van sociale weefsels en politieke infrastructuur (23). Tegenover het ressentiment van de verliezers staat volgens Wansink de zelfgenoegzaamheid van de winnaars, die zich onder luid zelf-applaus afwenden van de publieke zaak. Die geen reden meer zien om solidariteit op te brengen met de verliezers die hun lot immers aan zichzelf te danken hebben.

Soortgelijke zorgen zijn de laatste jaren vaker uitgesproken. Zo stelde Henk Hofland in *NRC Handelsblad* dat het ideaal van de meritocratie mooi klinkt, maar in de praktijk leidt tot 'de gestage groei van een grote bovenklasse die voor degenen die zich daaronder bevinden, ontoeganke-

lijk wordt. In de onderlaag van de meritocratie groeit de wrok van de miskenning' (*NRC Handelsblad*, 24 juli 2002). Daarbij baseerde Hofland zich mede op de socioloog Wout Ultee, die eerder in dezelfde krant betoogde: 'Voor mensen onderdaan de sociale ladder staat in de meritocratie nagenoeg vast dat ze het nooit meer beter zullen krijgen. Zo is een nieuwe klassenmaatschappij met intelligentie en opleiding als verdelingscriteria ontstaan. Het voordeel is dat iedereen terechtkomt waar hij hoort, het nadeel is dat mensen aan de onderkant niets meer te hopen hebben.' (*NRC Handelsblad*, 18 juli 2002). Een belangrijke indicatie daarvoor achtte Ultee de tendens dat mensen steeds meer binnen hun eigen milieu trouwen – een ontwikkeling die de sociaal geograaf Jan Latten drie jaar later in zijn oratie *Zwanger van segregatie* ook aan de kaak zou stellen.

Ook een fervent voorstander van gelijke kansen als minister van onderwijs Jos van Kemenade waarschuwde in zijn Contourennota uit 1975 al dat 'het streven naar verbetering van gelijke kansen (...) tevens een groot maatschappelijk gevaar in zich [bergt]. Het gevaar van een toenemende sociale ongelijkheid tussen mensen met een verschillende begaafdheid op opleidingsniveau, een 'nieuwe en wellicht nog scherpere sociale tegenstelling' dan voorheen (Contourennota, geciteerd in *Het Schoolblad*, jrg. 27, nr. 16, p. 22).

Alle bovengenoemde zorgen kwamen reeds ter sprake in de sociologische toekomstsatire *The Rise of the Meritocracy* van de Britse socioloog Michael Young uit 1958.¹ Young is de bedenker van het begrip 'meritocratie'. Hij liet in zijn boek een fictieve auteur in 2034 terugblikken op het historische wordingsproces van de perfect meritocratische samenleving van de eenentwintigste eeuw. In zijn toekomstsatire verkent hij onze diepliggende morele ambivalentie ten aanzien van het meritocratische ideaal. Enerzijds vloeit dit ideaal voort uit onze diepgewortelde morele overtuigingen, anderzijds schrikken wij terug voor de consequenties ervan. '[A] meritocratic future (...) is a poor ideal that must pray for eternal failure in order to avoid unwelcome consequences', zo vat James Flynn dit (overigens niet door hem gedeelde) sentiment samen (Flynn 2000 in Arrow et.al).

Het blijft tot nu toe echter grotendeels bij het uiten van zorgen en waarschuwingen. Wansink bijvoorbeeld geeft een scherp en indringend beeld van de problemen van een meritocratie, maar blijft in zijn voorstellen erg algemeen. Hij besluit zijn boek met de oproep dat we ons moeten 'realiseren dat de kwaliteit van het bestaan meer is dan een kwestie van individueel succes. We kunnen ons niet afsluiten voor de publieke zaak. We zijn afhankelijk van elkaar. De kwaliteit van het openbare leven – dat wordt het politieke thema van de jaren negentig' (95). Een brede analyse

van diverse schaduwzijden van het meritocratisch ideaal ontbreekt nog nagenoeg. Ook zijn er nauwelijks uitgewerkte ideeën over hoe we met die schaduwzijden om zouden moeten gaan. Interessante uitzondering hierop is het recent verschenen boek van Dick Pels (tevens medeauteur in deze bundel), *Economie van de eer*. Pels heeft daarin een belangrijk aspect, de groei van topinkomens en bijgevolg van inkomensverschillen, aan een scherpzinnige analyse onderworpen. Hij stelt voor om bij hoge inkomens de extra beloning van geld te vervangen door de extra beloning via eer.

Met dit boek willen we het debat over het ideaal van de meritocratie een stap verder brengen door deze normatieve ambivalentie vanuit verschillende invalshoeken te verkennen en op grond daarvan voorstellen te doen om de schaduwzijden te beperken. Niet verdienste moet richtinggevend zijn, maar bronnen van (zelf)respect. Prestaties zijn bronnen van zelfrespect, maar daarnaast zijn ook heel andere bronnen van zelfrespect mogelijk en wenselijk, zo bepleiten we in het slothoofdstuk.

Voor sommigen zal dit boek wellicht te vroeg komen (bijvoorbeeld Meijnen 2004, Jungbluth 2005, Wilbrink 1997). Ze hameren er liever op dat het meritocratische ideaal nog lang niet is gerealiseerd. En waarom je druk maken over iets wat nog niet aan de hand is? Het antwoord op die vraag is simpel: als we onze idealen niet regelmatig kritisch tegen het licht houden, staan we waarschijnlijk beteuterd te kijken als ze ooit werkelijkheid worden. De mate waarin de meritocratie gerealiseerd is behandelen we niet. Deskundigen zijn het erover eens dat deze vraag bijzonder moeilijk te beantwoorden is. Wij beperken ons daarom tot ons hoofdonderwerp: het ideaal van de meritocratische samenleving.

In de rest van deze inleiding schetsen we eerst de visie van Michael Young op de ontwikkeling en inhoud van de meritocratie. Vervolgens bespreken we de voornaamste, breed gedeelde argumenten ter ondersteuning van de meritocratie en laten we zien dat het meritocratische ideaal in Nederland op brede ondersteuning mag rekenen. Er bestaan echter, naast enthousiasme, ook de nodige bedenkingen bij dit normatieve ideaal. De vier belangrijkste daarvan behandelen we kort. Vervolgens staan we stil bij de vraag of Nederland inderdaad al een gerealiseerde meritocratie is. Wij geloven van niet, maar belangrijker is de constatering dat de mate van meritocratisering zich vanwege fundamentele problemen van methodische aard moeilijk of onmogelijk laat vaststellen. Dit is echter geen bezwaar om het meritocratische ideaal toch aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Het ideaal sorteert namelijk wel degelijk reële effecten. We sluiten de inleiding af met een overzicht van de rest van het boek.

Meritocratie bij Michael Young

Voor een helder begrip van wat een meritocratie is, kunnen we het beste te rade gaan bij de uitvinder van dat begrip, Michael Young. Wat zijn volgens hem de belangrijkste eigenschappen van een meritocratie, van *a society in which power and responsibility [are] as much proportioned to merit as education* (114)? In zo'n meritocratie berusten verschillen in status, inkomen en macht tussen de burgers niet langer op 'toevallige' achtergrondkenmerken waar individuen zelf geen greep op hebben, zoals hun afkomst, sekse, geloofsovertuiging, huidskleur, leeftijd, enz. Het is in Youngs meritocratie uiteindelijk aan mensen zelf om te bepalen hoe hoog ze zullen eindigen op de maatschappelijke ladder. In een meritocratie moet dus aan twee voorwaarden zijn voldaan. Enerzijds mag alleen verdienste tellen voor iemands maatschappelijke positie. Omgekeerd moet het voor iedereen gelijkelijk mogelijk zijn zich door zijn verdiensten van anderen te onderscheiden.

Om de details van Youngs meritocratie beter te begrijpen is het nodig kort in te gaan op de – deels fictieve – wordingsgeschiedenis ervan, zoals die in *The Rise of Meritocracy* vanuit het perspectief van 2034 wordt geschetst. De kiemen voor deze meritocratie, aldus Young's twintigste-eeuwse alterego, werden vanaf de late negentiende eeuw gelegd in het onderwijs. In de loop van de twintigste eeuw slaagde men er vervolgens steeds beter in om kinderen op basis van talent te rangschikken en te selecteren, in plaats van op basis van afkomst, sekse of ras. De pre-meritocratische maatschappij gaf zich uiteraard niet zonder slag of stoot gewonnen. Youngs alterego beschrijft (voorspelt) nauwkeurig hoe eerst een heroïsche strijd moest worden geleverd met conservatieve krachten als het gezin (met zijn dynastieke erf-logica) en allerlei andere vormen van voortrekkerij: feodalisme, nepotisme en cliëntelisme. Vooral de strijd tegen het bevoordelen van de ouderen – een vaste baan, en elk jaar automatisch een extra periodiek, u kent het wel – zou bitter en langdurig zijn geweest. De voornaamste hindernis werd daar opgeworpen door de vakbonden. Uiteindelijk werd dit gerontocratische verzet echter gebroken door een coalitie van gefrustreerde jongeren, die per definitie niet zo bang zijn voor veranderingen, en getalenteerde ouderen die de meritocratische toets niet vreesden. Zij verweten de gevestigde vakbeweging een te weinig meritocratische houding. Geleidelijk maakten zo loyaliteit en vooringegenomenheid plaats voor 'rede en onpartijdigheid': *the principle of seniority has gradually yielded to the principle of merit, and industry been modeled on the schools* (85). Het enige legitieme criterium om verschil te maken

tussen mensen is voortaan wat ze presteren. Natuurlijk is niet alleen intelligentie bepalend voor iemands prestaties, maar telt ook iemands inspanning. Aan een lui genie heeft de samenleving niets. *Beloning naar prestatie* motiveert mensen zich zo veel mogelijk in te spannen, is daarom de gedachte.

Daarvoor moet ieders individuele bijdrage uiteraard wel nauwkeurig worden vastgesteld. Prestatiemeting speelt een cruciale rol in Youngs toekomstschets. Vergeleken met het vroegere vaststellen van sekse, afkomst en leeftijd vergt het meten van iemands individuele verdienste aanzienlijk meer inspanning. Een meritocratie is onmogelijk zonder uitgebreide instituties en procedures, zonder een *art of work measurement* (94) om ieders individuele prestaties precies en herhaaldelijk te meten. Young voorspelde daarom dat kinderen op scholen steeds meer en op steeds vroegere leeftijd en ook steeds vaker op hun IQ getoetst zouden worden. De testleeftijd voor betrouwbare voorspellingen zou volgens hem steeds verder dalen, tot 3 jaar in 2020. In 2034 zou men zelfs van een ongeboren kind het IQ al kunnen bepalen.

Verdienste is echter een *relatief* begrip. Zij wordt niet simpel bepaald door te meten wat iemand tot stand brengt, maar door die prestatie vervolgens te vergelijken met de prestaties van anderen. Omdat presteren wordt beloond met macht, status en inkomen, is het voor iedereen van belang beter te presteren dan de omgeving. Mensen worden gemotiveerd voortdurend hun eigen grenzen te verleggen en door hard te werken hogerop te komen. *Everone has to be ambitious so that none with talents of a high order shall fail to make use of them* (133). Youngs meritocratie wordt daarom gekenmerkt door de universele vergelijking van iedereen met iedereen en een universele competitie tussen iedereen. Samenleven is een wedren.²

Dat betekent ook dat een *meritocratiserende* samenleving een *dynamische* samenleving is. Sociaal-economische voorrechten moeten voortaan immers worden verdiend. Juist in de overgangsfase naar de meritocratische samenleving bestaat er daarom grote sociale mobiliteit, ten gevolge van sociale stijging van de getalenteerde leden van de arbeidersklasse en – spiegelbeeldig – de sociale daling van de incompetenten leden van de voorheen geprivilegieerde klassen. Deze dynamiek is echter, aldus Young, tijdelijk. Dat is het gevolg van de erfelijke component van talent. In een gerealiseerde meritocratie worden sociaal-economische verschillen dus weer statischer.

By 1990 or thereabouts all adults with I.Q.s over 125 were the children of these same adults. The top of today are breeding the top of tomorrow to a greater extent than at any time in the past. The elite is on the way to becoming hereditary; the principles of heredity and merit are coming together' (166).

Kenmerkend voor een gerealiseerde meritocratie is, zoals reeds aange-
stipt, niet alleen dat iemands sociale positie afgeleid wordt van zijn/haar
verdienste, maar ook dat iedereen een gelijke kans heeft de eigen talenten
te ontwikkelen en zich voor de samenleving verdienstelijk te maken. So-
ciaal-economische verschillen zijn alleen legitiem wanneer de wedstrijd
zelf eerlijk verloopt en iedereen vertrekt vanaf dezelfde startlijn en be-
schikt over dezelfde hulpbronnen. Wanneer bijvoorbeeld getalenteerde
arbeiderskinderen niet de kans krijgen hun talenten te ontwikkelen, is het
hen niet aan te rekenen wanneer ze minder presteren dan kinderen uit
hogere klassen. De uitkomst van de prestatie-vergelijking weerspiegelt in
zo'n geval niet de verschillen in verdienste, maar de verschillen in sekse,
klasse, leeftijd, etnische groep of psychische stabiliteit. In Youngs gerea-
liseerde meritocratie wordt er daarom veel zorg aan besteed dat iedereen
gelijke kansen heeft. Ieder kind moet gelijkelijk in de gelegenheid worden
gesteld zijn talenten te ontwikkelen. Young voorspelde een toenemende
overheidsbemoeienis met de opvoeding binnen lager opgeleide gezinnen
en een groei van internaten voor achterstandskinderen.

Niet alleen het onderwijs aan kinderen moet eerlijk worden geregeld;
ook daarna moeten mensen gelijke kansen hebben zich te blijven ont-
wikkelen. Wie meent dat haar arbeidspositie niet overeenkomt met haar
talent, kan zich bij een speciaal testinstituut altijd opnieuw laten testen.
Ook wie door bijvoorbeeld emotionele problemen niet op vol vermogen
presteert, kan in Youngs ideale meritocratie altijd rekenen op psycholo-
gische hulp. Ook de afschaffing van het erfrecht is een logische stap in de
meritocratisering (die vooral door socialisten wordt toegejuicht (144).

Gangbare argumenten voor het meritocratische ideaal

Het meritocratische ideaal is een typisch modern ideaal. Het veronder-
stelt een samenleving waarin sociale mobiliteit, individualisme en com-
petitie breed worden geaccepteerd. Dat is onverenigbaar met organische
opvattingen van de samenleving, waarin iedereen zijn of haar vaste plaats
heeft en men niets anders te doen staat dan de daarbij horende taken zo

goed mogelijk uit te voeren. In het Westen kwam deze statische opvatting over de plaats van het individu binnen de samenleving met de (vroeg) Verlichting onder druk te staan. Dat nam in eerste instantie vooral de vorm aan van verzet tegen de louter op traditie gebaseerde machts- en bezitsclaims van de heersende groepen. (Israel 2001) Waren het eerst de blanke, mannelijke leden van de middenklasse die beloning-naar-verdienste eisten, vanaf het einde van de negentiende eeuw werd dit meritocratische vaandel overgenomen door respectievelijk arbeiders, gekleurden en vrouwen. Dit ideaal fungeerde voor hen als breekijzer om gelijke kansen in het onderwijs en het werk af te dwingen.

In de loop van deze geschiedenis werd een aantal invloedrijke morele argumenten ten faveure van de meritocratie geformuleerd – al bestond dat begrip uiteraard nog niet. Enigszins schematisch kunnen deze argumenten als volgt worden samengevat. De meritocratie respecteert ten eerste een fundamenteel *individueel recht* op onderwijs en zelfontplooiing. Ze biedt iedereen de kans om zich via onderwijs zo veel mogelijk te ontwikkelen. Zoals de bekende feministe Joke Smit halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw schreef.

Wie erin slaagt zijn potenties te realiseren kan zich tevreden voelen. Wie getaxeerd wordt op de eigen merites in plaats van op die van de echtgenoot hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen; de weg naar het zelfrespect is niet langer geblokkeerd (Joke Smit in 1967, in: Smit 1984, 41-42).

Ten tweede zorgt de meritocratie ervoor dat de juiste persoon op de juiste positie belandt. Voor sommige minder competente of vlijtige *individueen* mag het even slikken zijn wanneer ze voorbij worden gestreefd door anderen, maar uiteindelijk plukken we daar *collectief* de vruchten van in de vorm van meer collectieve welvaart en welzijn en een betere leiding. Anders gezegd: dankzij competitie op basis van verdienste wordt het *collectieve nut* gemaximaliseerd. Dat ‘Turkse en Marokkaanse Nederlanders ondanks een goede Cito-score niet op havo of vwo terecht komen (...) is niet alleen schadelijk voor die leerlingen, maar ook voor de samenleving, die baat heeft bij burgers die hun talenten zoveel mogelijk kunnen benutten’, stelt het hoofdredactioneel commentaar van *NRC Handelsblad* onder de titel ‘Voor de meritocratie’ op 23 februari 2007.

Ten derde wordt in een meritocratie de beloning strikt gekoppeld aan iemands verdienste. Dat is *rechtvaardig*, althans volgens de redelijk gangbare opvatting dat het rechtvaardig is om iemand die veel geeft of bij-

draagt – aan zijn baas, aan de organisatie, aan de samenleving – daarvoor evenredig veel terug te geven.

Naast deze zwaarwegende morele argumenten werden er ook economische argumenten voor de meritocratie naar voren gebracht. In een marktsamenleving staan producenten voortdurend onder druk hun productie te rationaliseren. In een kapitalistische wereld vallen beschermende grenzen weg en neemt de concurrentie steeds verder toe. Dat betekent dat partijen alle zeilen bij moeten zetten om te overleven. Het op de loonlijst hebben staan van ongemotiveerde en/of weinig competente werknemers is een luxe die bedrijven zich steeds minder zullen kunnen veroorloven, net zo min als het veronachtzamen van talent dat men wel degelijk zelf in huis heeft. Bovendien is het belonen van daadwerkelijk geleverde prestaties een goede stimulans voor werknemers om (nog) beter te presteren. En wat geldt voor bedrijven, geldt evenzeer voor naties. Ook zij zijn in een concurrentiestrijd verwickeld en kunnen het zich niet veroorloven om menselijk kapitaal te laten liggen, of de productiviteit te laten hinderen door mensen op functies te plaatsen die zij niet kunnen waarmaken.

Ook op politiek-ideologische gronden bleek er het nodige te zeggen voor de meritocratische uitgangspunten. Sociaal-democraten en liberalen, beide erflaters van de Verlichting, mochten op tal van punten heftig met elkaar verschillen, maar over de noodzaak een ieders kwaliteiten te ontwikkelen waren zij het goeddeels eens. Zij het op uiteenlopende gronden. Van oudsher zetten liberalen zich in voor de vrije ontplooiing van het individu, in competitie met anderen. Deze maatschappelijke competitie kan haar heilzame effecten echter alleen sorteren, wanneer die competitie *eerlijk* verloopt. Daarom moest iedereen gelijke kansen hebben. Liberalen zagen (en zien) gelijke kansen vooral als route naar een samenleving waarin individuen meer en meer van elkaar zouden mogen verschillen.

Socialisten daarentegen legden van oudsher vooral de nadruk op gelijkheid in de zin van gelijke uitkomsten: bevorderen van inkomensnivellering, bestrijden van klasse-, status-, machts- en kennisverschillen. Politiek strategisch kreeg dit doel echter vooral vorm als strijd tegen klassenprivileges en tegen de achterstelling van leden van de arbeidersklasse. Dat wil zeggen: als een strijd voor gelijke kansen. Arbeiderszoons – en onder invloed van het feminisme later ook (arbeiders)dochters – moesten eerlijk kunnen concurreren met hun bevoordeelde leeftijdsgenoten. Socialisten waren daarmee belangrijke wegbereiders van de meritocratie, zoals Young ook benadrukt. Socialisten en liberalen vonden elkaar dus in hun pleidooi voor gelijke kansen, al koesterden zij daarvan andere verwachtingen.

De afgelopen decennia is links echter meer opgeschoven in de richting van gelijke kansen in plaats van gelijke uitkomsten. In de ideologie van de Derde Weg werd dit helder verwoord door de socioloog en 'Derde Weg'-ideoloog Anthony Giddens: 'the contemporary left needs to develop a dynamic, life-chances approach to equality, placing the prime stress upon equal opportunity' (Giddens 2000, 86). New Labour-politicus Alan Milburn bepleitte in 2005 dat Engeland 'a nation based on merit, not class' moest worden (geciteerd in Lister 2006, 232).

Er bestaat in Nederland brede steun voor het meritocratische ideaal. Veel beleid richt zich op gelijke kansen in onderwijs en arbeidsmarkt, al dan niet via voorkeursbeleid of positieve actie, constateert het SCP in haar beschouwing van 25 jaar sociale verandering in Nederland: 'Meritocratische waarden kregen niet alleen in de samenleving, maar ook in het onderwijs meer gewicht' (SCP 1998, 603). Ook in andere westerse landen is het meritocratisch ideaal wijdverbreid. In een recente enquête in Groot-Brittannië en Australië bijvoorbeeld steunde bijna 90 % van de bevolking de stelling dat inkomen een afspiegeling moet zijn van 'hard work and talent', terwijl slechts een derde de stelling onderschreef dat inkomens via belastingen herverdeeld moeten worden zodat niemand veel meer heeft dan een ander (Saunders 2006, 194).

Het meritocratisch ideaal ligt ten grondslag aan het actieve beleid ter bestrijding van achterstanden van kinderen van laag opgeleiden en migranten. Een duidelijke indicatie voor brede steun hiervoor is de vrijwel permanente maatschappelijke discussie over de vraag hoe scheiding van 'witte' en 'zwarte' kinderen in aparte 'witte' en 'zwarte' scholen tegengegaan kan worden. Over veel onderdelen van dit beleid bestaat meningsverschil. Is gedwongen spreiding noodzakelijk of is dat een te vergaande aantasting van de privacy? Biedt een zwarte school wel altijd minder kansen aan kinderen uit migrantenmilieus dan een witte of gemengde school, zeker wanneer er (nog meer) extra geld naar zwarte scholen gaat? En kan het achterstandsbeleid zich niet beter richten op kinderen van laagopgeleide ouders of laagopgeleide moeders, aangezien ook een belangrijk deel van de kinderen van autochtone laagopgeleiden in ontwikkeling achterblijft vergeleken met kinderen van hoger opgeleiden? Maar waar deze discussie ook allemaal over gaat, niet over de vraag of het gelijke-kansenbeleid wel wenselijk en noodzakelijk is. Dat doel is onomstreden. De discussie spitst zich geheel toe op de vraag op welke wijze dat doel het beste te realiseren is.

Al sinds de jaren zeventig is het tegengaan van achterstanden een belangrijk beleidsdoel van het onderwijsbeleid. Algemene beschouwingen

over onderwijs(beleid), bijvoorbeeld de jaarrapportages van de onderwijsraad, besteden steevast veel aandacht aan oorzaken van achterstand van verschillende groepen, de mate waarin deze achterstand wordt ingehaald en de mogelijke rol van beleid daarin. Bestrijding van onderwijsachterstanden is al diverse decennia een prominent thema in het kabinetsbeleid. Ook in de troonredes tussen 1973 en 1998 wordt het belang van goed onderwijs en van het tegengaan van discriminatie onafgebroken benadrukt, constateert het SCP (1998, 150).

Een andere indicatie voor de brede verspreiding van het meritocratisch ideaal is de mate waarin waarde wordt gehecht aan schoolprestaties en de mate waarin die bijvoorbeeld verdere opleidingskansen mogen bepalen. Ouders hechten grote waarde aan goed presteren op school, constateerde bijvoorbeeld de WRR (1998). Dit geldt overigens vooral voor allochtone en laagopgeleide autochtone ouders. Hoger opgeleiden hechten meer waarde aan autonomie en welbevinden van hun kinderen. Zij kunnen zich dat ook gemakkelijker permitteren, omdat zij beter dan laagopgeleiden in staat zijn om hun kinderen te helpen bij huiswerk en andere schoolprestaties (WRR 2003, 185-186).

Schoolprestaties lijken ook in sterkere mate de kansen op vervolgopleidingen te mogen bepalen dan voorheen. Het anti-meritocratische systeem van gedwongen loting in bijvoorbeeld het wetenschappelijk onderwijs 'staat al een aantal jaren onder druk', constateert het SCP (2004, 375). Er ontstaat meer steun voor het meritocratische principe dat kinderen met hogere cijfers meer kansen zouden moeten hebben om in aanmerking te komen voor een studie met een beperkt aantal plaatsen. De druk is echter niet dermate groot dat het beleid op dit punt al echt veranderd is. Wel introduceren steeds meer opleidingen aparte 'honours programs' voor studenten met hoge cijfers.

Op de arbeidsmarkt zien we het meritocratische ideaal – spiegelbeeldig – terug in de algemene afwijzing van discriminatie ten aanzien van beloning en/of carrièrekansen. Met enige regelmaat wordt geconstateerd dat het nog steeds een groot probleem is dat vrouwen voor hetzelfde werk minder verdienen dan mannen, of dat jongeren van allochtone afkomst minder kansen hebben op de arbeidsmarkt dan autochtone jongeren met hetzelfde diploma. Er is ook wetgeving die discriminatie op basis van afkomst strafbaar stelt: de grondwet natuurlijk, maar ook de Wet Gelijke Behandeling (inclusief de daarin opgenomen Wet Gelijk Loon).

Een laatste voorbeeld: de realiteit van het meritocratische ideaal blijkt ook uit de recente oprichting van het Alternatief voor de Vakbond (AVV). Dit verbond stelt zich te weer tegen het bevoordelen van oudere werkne-

mers, precies zoals Young in 1958 had voorspeld. Bij ontslag mag alleen kwaliteit gelden, niet de arbeidsduur, aldus het AVV, dat de gevestigde vakbonden verwijt te weinig meritocratisch te denken en te opereren (*de Volkskrant*, 11-01-06).

Uit de voorgaande paragraaf rijst het beeld op dat het meritocratische ideaal op brede maatschappelijke steun kan rekenen.

Normatieve bedenkingen

Ondanks deze brede steun voor het meritocratische ideaal, is *The Rise of Meritocracy* beslist geen utopisch boek. Dat wordt nogal eens vergeten door degenen die het meritocratische ideaal enthousiast omhelzen. Toen Tony Blair een aantal jaren geleden verkondigde dat het Verenigd Koninkrijk een meritocratie moest worden, kwam hem dat te staan op een gepeperde ingezonden brief in *The Guardian* van zijn inmiddels hoogbejaarde partijgenoot lord Young, onder de titel 'Down with meritocracy' (29-06-01). De lord herinnerde de premier eraan juist te hebben willen waarschuwen tegen de meritocratie. Zijn boek eindigde niet voor niets met een bloedige opstand *tegen* de meritocratie. Het misverstand is uiteraard goed te verklaren. In de vorige paragraaf hebben we immers laten zien hoe de meritocratie de belichaming vormt van een aantal belangrijke morele, economische en politieke waarden. Maar de meritocratie kent daarnaast ook een aantal duistere kanten.

Allereerst staat tegenover het rechtvaardige en opzweepende van concurrentie een verlies aan veiligheid en geborgenheid. Zo vreest de meerderheid van de Nederlanders de toename van selectie en competitie die kenmerkend is voor meritocratisering. Toen het SCP de burgers in 2004 vier maatschappelijke toekomstalternatieven voorlegde, kwam de prestatie maatschappij (omschreven als een samenleving met een vrije markt, meer economische groei en meer individuele welvaart) als minst aantrekkelijke uit de bus. De meeste Nederlanders bleken juist te verlangen naar meer gemeenschapszin en solidariteit (SCP 2004, 7). Het SCP constateerde ook in de troonredes een steeds terugkerende bezorgdheid over de sociale samenhang en geborgenheid.

In vrijwel elke troonrede (tussen 1973 en 1998) wordt de vraag of de mens zich in de moderne samenleving echt geborgen kan weten, in voorzichtige termen negatief beantwoord.

Als oorzaken daarvoor worden aangewezen de steeds dringender verlangens naar materiële behoeftebevrediging, de verzakelijking en het gebrek aan sociale cohesie (SCP 1998, 150).

Een tweede bedenking betreft de beloning van talent: enerzijds rechtvaardig en bevorderlijk voor kwaliteit, maar anderzijds oneerlijk, want hoezo is talent daadwerkelijk iemands eigen verdienste? Is het ethisch wel in de haak om talent te belonen? Talent is immers iets wat je ontvangt, geen te belonen prestatie. Ook deze discussie voorzag Young in 1958. In zijn gerealiseerde meritocratie worden inkomensverschillen daarom niet direct aan talent gekoppeld, maar slechts indirect, door ze te vermommen als secundaire arbeidsvoorwaarden, waarvan het doel is de optimale ontplooiing en inzet van het talent ten behoeve van allen. Nog afgezien van de vraag of het rechtvaardig is om talent te belonen, is vanaf 1970 constant een meerderheid van de Nederlandse bevolking van mening dat de inkomensverschillen te groot zijn (SCP 1998). Vanaf 1973 is er constant een meerderheid voor verkleining van de inkomensverschillen (321). De recente discussies over de topinkomens zijn eveneens illustratief voor de weerzin tegen grote inkomensongelijkheid. Als meritocratisering gepaard gaat met groeiende maatschappelijke ongelijkheid, dan wordt dat gezien als onwenselijk. In de woorden van de boven aangehaalde Giddens: *'A radically meritocratic society would create deep inequalities of income, which would threaten social cohesion'* (Giddens 1998, 101).

Ten derde staat tegenover de voordelen van competitie ook het nadeel van de groeiende sociale ongelijkheid. Velen vrezen bovendien dat deze sociale ongelijkheid een statisch en vernederend karakter zal hebben. Zolang het meritocratische ideaal wordt ingezet tegenover de oude, op afkomst of sekse gebaseerde, privileges, is het een potentieel emanciperende, dynamiserende en democratiserende kracht. Maar wanneer het eenmaal hegemoniaal is geworden en haar realisering nadert, dreigt opnieuw een statische klassenmaatschappij te ontstaan. Mensen uit de hogere, opgeleide klasse zoeken steeds meer elkaar als huwelijkspartner, zoals de demograaf Jan Latten empirisch constateerde (Latten 2005). Young voorzag deze ontwikkeling eerder al. Vijftig jaar later herhaalde de Engelse socioloog Ralf Dahrendorf deze waarschuwing nog eens explicieter: 'als academische excellentie toegang verschaft tot macht en status, hoe zit dat dan met de rest? Hoe zit het met de mensen die niet aan een universiteit kunnen studeren? Wat gebeurt er met de overige 50 procent in een meritocratische samenleving?' (R. Dahrendorf, 'De val van de meritocratie', *de Volkskrant*, 3-5-2005). Meritocratie dreigt zo te veranderen

van een middel tot individuele emancipatie in een hulpbron voor de hogere klasse om haar eigen positie te verdedigen.

De nieuwe hiërarchie zal misschien nog vernederender blijken dan eerdere vormen daarvan, vreesde ook Van Kemenade al in de voetsporen van Young. Youngs fictieve auteur van *The Rise of Meritocracy* constateerde in 2034 al dat mensen voor het eerst in de geschiedenis de maatschappelijke orde als werkelijk *rechtvaardig* accepteren, omdat mensen hun positie zelf hebben verdiend en de sociaal-economische verschillen dus eerlijk tot stand zijn gekomen.

Today all persons, however humble, know that they have had every chance. They are tested again and again. If on one occasion they are off-colour, they have a second, a third, and a fourth opportunity to demonstrate their ability. But if they have been labeled 'dunce' repeatedly, they cannot any longer pretend,... (107-108). En omgekeerd: Today the eminent know that success is a just reward for their own capacity, for their own efforts and for their undeniable achievement (106).

Deze kracht van de meritocratie is echter ook te zien als een principiële zwakte: de meritocratie doet, meer dan andere vormen en legitimaties van sociaal-economische ongelijkheid, een aanslag op het zelfrespect van degenen die laag op de ladder eindigen. Het gevolg is een 'gedemoraliseerde onderklasse' (Dench 2006, 229). Dit is de belangrijkste waarschuwing van Youngs toekomst satire, en de oorzaak van de opstand tegen de meritocratie waarmee dit boek eindigt. Ook deze zorg is moeiteloos in het hedendaagse debat terug te vinden. De eerdergenoemde Dahrendorf stelt bijvoorbeeld: 'Meritocratie lijkt tegenwoordig gewoon een andere versie te zijn van de ongelijkheid die alle samenlevingen kenmerkt. Meritocratie is misschien zelfs de wreedste vorm van ongelijkheid, omdat degenen die niet slagen niet kunnen zeggen dat ze geen geluk hebben gehad of er onder zijn gehouden door degenen die de macht in handen hebben. In plaats daarvan moeten ze tot de slotsom komen dat ze zelf gefaald hebben en dat geen enkele inspanning hen nog kan redden' (*de Volkskrant*, 03-05-2005).

Een vierde bedenking betreft het nog weinig overdachte, klemmende probleem dat consequente nastreving van het meritocratisch ideaal onvermijdelijk gepaard gaat met inbreuk op de autonomie van het gezin (SCP 1998, Fishkin 1997). Het nastreven van gelijke kansen en van optimale prestaties van allen vereist dat noodzakelijkerwijs. Immers: opvoeding en vorming vinden niet alleen plaats in het onderwijs, maar in hoge mate ook binnen het gezin. Grote verschillen in de mate waarin kinderen

thuis gevormd worden, zowel qua kennis als qua leervaardigheden, hebben uiteraard gevolgen voor hun schoolprestaties. Wie kinderen van lager opgeleide ouders echt gelijke kansen wil geven, moet ze dus tijdig uit het gezin plaatsen of het grootste deel van hun vrije tijd buiten het gezin opvoeden, in een omgeving die in dezelfde mate kennis en vaardigheden bijbrengt als kinderen uit de meest stimulerende milieus.

Nederlanders vinden gelijke kansen en nadruk op prestatie belangrijk, maar hechten evenzeer aan autonomie van het gezin, constateert het SCP (1998, 605). Daarmee is met de verspreiding van het meritocratisch ideaal maatschappelijk een 'trilemma' ontstaan: wil men de autonomie van het gezin eerbiedigen, dan gaat dit ten koste van optimale prestaties en van gelijke kansen. In de afgelopen 25 jaar is men hiermee verschillend omgegaan, aldus het SCP. Eerst lag de nadruk op gelijkheid, toen op prestatie, en nu meer op relativering van de gezinsautonomie. Dat laatste is bijvoorbeeld zichtbaar in recente voorstellen voor verplichte opvoedcursussen voor kinderen met leerachterstanden en/of hun ouders en in een toenevende tendens om bij achterstandswijken meer 'achter de voordeur' te kijken en in te grijpen teneinde kinderen daar meer gelijke kansen te bieden en hun talenten meer kans te geven zich te ontplooiën.

Deze opsomming van vier bedenkingen bij het meritocratische ideaal is uiteraard niet volledig. Ze dient slechts om duidelijk te maken dat het ideaal weliswaar breed wordt gedeeld, maar dat velen daartegenover tegelijkertijd ook een diepe ambivalentie ervaren.

Nederland als meritocratie?

Het SCP, de sociale thermometer van Nederland, signaleert in ons land een meritocratische tendens.

De Nederlandse samenleving is de afgelopen decennia steeds meritocratischer geworden. Maatschappelijke kansen zijn in zo'n samenleving niet langer afhankelijk van het sociale milieu waarin men is geboren, maar worden hoofdzakelijk bepaald door de persoonlijke capaciteiten (intelligentie) en verdiensten (motivatie en inzet) (SCP 2004, 375).

Maar in hoeverre is Nederland daarmee nu werkelijk al een meritocratie? Is er bij ons inderdaad sprake van een 'heerschappij door de meest verdienstelijken' waarbij alle mensen echt gelijke kansen hebben om iets van hun leven te maken? Wordt hun sociaal-economische positie inderdaad niet

langer bepaald door afkomst, ras of sekse, maar enkel en alleen door hun eigen prestaties (gedefinieerd als combinatie van talent en inzet)? Beide vragen moeten ontkennend worden beantwoord, want er is natuurlijk ook nog veelvuldig sprake van ongelijke kansen, van regelrechte discriminatie op de arbeidsmarkt en van prestaties die niet eerlijk worden beloond. Het SCP houdt dan ook een stevige slag om de arm. Het spreekt immers over meritocratisering en beweert niet dat dit proces al is voltooid.

Het is moeilijk vast te stellen in welke mate ons land daadwerkelijk is gemeritocratiserd. Stratificatiesociologen hebben veel onderzoek gedaan naar de empirische vraag of Nederland de afgelopen eeuw inderdaad meritocratischer is geworden, in de zin dat niet langer eigenschappen die men krijgt toegedicht op basis van afkomst (*ascription*), maar individuele verdienste (*achievement*) iemands maatschappelijke succes bepalen (Dronkers 1992, Dronkers en Ultee 1995, De Graaf en Luijkx 1995). Deze vraag blijkt gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden. Er is wel veel bekend over veranderingen in sociaal-economische ongelijkheid: hoe veel arbeiderskinderen of meisjes doorstromen naar het hoger onderwijs bijvoorbeeld. Maar het is onduidelijk in welke mate die sociale mobiliteit inderdaad terug te voeren is op prestatieverschillen. Of nog vager: op verschillen in 'verdienste' – want dat is immers de letterlijke vertaling van het Latijnse 'merite'. Er bestaat op veel punten verschil van mening en verschillende onderzoeken spreken elkaar tegen. Dat is niet alleen het geval in Nederland, maar ook in vergelijkbare westerse verzorgingsstaten. Sommigen zijn van mening dat er duidelijk sprake is van verdergaande meritocratisering (bijvoorbeeld Saunders 2006), anderen stellen dat dit juist niet het geval is, omdat de sociale mobiliteit afneemt (bijvoorbeeld Bland et al. 2005).

De meningsverschillen hebben alles te maken met methodische problemen: hoe *meet* je meritocratisering? Daarbij doen zich talloze conceptuele en methodische hobbels voor: wat geldt als verdienste, wat is de relatie tussen afkomst en prestatie, wat is de invloed van school op prestatie, hoe verhoudt die zich tot de invloed van afkomst, intelligentie of inzet? Is IQ een goede maat voor intelligentie of wordt deze door afkomst vertekend, enzovoorts. Omdat de vraag in hoeverre onze samenleving meritocratisch is dit niet het eigenlijke onderwerp vormt van dit boek, beperken wij ons tot een korte bespreking van twee van zulke hobbels, voornamelijk om duidelijk te maken waarom die vraag niet eenduidig te beantwoorden is.

Neem de vraag of verdienste inderdaad meer bepalend wordt voor sociale positie. De eerste methodische hobbel daarbij is dat sociale wetenschappers het niet eens zijn over de definitie van 'verdienste'. Je zou

kunnen redeneren dat het gaat om een eigenschap die de samenleving bereid is te belonen. Dan ligt het voor de hand 'verdienste' breed te omschrijven als 'bijdrage van het individu aan het welzijn van de samenleving'. Maar niet alleen is het moeilijk om iemands bijdrage te bepalen, maar dat 'maatschappelijke welzijn' is al helemaal een vaag en omstreden begrip. We kunnen dan een beetje smokkelen en 'welzijn' vervangen door productie. Dan kunnen we verdienste gelijk stellen aan iemands 'productieve eigenschappen' (Goldthorpe 1996). Maar dat helpt het onderzoek nog nauwelijks verder, want hoe bepalen we wat wel en niet 'productief' is? Zijn alleen boeren en arbeiders dat, of verrichten ook managers, verplegers, televisiesterren en huisvrouwen productieve arbeid?

De definitie van 'verdienste' moet dus verder worden ingeperkt om onderzocht te kunnen worden. Young zelf koos voor de formule: opleiding + IQ + inspanning. Dat is in principe al iets beter meetbaar, maar nog steeds problematisch. Grootschalig onderzoek naar de vraag met hoeveel inspanning iemands prestaties gepaard gaan, zou onpraktisch veel wetenschappelijke menskracht vergen. Bovendien kan worden betwist of 'inspanning' werkelijk relevant is voor het bepalen van iemands 'verdienste'. Als iemand met een hand op de rug even veel werk verzet als een minder begaafde buurvrouw kun je dan werkelijk volhouden dat zij zich minder verdienstelijk maakt? Inspanning valt dus op praktische en normatieve gronden af.

Dan meten we 'verdienste' dus als 'opleiding + IQ'. Bij deze definitie kan echter betwist worden dat IQ werkelijk goed iemands talent of aanleg weergeeft, of alleen maar een bepaald type aanleg of talent. In Nederland bestaat er ook geen grootschalige database met IQ-gegevens van mensen. Dat brengt ons tot de meest uitgekilde 'operationalisering' van 'verdienste': opleidingsniveau.

Lange tijd achtten sociologen deze keuze voor opleiding als indicator van iemands 'verdienste' weinig problematisch. Dat is deels een erfenis van functionalistische Amerikaanse sociologen uit de jaren veertig en vijftig (Goldthorpe 1996). Vanuit de aanname dat moderne economieën steeds kennis-intensiever werden, leidden ze af dat kennis dus ook de belangrijkste 'verdienste' zou zijn van de bij dit type economie behorende arbeidskrachten. Ook Young benadrukte het cognitieve karakter van verdienste: *'A superior class (...) can come as close as anyone to understanding the full and evergrowing complexity of our technical civilisation'* (106). Goldthorpe werpt nu echter tegen dat de moderne economie ook een heel ander type arbeidskrachten nodig heeft, bijvoorbeeld mensen met een sterke ondernemersgeest, of mensen die goed kunnen omgaan met men-

sen en emoties. Hoewel hoogopgeleide mensen uiteraard over dergelijke kwaliteiten kunnen beschikken, is dat ook goed mogelijk zonder diploma. Van onderzoek naar de correlatie tussen opleidingsniveau en maatschappelijke positie kan men dus geen 'definitief' uitsluitsel verwachten op de vraag of moderne samenlevingen als Nederland nu wel of niet meritocratisch worden.

Een tweede methodische hobbel bij het meten van meritocratisering betreft de vraag of mensen tegenwoordig meer gelijke kansen hebben gekregen om hun talenten te ontwikkelen en zich zodoende van anderen te onderscheiden. Voor een meritocratie is het cruciaal dat iedereen een gelijke kans heeft zich verdienstelijk te maken. De wedstrijd moet eerlijk verlopen. Wanneer we 'verdienste' operationaliseren als 'opleiding', dan is een samenleving dus meritocratischer naarmate iemands sociale positie minder van invloed is op iemands opleidingsniveau, terwijl omgekeerd iemands opleidingsniveau juist wel sterk van invloed moet zijn op zijn of haar sociale positie. Anders gezegd: in een meritocratische samenleving bestaan gelijke kansen *op* onderwijs, maar ongelijke kansen *door* onderwijs.

Heeft in Nederland iedereen een gelijke kans op een goede opleiding? Ook die vraag is gemakkelijker gesteld dan wetenschappelijk beantwoord. Hoe meet je bijvoorbeeld discriminatie in het onderwijs? Als daarvan al sprake is, dan zal het immers veelal in het verborgene gebeuren, en in de meeste gevallen waarschijnlijk zelfs onbewust.

Het probleem hoe verdienste te omschrijven keert nu bovendien in een nieuwe vorm terug. Wanneer we willen onderzoeken of mensen de opleiding krijgen die ze *verdienen* op grond van hun talent (IQ) en inspanning, dan komen we er niet omheen beide eerst vast te stellen. En dat is, zo zagen we boven, een haast ondoenlijke opgave.

Maar wellicht laat zich langs de omweg van de statistiek indirect iets zeggen over de meritocratisering van het onderwijs. Sociale wetenschappers kunnen onderzoeken in hoeverre iemands afkomst overeenkomt met iemands schoolcarrière. Als beide van elkaar verschillen, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat afkomst niet langer bepalend is voor succes. Deze vlieger gaat helaas maar in heel beperkte mate op. Als intelligentie erfelijk is, dan is het namelijk te verwachten dat in een gerealiseerde meritocratie afkomst en opleidingsniveau (weer) zullen samenhangen. Young wees daar al op. (In hun spraakmakende boek *The Bell Curve* uit 1994 betoogden Herrnstein en Murray dat deze ontwikkeling zich in de VS ook reeds voordeed). Dat betekent dat uit statistische gegevens over de relatie

tussen afkomst en opleidingsniveau weinig kan worden afgeleid over de mate van meritocratisering van het onderwijs.

Tot slot: zelfs al zouden talent en inspanning wel goed kunnen worden gemeten, dan nog zouden we op basis van zulke gegevens niet zonder meer kunnen concluderen dat de maatschappelijke competitie eerlijk verloopt en iedereen een eerlijke kans heeft gekregen zich te ontwikkelen. Het is immers veelal niet het kind zelf dat bewust bepaalt hoezeer het zich zal inspannen. Het kind volgt namelijk doorgaans zijn omgeving en opvoeding (bijvoorbeeld Breen & Goldthorpe 2001, Korenman and Winship 2000).

Het is duidelijk dat Nederland geen gerealiseerde meritocratie is, al zijn er met de nodige voorzichtigheid waarschijnlijk wel meritocratische tendensen aan te wijzen. Er is veel beleid en enthousiasme in gestopt om ervoor te zorgen dat iedereen zich middels het onderwijs zo goed mogelijk kan ontwikkelen, en dat er op de arbeidsmarkt alleen naar talent en opleiding wordt gekeken. Afkomst, etnisch-culturele achtergrond en sekse oefenen dan misschien nog wel invloed uit op iemands kansen op een goede opleiding en op een goede baan, maar dit wordt niet langer legitiem geacht. *De meritocratie mag zelf nog geen realiteit zijn, maar het meritocratische ideaal is dat wel.* Dat is niet toevallig. We hebben immers reeds laten zien hoe in dit ideaal een aantal fundamentele waarden van onze westerse cultuur samenkomen.

De vraag in hoeverre de meritocratie in het huidige Nederland al is gerealiseerd, is dus maar in heel beperkte mate te beantwoorden. Deze vraag vormt echter ook niet het onderwerp van dit boek. Dit boek gaat niet over de empirische realiteit van de meritocratie, maar over het normatieve ideaal ervan. Het berust niet op de aanname dat het meritocratische ideaal is gerealiseerd, maar slechts op de aanname dat het een 'reëel' ideaal is, in de zin dat veel mensen zich eraan oriënteren. Het is aanwijsbaar in beleid, in politieke discussies, in wat burgers rechtvaardig en onrechtvaardig vinden.

Opzet van de bundel

Dit boek gaat over de wenselijkheid van een meritocratische samenleving. Wat zijn de ethische, politieke en economische argumenten voor de meritocratie, en overtuigen deze? Zouden we werkelijk willen leven in een meritocratie? Is een meritocratie inderdaad het ideaal waarnaar we moeten streven? Vormt de meritocratie de norm waaraan bestaande instellingen en praktijken kritisch moeten worden getoetst?

Hoofdstuk 2 biedt een historische terugblik op de wortels van het meritocratisch ideaal in onze samenleving. Pieter Pekelharing en Tsjalling Swierstra laten zien hoe de meritocratische opvatting van rechtvaardigheid altijd tegenwicht heeft gehad van rivaliserende rechtvaardigheidsopvattingen. Het is pas in de moderne tijd dat de meritocratische opvatting steeds meer de overhand krijgt, dankzij een ingewikkeld complex van economische en sociale veranderingen. Dit hoofdstuk mondt uit in een pleidooi voor het naast elkaar bestaan van meerdere rechtvaardigheidsopvattingen, zodat deze tegenwicht kunnen bieden aan elkaar en de samenleving scherp blijft ten aanzien van de tekortkomingen en blindheid die al deze opvattingen aankleeft.

De belangrijkste keerzijde van de meritocratie is dat het zelfrespect van de verliezers systematisch wordt ondermijnd, evenals de solidariteit van de winnaars met de verliezers. In hoofdstuk 3 onderzoeken Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens dit probleem. Is het onvermijdelijk dat mensen met een laag IQ in een meritocratische samenleving onderaan de maatschappelijke ladder belanden? Welke strategieën voor behoud van zelfrespect ontwikkelen 'verliezers' om de dreigende erosie van hun zelfrespect het hoofd te bieden. Op basis van een reflectie op dergelijke strategieën pleiten de auteurs voor een pluralisering en dynamisering van verdienste. Pluralisering door meer bronnen van verdienste te erkennen, en dynamisering door herwaardering van lot en toeval, herwaardering en uitbreiding van competitievrije domeinen en sferen en herwaardering van onderhoud en intrinsieke doelen. Pluralisering en dynamisering achten ze noodzakelijk voor het behoud van zelfrespect en solidariteit in een meritocratiserende samenleving.

In hoofdstuk 4 onderzoekt Dick Pels de relatie tussen meritocratie en de sterrencultuur. Verdienen de sterren werkelijk wat ze verdienen? Op het eerste gezicht danken popsterren, topsporters en andere mediafiguren hun positie inderdaad aan hun talent, ambitie en inspanning en zijn zij dus te zien als het zuivere product van een meritocratie. Anderzijds spelen toeval en willekeur bij hun succes een grote rol, en lijkt elk functioneel verband tussen beloning en prestatie verdwenen. Bij ontstentenis van objectieve maatstaven van verdienste regeert de markt. Een democratische, meritocratiserende samenleving vereist een maatschappelijk debat over wat in de samenleving als zinvolle productieve bijdrage geldt. Voorts bepleit Pels een meritocratie die het eergevoel in ere herstelt door waarde los te maken van marktwaarde en verdienste niet langer gelijk te stellen aan (veel) geld verdienen.

Mark Bovens bespreekt in hoofdstuk 5 de relatie tussen meritocratie en politieke macht. Mensen met een hoog opleidingsniveau en IQ zijn

oververtegenwoordigd in de politiek: onder kiezers, insprekers en belanghebbenden, volksvertegenwoordigers, bestuurders, zo toont Bovens aan. Nederland is in deze zin dus een politieke meritocratie. Een democratie is echter gebaseerd op het uitgangspunt dat aan representativiteit meer gewicht moet worden toegekend dan aan intelligentie en opleidingsniveau. Oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden in politieke besluitvorming is vanuit dit oogpunt dus ongewenst. Een dergelijke oververtegenwoordiging geldt in een democratie niet alleen als principieel onjuist, maar zij heeft ook negatieve gevolgen voor de democratie: ze leidt tot onevenwichtige belangenbehartiging en draagt het risico in zich van politieke onverschilligheid en van een legitimiteitscrisis. Het is dus noodzakelijk om de macht van diploma's in een democratische meritocratie aan banden te leggen. Bovens doet daartoe een aantal originele voorstellen.

De meritocratie gaat gepaard met een sterk toenemende tendens om individuen en organisaties de maat te nemen, getuige de explosie van afrekenen op prestatie, monitoren en toptieners. Deze meetcultuur is onderwerp van hoofdstuk 6. De centraliteit van meten in de meritocratie is logisch, want als verdienste de basis is van ieders maatschappelijke positie, dan moet die verdienste nauwkeurig gemeten worden. En om die meting mogelijk te maken, moeten de prestaties van individuen en organisaties voor anderen inzichtelijk gemaakt worden, oftewel transparant. Allerlei organisaties, van politiecorpsen tot en met gemeentes en verzekeraars en ziekenhuizen, zijn bezig te voldoen aan dit verzoek om transparantie en hun prestaties inzichtelijk en vergelijkbaar te maken. Tonkens en Swierstra betogen dat deze meetcultuur een negatieve invloed heeft op diversiteit, pluralisme, solidariteit en vertrouwen. Ze doen een voorstel voor een gematigder meetcultuur. Meten dient te voldoen aan vijf voorwaarden: de erkenning dat meten een extra taak is, beperking tot bepaalde momenten en praktijken, met redenen omkleed en met de bereidheid medeverantwoordelijkheid te nemen voor de uitslag, langs een diversiteit aan meetlatten en met zeggenschap van degenen die gemeten worden

In het slothoofdstuk bepleiten Tonkens en Swierstra tenslotte een samenleving waarin niet verdienste maar (zelf)respect de voornaamste verdelingsgrond is. Verdienste wordt daarmee erkend maar ook haar plaats gewezen als slechts een van de bronnen voor (zelf)respect. Die samenleving kun je een *aidocratie* noemen (naar het Griekse *aidos*: (zelf)respect). Niet alleen ten behoeve van de 'verliezers' van de meritocratische competitie, maar ook voor de samenleving als geheel.

Noten

- 1 Hij vond daarmee een nieuw genre sociologie uit. Het boek houdt zich bijvoorbeeld keurig aan de academische vereisten van annotatie en bronvermelding. Uiteraard zijn de bronnen van na 1958 volledig fictief. Helaas heeft het genre nooit navolging gekregen.
- 2 Young echoot hier De Tocqueville, die in 1840 al constateerde dat in een aristocratische samenleving de bedienden nog een rustig zelfrespect kunnen hebben, maar dat dat in een democratische samenleving als de Amerikaanse veel moeilijker is. Daar voelt iedereen zich aangespoord om ook succesvol te worden, omdat iedereen zich met iedereen vergelijkt: *'The distinctions of ranks are obliterated and privileges are destroyed, when the hereditary property is subdivided and education and freedom are widely diffused, the desire of acquiring the comfort of the world haunts the imagination of the poor, and the dread of losing them the rich'* (Tocqueville, *Democracy in America*, volume 2, 137; cf. De Botton 2004).

Literatuur

- [anoniem] (2007). 'Voor de meritocratie'. *NRC Handelsblad*, 23-02.
- Arrow, K., S. Bowles and S. Durlauf (eds.) (2000). *Meritocracy and economic inequality*. Princeton: Princeton University Press.
- Blanden, J., P. Cregg, and S. Machin (2005). *Intergenerational mobility in Europe and North America*. Londen: LSE Centre for Economic Performance
- Boton, Alain de (2004). *Status anxiety*. Londen: Penguin Books,
- Dench, G. (ed.) (2006). *The rise and rise of meritocracy*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Dronkers, J. (1992). Komt de afname van het belang van het sociaal milieu in het onderwijs door vergroting van de onderwijsdeelname of door meritocratisering? In P. Dronkers, en W. Ultee (1995).
- Dykstra, P., P. Kooij en J. Rupp (red.) (1992). *Onderwijs in de tijd. Ontwikkelingen in onderwijsdeelname en nationale curricula*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dyck, M. van (red.) (1997). *Toegankelijkheid van het Nederlandse onderwijs. Studies Onderwijsraad*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Fishkin, J. (1997). Liberty versus equal opportunity. In: L. Pojman en R. Westmoreland (eds.), *Equality. Selected readings*, 148-157.
- Flynn, J. (2000). 'IQ trends over time: intelligence, race and meritocracy'. In Arrow et al. (eds.) 35-61.

- Giddens, A. (1998). *The third way. The renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2000). *The third way and its critics*. Cambridge: Polity Press.
- Goldthorpe, J. (1996). 'Problems of "meritocracy"'. In: R. Erikson and J.O. Joussau (eds.), *Can education be equalized?* Boulder: Westview Press.
- Graaf, P.M. de en R. Luijckx (1995). Paden naar succes: geboorte of diploma's? In: Dronkers en Ultee 1995, *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*, 31-45. Assen: Van Gorcum.
- Herrnstein, R.J. and C. Murray (1994). *The Bell Curve: intelligence and class structure in american life*. New York: Free Press.
- Israel, J.I. (2001). *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.
- Jungbluth, P. (2005). Onderwijssegregatie en de (re)productie van ongelijkheid. In: P. Brassé & H. Krijnen (eds.), *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk*, 33-57. Utrecht: Forum.
- Korenman, S. en C. Winship (2000). A reanalysis of *The Bell Curve*: intelligence, family background and schooling. In: Arrow et al. (eds.), 137-179.
- Latten, J. J. (2005). *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?* [Oratie] Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Lister, R. (2006). Ladder of opportunity or engine of inequality? In: Dench, 232-236.
- Meijnen, G. (2004). Het concept meritocratie en het voortgezet onderwijs. *Pedagogische Studiën*, 81 (2), 79-88.
- Pels, D. (2003). Weg met de meritocratie. *Socialisme en Democratie* 60 (12) 8-19.
- Roemer, J.E. (2000). Equality of opportunity. In: Arrow et al. (eds.), 17-32.
- Saunders, P. (2006). Meritocracy and popular legitimacy. In: Dench, 185-194.
- Smit, J. (1984). *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (1998). *Sociaal Cultureel Rapport 2000. 25 jaar sociale verandering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (2004). *Sociaal Cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (2005). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tocqueville, A. de (1840). *Democracy in America. Volume 2*. New York: Vintage Books.
- WRR (Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid) (2003). *Waar-den, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wilbrink, B. (1997). Terugblik op toegankelijkheid: meritocratie in perspectief. In: Van Dijck, 341-384.

2 Competitie op alle fronten

Historische en maatschappelijke achtergronden bij de opkomst van het meritocratische ideaal

Pieter Pekelharing en Tsjalling Swierstra

In dit hoofdstuk gaan we na of het meritocratische ideaal modern dan wel klassiek is. Onze stelling luidt dat men het beste kan spreken van een familie van idealen, waarvan sommige oud en andere modern zijn. Zo is er altijd sprake van ‘beloning overeenkomstig verdienste’ geweest, maar is pas in de loop van de negentiende eeuw de voorwaarden voor een specifiek *meritocratische* notie van verdienste ontstaan, die voor de gehele samenleving gold: *careers open to talents*. Vijftig jaar geleden werd het begrip ‘meritocratie’ voor het eerst daadwerkelijk geformuleerd. Toen Michael Young het begrip eind jaren vijftig introduceerde was het als satire bedoeld op tendensen die hij toen in de samenleving bespeurde.¹ Twintig jaar later werd het begrip van zijn satirische schil ontdaan en tot speerpunt van kritiek op een doorgesloten verzorgingsstaat gemaakt. Precies zoals Young gevreesd en voorspeld had. In dit hoofdstuk buigen we ons over de vraag wat de maatschappelijke voorwaarden voor het ontstaan en het succes van dit moderne ideaal zijn geweest.

Om de bezinning op de maatschappelijke betekenis van idealen van verdienste enig reliëf te geven, delen we ons verhaal voor het gemak in vier perioden in, die we kortweg als de vroegste tijd, de vroegmoderne tijd, de moderne tijd en het meritocratische tijdperk aanduiden. Dat is een buitengewoon grove indeling, waarmee we de geschiedenis onmogelijk recht kunnen doen. Door zo’n historisch vierluik te ontvouwen hopen we echter meer zicht te krijgen op wat het meritocratische ideaal precies inhoudt. De vierdeling is geslaagd als we er meer vat op de recente tijd door krijgen.

Verhalen over de rechtmatige beloning van verdienste maken deel uit van discussies over rechtvaardigheid. Vandaar dat debatten over rechtvaardigheid de hoofdmoot van dit hoofdstuk vormen. We concentreren ons op hetgeen de filosofen hierover te melden hebben. Zij waren beslist niet de enigen die diep over rechtvaardigheid nadachten, maar hun op-

vattingen zijn belangrijk genoeg om als kapstok voor onze geschiedenis te dienen. Deze opvattingen hangen echter niet in de lucht. Ze moeten begrepen worden tegen de achtergrond van de destijds aanwezige maatschappelijke en intellectuele omstandigheden. Daarom schetsen we die in elk deel van ons vierluik eerst alvorens de heersende opvattingen over rechtvaardigheid in kaart te brengen. We onderscheiden daartoe drie typen samenleving: de traditionele, de maakbare en de competitieve. Ofschoon we een historische ontwikkeling beschrijven, gaat geen van de typen ooit geheel verloren. Zoom op een bestaande samenleving in en het eerste dat opvalt is de ‘gelijktijdigheid van het ongelijktijdige’. Voor we aan de beschrijving van deze typen toekomen, willen we echter eerst iets over rechtvaardigheid in het algemeen zeggen.

De noodzaak van een rechtvaardige orde. Drie assen van rechtvaardigheid

Aristoteles (384-322 voor Chr.) zei het al: mensen twisten sinds menscheugenis over hetgeen rechtvaardig is. Maar al het gesteggel over rechtvaardigheid ten spijt, er is één fundamentele aanname waar mensen moeilijk van af te brengen zijn. Dat is de veronderstelling dat er een zekere mate van orde in de wereld bestaat, en dat mensen overeenkomstig die orde beloond, gestraft of geholpen (horen te) worden. Soms huist die orde in de natuur, soms is ze geschapen door God, andere keren moet ze eerst zelf door mensen worden ontworpen. Psychologen hebben vastgesteld dat mensen niet snel bereid zijn de hypothese van een rechtvaardige wereld op te geven (Zie Lerner 1980, Rose et al. 2002). Daar bestaat ook een goede reden voor. Stel dat verdienste tijdens of na ons aardse bestaan niet of alleen bij hoge uitzondering beloond zou worden. Stel dat de beloning van verdienste volledig van het toeval zou komen af te hangen. Dan zou men net zo goed van de hand in de tand kunnen leven. Waarom zich inspannen als de beloning volledig afhangt van de grillen van het lot? De meeste mensen verwachten dat hun inzet op de een of andere wijze gezien en vergoed wordt. Hoe groot de rol van het toeval in ieders leven ook mag zijn, het is moeilijk te aanvaarden dat pech en geluk *all the way down* reiken. In veel gevallen roepen mensen nog liever de macht van de goden over zich af dan zich aan een blind en onpersoonlijk lot uit te leveren. Nietzsche (1844-1900) zei het al: we hebben een straffer bedacht om zinloos leed te voorkomen. Het heeft dan ook lang geduurd voordat mensen bereid waren de natuur van zijn antropomorfe gedaante te ontdoen en in een

blinde keten van oorzaak en gevolg om te dopen. Dat gebeurde pas toen ze machtig genoeg waren om het beheer over rechtvaardigheid in eigen hand te nemen. Rechtvaardigheid vormt dan ook de tegenpool van het lot. Ze is een expressie van het geloof dat beloning van verdienste op meer dan toeval rust, of althans hóórt te rusten. Ze is ontworpen om de wereld in balans te houden en de macht van het lot in te tomen.

Eén mogelijke, vrijwel universeel voorkomende, interpretatie van het begrip rechtvaardigheid is die van beloning overeenkomstig verdienste. *Suum cuique*: ieder het zijne, zeiden de Romeinen. ‘Alle mensen zijn het erover eens dat het rechtvaardige gebaseerd moet zijn op een bepaalde verdienste’, meende Aristoteles (*Nicomachische Ethiek*, Boek V.3.1.7). Hij vervolgde echter meteen met de constatering dat mensen helaas ‘niet hetzelfde onder verdienste verstaan’. Wie zich in de geschiedenis van het concept rechtvaardigheid verdiept, ziet dan ook een bonte stoet opvattingen over verdienste aan zich voorbijtrekken.

Onze ideeën over rechtvaardigheid strekken zich echter ook uit tot andere waarden dan verdienste. Velen achten het bijvoorbeeld rechtvaardig dat mensen in nood hulp krijgen, of ze dat nu verdienen of niet. Sommige filosofen hebben in dat verband een onderscheid gemaakt tussen nauwe en brede concepties van rechtvaardigheid. Zo onderscheidde Cicero (106-43 voor Chr.) *iustitia* van *beneficentia* (Cicero 1913). Rechtvaardigheid in strikte zin (*iustitia*) ging over de beloning van verdienste en werd met (afdwingbaar) recht verbonden. Rechtvaardigheid in ruime zin (*beneficentia*) handelde onder andere over hulp aan naasten en noodlijdenden en werd aan de discretie van individuen overgelaten. Bij rechtvaardigheid in brede zin wordt dus niet alleen gekeken naar verdienste, maar ook naar behoefte en het vermogen van mensen zich te beschermen tegen de slagen van het lot. Zo geldt vanaf de vroegste tijd dat leden van de gemeenschap ongeacht verdienste recht op een bepaald bestaansminimum hebben, een eis die dwingender wordt naarmate de maatschappelijke rijkdom in omvang toeneemt. Hoe groter de kring van de gemeenschap, des te sterker men van ‘welwillendheid’ (opnieuw: *beneficentia*) jegens de gehele mensheid getuigt, ook al is er bij deze welwillendheid geen sprake van een juridisch afdwingbare plicht.²

In het onderstaande brengen we de discussie over rechtvaardigheid langs drie assen in kaart.

1. Als er iets rechtvaardig overeenkomstig ieders verdienste te verdelen valt, wie is dan verantwoordelijk voor de verdeling? Is het God die belooft en straft, geeft en neemt? Of bepalen wij mensen wat een rechtvaardige verdeling is?

2. Op grond waarvan hebben mensen het recht te putten uit het grote fonds dat door de goden, de natuur, of door mensen wordt beheerd? Is dat verdienste? En zo ja, is men dan al 'verdienselijk' als men behoort tot een bepaalde maatschappelijke stand? Mogen huidskleur, religie of sekse meetellen bij de bepaling van wat verdienste is? Of mogen alleen individuele prestaties als bron van verdienste gelden, omdat alle mensen 'gelijk' zijn? Anderen beweren dat individuele prestaties onmogelijk een goed criterium voor rechtvaardigheid kunnen vormen, omdat prestaties behalve van inspanning ook afhangen van talent dat men 'gekregen' en dus niet zelf 'verdiend' heeft.³ Of is er meer dan verdienste en hebben mensen sowieso recht op bepaalde zaken omdat ze 'mens' zijn, zoals bijvoorbeeld het Handvest van de Verenigde Naties ons vertelt? Sterker nog, volgens sommigen hebben tegenwoordig ook dieren 'rechten' en dient men ze te behandelen overeenkomstig de status en waarde die ze toekomen. Kortom: verdeling op grond van wat voor soort 'status' of 'verdienste', of naar aanleiding van wat voor soort 'nood'? Wat is met andere woorden het criterium van verdeling?
3. Wat wordt er eigenlijk verdeeld wanneer we het hebben over een rechtvaardige verdeling? Tegenwoordig gaat de meeste aandacht uit naar inkomen, dat een gedeeltelijk passe-partout is geworden voor andere goederen als gezondheid of status. In vroeger tijden echter dongen mensen echter direct naar status en eer, en was inkomen minder belangrijk. Als bijvoorbeeld Aristoteles over distributieve rechtvaardigheid spreekt, heeft hij vooral de verdeling van ieders politieke status op het oog. Kortom: waaruit bestaat de beloning of tegemoetkoming, wat is het te verdelen goed?

De vroegste tijd. Aan de goden overgeleverd

Heel lang gold het beginsel: de mens wikt en God of de natuur beschikt. In de vroegste tijd heeft rechtvaardigheid een overwegend kosmische gedaante. De macht van mensen is beperkt. Hun lot ligt in handen van hogere wezens, die vaak een menselijke gedaante bezitten. Deze hogere machten beloonden en straffen hen voor hun daden en zagen erop toe dat het recht zijn beloop had. De goden manifesteerden zich via de natuur of openbaarden zich via heilige boeken. Vandaar dat achter hetgeen mensen overkwam meestal een hogere bedoeling school. Ogenschijnlijk chaotisch bezat de wereld een verborgen plan, een diepere, goddelijke, orde die door (zelf)onderzoek te doorgronden viel. Taak van iedereen was

overeenkomstig deze goddelijke orde te leven en zijn voorbeschikte lot waardig te dragen.

Niet álles verloopt echter volgens een hoger plan. Ook in de vroegste tijd bestaat er ruimte voor zelfstandig menselijk handelen en voor het toeval. Alleen is het dikwijls ondoenlijk om helder een grens te trekken tussen wat op het conto van de goden moet worden geschreven en wat de mens zelf aan straf of beloning toekomt. Steeds opnieuw duikt de vraag op: kan ik dit succes (of falen) aan mezelf toeschrijven of geschiedt dit dankzij goedkeuring (of afkeuring) van hogerhand? Dikwijls sluit het één het ander niet uit. Natuurlijke en bovennatuurlijke oorzaken lopen in de vroegste periode vloeïend in elkaar over. In zijn studie naar oude Babylonische en Egyptische culturen verwoordt de antropoloog Frankfurt dit treffend als volgt.

When the Egyptians claim that Osiris, and the Babylonians that Oannes, gave them the elements of their culture, they include among these elements the crafts and agriculture as well as ritual usages. These two groups of activities possessed the same degree of reality. It would be meaningless to ask a Babylonian whether the success of the harvest depended on the skill of the farmers or on the correct performance of the New Year's Festival. Both were essential to success (1949: 22) (Geciteerd in Thrower 1980, 22).

De overgang tussen cultuur en natuur is in traditionele samenlevingen vaag en onzeker. De mens staat niet *tegenover* God of de natuur, maar leeft op vanzelfsprekende wijze met de natuur en de goden samen. De goden of krachten van de natuur bepalen grotendeels wat mensen in de vorm van straf of loon toekomt en zij zijn degenen die in cruciale gevallen en bij grote gebeurtenissen vermurwd moeten worden.

Wanneer we vragen *wie* garant staat voor een rechtvaardige verdeling, dan zijn dat in deze eerste, lange, periode vooral de goden. Dit brengt ons bij onze tweede vraag: voor welk gedrag of op grond van welke eigenschappen worden mensen door hen beloond, gestraft of geholpen? Voor we deze vraag beantwoorden, eerst iets over het karakter van samenlevingen uit de vroegste tijd.

We vergeten dikwijls hoe kwetsbaar mensen zijn geweest voor het lot. Zelfs al bestonden er grote verschillen tussen arm en rijk, allen, hoog en laag, leefden in het besef dat ze in een ommezien hun hele hebben en houwen konden verliezen. Hoe geringer de macht van samenlevingen hun leden tegen dood, honger, geweld of ziekte te beschermen, des te sterker de noodzaak voor ieder zich individueel te harden tegen de slagen van het

lot en een de goden welgevallig leven te leiden. Vandaar het grote belang van zelfbeheersing. Daar werd in vroege samenlevingen dan voortdurend constant op gehamerd. Talloos zijn in de vroege periode de verhalen over filosofen of heiligen die uitblonken in ascese en aan weinig of niets genoeg hadden om een goed en waardig leven te leiden. Ieder lid van de samenleving werd in de vroegste periode omgeven door een woud van voorschriften, die de orde tegen de dreigende ordeloosheid van individuen beschermden. Ceremonieel, ritueel en etiquette snoerden de hartstochten in en voorkwamen dat mensen mateloos werden. Wie aan de orde sleutelde, bracht de wereld in zijn geheel uit balans en vertoornde de goden. In vroege samenlevingen draait dan ook alles om traditie, het zorgvuldig doorgeven van bestaande en beproefde gewoonten, het in stand houden van de kosmische en maatschappelijke orde door daarbinnen je plaats te weten en gehoorzaam je rol te spelen. Om zich tegen de furie van de goden of de natuur te beschermen is het belangrijk dat mensen hun plaats kennen – binnen het universum, maar ook binnen de samenleving. Zoals David Raphael in zijn studie naar concepties van rechtvaardigheid betoogt, is het begrip rechtvaardigheid in de vroegste tijd gefocust op individuele handelingen die de orde bedreigen: de orde moet zich tegen het ordeloze individu beschermen (Zie Raphael 2001, hoofdstuk 22). Het is pas veel later dat rechtvaardigheid ook omgekeerd geassocieerd wordt met de bescherming van ieder individu afzonderlijk tegen de orde van de samenleving. Het heeft lang geduurd voordat samenlevingen zo machtig waren dat het gerechtigd leek individuen ‘rechten’ te geven die hen tegen de samenleving beschermden, en vervolgens de ‘wanorde’ of het ‘pluralisme’ te tolereren die daaruit ontstond.

Er is in de vroegste periode weinig sociale of fysieke mobiliteit: mensen kunnen stijgen of dalen *binnen* hun stand, maar beweging *tussen* de standen is ongepast en ongebruikelijk. Binnen hun stand kunnen mensen zich goed of slecht gedragen, maar de standen zelf zijn boven goed en kwaad verheven. Ze bezitten eeuwigheidswaarde. Statusbepalende goederen worden daarom zorgvuldig tegen elke vorm van objectiveerbaarheid en verhandelbaarheid beschermd. De verdienste die iemand toekomt is dus geheel afhankelijk van de rang waartoe men behoort: krijgers bezitten andere merites dan priesters of leden van de boerenstand. Men heeft zelden of nooit oog voor het talent dat iemand los van zijn of haar status bezit. Rang of stand is bepalend voor de status van personen en het idee dat individuen los van rang, stand of sekse als gelijken met elkaar om posities kunnen concurreren, komt niet of nauwelijks voor. Laat staan het idee dat individuen zo met elkaar *horen* te concurreren.

Status was veel belangrijker dan inkomen, of beter: status was de onafhankelijke en inkomen de afhankelijke variabele. Er bestond in traditionele samenlevingen heftige prestigestrijd, maar vrijwel geen inkomensstrijd. Alleen in moderne marktsamenlevingen wordt status meer een afgeleide van het inkomen dan omgekeerd. Veel van hetgeen in de vroegste periode voor 'ethiek' doorgaat is dan ook bedoeld om de statusstrijd in goede banen te leiden. Vandaar de constante aanmaning een schoon en nobel leven te leiden en op waardige wijze om de eer te strijden. Nietzsche wijst er in zijn *Genealogie van de moraal* terecht op dat het antoniem van 'goed' in de vroegste periode niet 'kwaad,' maar 'slecht' of 'laag' was. Het ging erom dat de elite zich niet verlaagde tot 'volks' gedrag –alleen het vulgus kan niet tegen zijn verlies en tracht op oneerlijke wijze te winnen. Wie tot de elite behoorde, diende zichzelf te allen tijde te beheersen, mocht nimmer in blinde woede ontsteken en diende zijn tegenstander waardig te behandelen. Wrok en ressentiment waren vulgair. De functie van de ethiek was te voorkomen dat de strijd om eer binnen eigen kring escaleerde.⁴

Bewuste aansturing op vernieuwing kwam in de vroegste periode niet of nauwelijks voor. Het idee dat een samenleving haar leden in staat zou moeten stellen *nieuwe*, niet-traditionele vormen van kennis te ontwikkelen en dingen *beter* te doen, is uit den boze. Levensexperimenten zijn riskant. Men kan zich geen fouten permitteren. Nieuwsgierigheid en beweeglijkheid zijn in de vroegste periode geen deugden, maar ondeugden. Dat men in abstracte zin van iemands 'potentieel' zou kunnen spreken, was ongehoord. De 'potentie' van een voorwerp duidde altijd het vermogen aan precies dát voorwerp te worden en niet iets anders. Er is geen plaats voor radicale vernieuwing, geen plaats voor het idee dat mensen vermogens bezitten die hen voor iets anders geschikt maken dan hetgeen ze traditiegetouw al doen. Zelfs revoluties waren omwentelingen die in naam van het oude geschieden. Mensen rechtvaardigden hun handelen naar het verleden toe, niet naar de toekomst.

Natuurlijk maakten mensen gretig gebruik van nieuwe technologische mogelijkheden als die zich voordeden, maar dat is iets anders dan het organiseren van collectieven, die zich doelbewust op onderzoek en experiment richten. Dat laatste kwam niet of slechts heel beperkt voor. (McNeill 1998, 54-55, 67)

Daarmee komen we toe aan het antwoord op de tweede vraag. Die luidt dat goden en mensen vooral die deugden loofden en beloonden die mensen in staat stelden zich te harden tegen het lot en overeenkomstig de stand waartoe ze behoorden de traditie aan volgende generaties door te geven. Willekeur was de vijand van de deugd, omdat willekeur de orde van

zowel de samenleving als de persoon aantastte. Zonder ordelijke, deugdzame individuen geen ordelijke, deugdzame samenleving. Wie een van beide ordes overtrad, kon op goddelijke sancties rekenen.

Als we tenslotte vragen naar *wat* er rechtvaardig werd verdeeld, dan blijkt dat in deze historische fase alles te kunnen zijn wat een mensenleven de moeite waard maakt. Er was vrijwel geen goed dat niet door de goden geschonken of afgenomen kon worden: gezondheid, liefde, schoonheid, talent, het (eeuwige) leven, roem, status en prestige. Zeker, de goden schonken of namen ook materiële welvaart, maar dit stond niet voorop.

De relatieve ondergeschiktheid van noties als inkomen of materiele welvaart is daaruit te verklaren dat de maatschappelijke rijkdom in de vroegste tijd geen ware vorm had aangenomen. Er bestonden weliswaar markten, maar op deze markten werden in hoofdzaak overschotten verruild. Pas nadat aan de elementaire behoeften van de lokale gemeenschap was voldaan, kwam er ruimte vrij voor commercie. Wel was er een levendige handel in luxegoederen – kruiden, specerijen, oliën of edelstenen – die vaak over enorme afstanden vervoerd werden. Er bestonden echter vrijwel geen kapitaalmarkten, arbeidsmarkten of grondmarkten. Er was weinig geld in omloop, laat staan dat er grote groepen mensen waren die op de arbeidsmarkt een inkomen verdienden.⁵ Gezaghebbers bezaten zelden de macht en de kennis om mensen voor langere tijd tegen de onzekerheden en risico's van arbeidsmarkten en kapitaalmarkten te beschermen. Alleen avonturiers of zonderlingen waagden het geheel van de markt te leven.

Zoals we hierboven reeds stelden, worden de samenlevingen in het algemeen gekarakteriseerd door rivaliserende rechtvaardigheidsopvattingen. Een van de momenten waarop die in de vroegste periode aan het licht kwamen, is tijdens de grote tragediespelen in de Griekse Oudheid, die vaak duizenden toeschouwers trokken. In het genre van de tragedie botsen menselijke en goddelijke rechtvaardigheid hardhandig op elkaar. In de Griekse tragedie lijken de gebeurtenissen die zich op het toneel voltrekken onontkoombaar: de held *moet* vallen. En toch beseft het publiek dat het zo niet had *mogen* lopen. In de *Oidipous Tyrannus* van de Griekse tragedieschrijver Sophocles vermoordt Oidipous, zonder dat hij dat weet, zijn vader en trouwt hij met zijn moeder. Omdat hij dat niet weten kan valt hem – in de ogen van zijn medemensen – niets te verwijten. Toch is zijn leven bezoedeld en acht hij zich schuldig aan hetgeen hij heeft aangericht. Vol afschuw steekt hij zich de ogen uit en vraagt hij vergeving van de goden. Het publiek kan Oidipous begrijpen, maar dat is dan ook alles. Want het blijft onrechtvaardig dat hij moet boeten voor een daad die hij

niet bewust begaan heeft. Hij heeft een schoon en nobel leven geleid en was 'volgens de wet ook rein'. Toch is zijn leven verwoest. De wereld is op een afschuwelijke manier uit balans gebracht door een nobel mens die daar niets aan kon doen.

Het is belangrijk zich te realiseren dat beide soorten rechtvaardigheid door de tragedieschrijvers en hun publiek worden onderschreven. Zou men voor een van beide polen kiezen, dan verliest het conflict zijn tragisch karakter en gaat het slechts om een ironische speling van het lot. Zowel de schrijvers als hun publiek achtten het terecht dat de goden Oidipous voor zijn daad straffen: onreinheid hóórt gestraft te worden en het is goed dat de goden de wereld in balans houden. Maar het is ook duidelijk dat Oidipous volgens menselijke maatstaven een waardig leven leidde. Precies daarom neemt het conflict tussen goddelijke en menselijke gerechtigheid zo'n noodlottige gedaante aan.

De tragedieschrijvers kiezen dus niet. Maar ze openen wel een ruimte waarin de goddelijke gerechtigheid voor het eerst op afstandelijke wijze onderzocht en ondervraagd kan worden. Na de tragedie spreken de goden nog steeds recht, maar het is niet langer voorbeeldig recht. Plots staan het sociale en het (boven)natuurlijke *tegenover* elkaar. Sterker nog, eerst leek alleen het mensenrecht klein, nietig en grillig, nu geldt hetzelfde voor de goden. Mensen noch goden zijn oppermachtig. In de tragedie bepaalt de fortuin hoe beide vormen van gerechtigheid zich tot elkaar verhouden. Zelfs als allen zich rechtvaardig gedragen, kunnen er onoplosbare conflicten uitbreken. De rechtvaardigheid heeft niet het laatste woord, maar het lot. Of liever, de rechtvaardigheid en de fortuin houden elkaar in balans.

Vroegmoderne periode. De mens aan zet

In de vroegste periode bestaat er geen duidelijke breuk tussen het sociale en het (boven)natuurlijke. De gedachte dat de samenleving haar collectieve macht kan gebruiken om de macht van de natuur aan banden te leggen, is nog nauwelijks in opkomst. In de loop van de zeventiende eeuw doet zich echter in Europa een aantal ingrijpende religieuze, wetenschappelijke en economische verschuivingen voor, die het denken over rechtvaardigheid diepgaand beïnvloeden. De terugtrekking van God, de opkomst van het moderne natuurrecht, de onttovering van de wereld en het project van materiële welvaartsverbetering, dragen allemaal bij aan het ontstaan van een maatschappelijke orde die ook in de ogen van de tijdgenoten niet alleen 'nieuw' was, maar vooral ook: *door mensen gemaakt* (Zie Kittstei-

ner 1992, Leites 1988, Haakonssen 1996, Tuck 1993, Rossi 1970, Gaukroger 2001, Pérez-Ramos 1988). De kosmische opvatting van rechtvaardigheid geeft meer en meer terrein prijs aan menselijke opvattingen. Talloos waren de boeken die gedurende de zeventiende eeuw een nieuwe *politiek* en nieuwe *wetenschap* aankondigden. De zeventiende-eeuwse filosoof Hobbes was een van de eersten die de samenleving voldoende macht toedichtte om haar als een 'artificiële God' te beschouwen, de evenknie van die hogere God (Hobbes 1991). Zijn tijdgenoot Bacon was daarnaast de eerste die speciale kenniscentra wilde oprichten die tot taak kregen de macht van de natuur stukje bij beetje, in een generaties durend proces, aan banden te leggen. Het is in deze periode dat de basis voor het moderne meritocratische rechtvaardigheidsideaal wordt gelegd.

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw werd Europa door geloofsoorlogen geteisterd. Velen vonden dat de gevestigde christelijke moraal en politiek in het aangezicht van deze oorlogen hadden gefaald en concludeerden dat de samenleving op een nieuwe grondslag moest worden geplaatst. Het is geen toeval dat verschillende denkers in deze periode hun politieke analyses bij een toestand van chaos en wanorde laten beginnen. De gedachte dat mensen ooit in een oorspronkelijke staat hadden geleefd, bestond al lang voor de zeventiende eeuw. Maar te midden van al die oorlogen kreeg deze gedachte een nieuwe betekenis. De oorspronkelijke toestand wordt niet langer voorgesteld als een paradijselijke staat. Integendeel. In de nieuwe opvatting waren mensen in de natuurstaat weliswaar vrij en gelijk, maar ze vormden geen gemeenschap en het gevaar van onenigheid lag voortdurend op de loer. Verschillende theoretici stelden de natuurstaat zelfs gelijk aan een permanente staat van oorlog. Veel sterker dan hun voorgangers worstelden de politieke denkers van de zeventiende eeuw met het probleem hoe politieke orde mogelijk is tussen mensen die diep verdeeld zijn en in veel gevallen ten gevolge van religieuze twisten vreemden voor elkaar zijn geworden.

De meest invloedrijke oplossing voor dit probleem werd geformuleerd door de moderne natuurrechttheoretici: een internationale groep geleerden die elkaars werk kenden en daarop voortborduurden. Bekende namen zijn Hugo de Groot, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Zij lieten zich inspireren door omgangsregels die in de internationale arena tussen verschillende koninkrijken en vorstendommen waren ontstaan. Hobbes legde kort en bondig uit dat het voornaamste oogmerk van alle morele en politieke filosofie voortaan het voorkomen van oorlog hoorde te zijn.

The utility of moral and political philosophy is to be estimated, not so much by the commodities we have by knowing these sciences, as by the calamities we receive by not knowing them. Now all such calamities as may be avoided by human industry arise from war, but chiefly from civil war, for from this proceed slaughter, solitude, and the want of things."
(Hobbes 2005, 8)

Zoals in de internationale wereld een politieke moraal was ontstaan die zich niet richtte op het hoogste goed, maar op het voorkomen van het ergste kwaad – namelijk oorlog –, en men daarbij de waarden van terughoudendheid, tolerantie en wederzijdse aanpassing prees, zo diende ook *binnen* landen, zeker als daar een burgeroorlog dreigde, een politieke moraal te worden geschapen die van terughoudendheid, tolerantie en wederzijdse aanpassing getuigde. De moderne natuurrechttheoretici stelden de internationale moraal als het ware boven de moraal van hun landgenoten. Ze vervreemdden zich bewust van hun eigen samenleving. Ook de betrekkingen tussen burgers moesten in principe als relaties tussen vreemde mogendheden worden beschouwd, waartussen elk moment diepgaande conflicten konden ontstaan (Tuck 1999).

Van groot belang voor ons verhaal is de nieuwe opvatting van individualiteit, die de natuurrechttheoretici ontwikkelden door hun aangescherpte notie van (nationale) soevereiniteit ook op het individu toe te passen. Mensen zijn 'eigenaars' van 'vermogens', die verankerd zijn in hun 'persoon'. Die vermogens markeren hun 'domein'. Net als staten maken individuen binnen hun domein de dienst uit en hebben ze een 'natuurlijk' of 'voor-politiek' vrijheidsrecht alles te doen wat voor hun zelfbehoud noodzakelijk is. En aangezien mensen in de natuurtoestand vrij en gelijk zijn – allemaal gelijke vermogens bezitten –, hebben ze allemaal dezelfde vrijheidsrechten: precies daarom staan ze op voet van oorlog met elkaar (Brett 1997). Vanuit deze nieuwe opvatting van het individu wordt vervolgens een nieuwe opvatting van de samenleving ontwikkeld, als een door mensen bewust vormgegeven product.

Veel sterker dan voorheen werd de morele en politieke orde afgestemd op soevereine individuen die op voorhand weinig met elkaar delen. Van zulke individuen moet men aannemen dat ze alleen bereid zijn samen te werken als dat volgens regels geschiedt, die hun rechten respecteren en aantoonbaar in ieders voordeel zijn. De enige manier waarop deze situatie leefbaar kon worden gemaakt, was door gezamenlijke wilsvorming op basis van gelijke rechten. Al deze denkers maakten daarom gebruik van het model van een contract: de nieuwe samenleving dient te worden geor-

dend volgens regels waarvan men zich kan voorstellen dat vrije en gelijke personen van verschillende gezindte er mee zouden kunnen instemmen. Alleen zo kon eigenrecht door gedeeld recht vervangen worden. En oorlog door vrede. Het contractmodel is van groot belang: het betekent dat alle politiek zich *naar beneden toe* moet legitimeren. Politiek is dus wezenlijk van de instemming van alle betrokkenen afhankelijk: instemming *tussen gelijken is de grondslag van alle moderne politiek*.

De politiek berust dus op afspraken tussen individuen en is niet van God gegeven. De soeverein 'vertegenwoordigt' in zijn persoon de individuen die nu tezamen een volk vormen, in plaats van een hiërarchische orde van verschillende standen. In één en dezelfde beweging komen zowel het moderne individu, als het moderne volk en de moderne soeverein tot stand. De wetgever moet op een zo breed mogelijke consensus mikken. Idealiter moet hij kunnen duidelijk maken dat wie de wet gehoorzaamt, uiteindelijk zichzelf gehoorzaamt. *Ware* soevereiniteit is volkssoevereiniteit (Kersting 1994, Waldron 1999).

God trad niet alleen uit de politiek terug, maar ook uit de natuur. Tijdens de geloofsoorlogen was gebleken dat het beroep op de Bijbel steeds opnieuw tot conflicten leidde. In de loop van de zestiende eeuw stelden velen vast dat de Bijbel 'uit een hoop kopieën van kopieën' bestond en zeker niet direct Gods woord bevatte. De Bijbel was opgetekend en doorgegeven door mensen die daar hun eigen bedoelingen mee hadden: het was een 'politiek' werk, vol menselijke fouten. Ze bevatte Gods woord, maar dat was door mensenhand besmeurd. Dat gold niet voor het Boek der Natuur. In de late Middeleeuwen was al het idee ontstaan dat God twee boeken in twee heel verschillende 'talen' had geschreven. Behalve via de Bijbel had Hij Zijn wil ook kenbaar gemaakt via de Natuur, die de mens met hulp van zijn rede kon doorgronden. En omdat aan het schrijven van dat Boek der Natuur geen mens te pas was gekomen, was dat dus niet gecorrumpeerd. Vanaf de zeventiende eeuw schrompelt de bovennatuurlijke wereld steeds verder ineen. De Bijbel wordt niet langer gelezen als een werk dat de bovennatuurlijke met de natuurlijke wereld verbindt, maar als een uiterst wijs en verstandig boek dat ethische in plaats van kosmologische waarheden bevat.

God breekt niet langer direct in wonderen door. Hij is niet langer immanent in de schepping aanwezig. Hij heeft zich daaruit teruggetrokken. Hij is van een *causa proxima* in een *causa remota* veranderd. Hij heeft bovendien een gedaantewisseling ondergaan. Van een wisselvallige, beurtelings vertoornde en genadige God, is hij veranderd in een God die op basis van onpersoonlijke wetten over de wereld heerst. Hij bekommert

zich om het welzijn van de mensheid. Te denken dat hij zich tot deze of gene persoon in het bijzonder richt is blasfemisch: God trekt niemand voor. Hij regeert volgens een algemene, niet volgens een particuliere wil. Wie in wonderen gelooft doet afbreuk aan Zijn grootheid en goedheid: God hoeft zijn schepping niet bij te springen met correcties achteraf. Wie meent dat de natuur de sleutel tot onze bestemming bevat, verafgoot de natuur in plaats van God, het product in plaats van de producent. Het was voor een belangrijk deel *uit eerbied voor God* dat de natuur in de zeventiende eeuw onttoverd werd. Als het gaat donderen en bliksemen, moet men niet bidden en smeken, maar nuchter proberen achter de natuurlijke oorzaken van het onweer te komen. Wie vol vertrouwen naar zo'n verklaring zoekt, getuigt van meer eerbied en ontzag voor de schepping dan degene die angstig op z'n knieën valt. Mede dankzij het succes van de nieuwe natuurwetenschap werd de natuur steeds vaker als een door God geschapen mechaniek opgevat, waarvan men de constructieprincipes door geduldig natuuronderzoek kan leren kennen (Kittsteiner 1992, Leites 1988, Popkin and Vanderjagt 1993).

Tussen de natuur- en de sociale wetenschappen bestond nog geen duidelijke grens. Ook de politiek probeerde men daarom op de – succesvol gebleken – natuurfilosofische leest te schoeien. De moderne natuurfilosofen hoopten mensen in een nieuw politiek project te verenigen dat hen ondanks de geloofsstrijd met elkaar zou verzoenen. Er kwam een nieuwe administratieve elite op die het als haar expliciete taak beschouwde de bevolking materiaal welvarender te maken. Moderne bestuurders poogden de bestaande orde niet te *behouden*, maar haar te *verbeteren*. De nieuwe sociale orde is dus niet alleen *man made*, zij is ook toekomstgericht in plaats van statisch. Het maatschappelijke welzijn was niet langer iets wat in Gods handen lag, maar werd gezien als een bestuurlijke verantwoordelijkheid. Veel bestuurders raakten gefascineerd door de mogelijkheid de consequenties van maatschappelijke besluiten tot in detail te kunnen uitrekenen. Velen werden in de loop van de tijd aanhangers van de leer van het utilitarisme, een ethische stroming die met name in de negentiende en twintigste eeuw populair zou worden.

De aandacht verschoof geleidelijk van de 'staat van de staat' naar de 'staat van de *samenleving*'. Vanaf de achttiende eeuw doemen de contouren op van een nieuwe wetenschap: de wetenschap van het sociale, later de sociologie genoemd (Poccock 1985, Tully 1993). Waarnemers wezen erop dat de oude standenmaatschappij langzaam maar zeker plaats maakte voor een marktsamenleving. Er was een ingewikkeld netwerk van communicatie, handel en verkeer ontstaan dat mensen *vanzelf* welvarender

had gemaakt. In de pas gepacificeerde ruimten bloeide het verkeer van goederen en ideeën op. Traditie was hier minder belangrijk geworden; mensen gingen sterker op voet van gelijkheid met elkaar om en het onderscheid tussen de rangen en standen vervaagde. (Gordon 1994) Rigoureuze ingrepen door de staat werden nu als een *bedreiging* gezien van de welvaart die in het onderlinge verkeer tussen burgers tot stand was gekomen. Ingrepen van bovenaf zouden de weldadige werking van handel en verkeer wel eens kunnen ondermijnen. Tussen de staat en de *civil society*, aldus de Franse denker Montesquieu (1689-1755), bestond een delicate balans, die niet verstoord mocht worden (Hirschmann 1977).

De Engelse politiek econoom Adam Smith (1723-1790) maakte duidelijk dat er een samenhang bestond tussen de groei van onderling verkeer, de spreiding van inkomens en bezit, de groei van kunsten en wetenschappen, en de toename van wat hij *fellow-feeling* noemde. In maatschappijen waar de commercie toenam en de inkomens- en machtsverschillen afnamen, spiegelden mensen zich vaker en intenser aan elkaar. Ze hielden eerder rekening met anderen en stelden zich voorkomender op. Dit in contrast met situaties waar de machts- en inkomensverschillen tussen arm en rijk zo groot waren dat de armen er nauwelijks toe deden en onvoldoende 'dreigmacht' bezaten. Smith was de eerste die in zijn *Wealth of Nations* op het belang van de middenklasse wees. In samenlevingen waar de inkomensverschillen afnemen en iedereen wat te verliezen heeft, kunnen via arbeidsdeling vormen van welvaart worden geschapen die vele malen groter zijn dan in maatschappijen waar de traditie het voor het zeggen heeft en niemand over de horizon van zijn rang of stand kijkt (Smith 1998, Winch 1996, Larrère 1992).

Wat betekenen deze ontwikkelingen nu voor de dominante opvattingen van rechtvaardigheid? In de zeventiende eeuw ontstond een nieuwe morele orde die beduidend verschilde van de periode daarvoor. God maakte op allerlei gebieden plaats voor de mens. Het is steeds minder God die beloont, straft en helpt. Mensen nemen Zijn plaats in. Men was zich er sterk van bewust dat de nieuw te vormen gemeenschap als het ware uit het niets moest worden opgebouwd. Niemand kon op oude (religieuze) zekerheden terugvallen, want die waren immers inzet van het conflict. Mede om die reden werd het contract beeldbepalend voor de nieuwe orde: ze verschaften een lakmoesproef waaraan de nieuwe regels moesten voldoen.

Tegelijkertijd veranderen de opvattingen over welk gedrag of welke eigenschappen het verdienen om door de samenleving te worden beloond, gestraft of gecompenseerd. Toen de goden zich over de rechtvaardigheid

ontfermden, beloonden zij gedrag waaruit bleek dat men zijn plaats wist in een statische, door hiërarchie en traditie gekenmerkte maatschappelijke orde. Met de opkomst van de gedachte dat mensen hun samenleving middels een onderlinge overeenkomst vormgeven, verliezen deze traditionele opvattingen hun grond. Het contractmodel maakte duidelijk dat de macht van de samenleving uit niets anders bestaat dan de samen gebundelde macht van soevereine of autonome individuen. Hoe meer 'vermogens' autonome individuen al samenlevend ontwikkelen, hoe machtiger de gemeenschap. Beloning en straf horen dan ook niet langer met het oog op God te geschieden, maar *met het oog op hun nut voor de samenleving*. Wie God wil eren, kan voortaan het beste de mensheid dienen. Het is rechtvaardig dat iedereen beloond wordt in de mate waarin hij of zij bijdraagt aan het welvaren van de maatschappij. En dit betekent dat iedereen een gelijke kans moet hebben om zich verdienstelijk te maken voor die samenleving.

Eerdere christelijke deugden als bescheidenheid en nederigheid, en de aristocratische deugden van moed en statusbewustzijn, maken langzaam plaats voor deugden die passen bij de nieuwe maatschappelijke orde. Het accent verschuift van het straffen van gedrag dat de broze maatschappelijke vrede verstoort, naar het *stimuleren* van gedrag dat de *materiële welvaart* van allen bevordert. Deze omslag zien we allereerst verwoord door de nieuwe natuurfilosofen. Zij weigerden bijvoorbeeld zich met levensbeschouwelijke kwesties te bemoeien. In plaats daarvan richtten zij zich op natuuronderzoek en de bevordering van 'useful arts', in de hoop daarmee het welzijn van het gemenebest als geheel te bevorderen, *ongeacht de religieuze gezindte van mensen en ongeacht hun verbale twisten en statusstrijd*. Woorden brengen alleen maar meer gekrakeel en onenigheid voort, zo betoogden de natuurfilosofen. Mik dus niet langer op de macht van het woord, maar op de macht der dingen. Natuurbeheersing brengt *materiële welvaart* voort en daar heeft iedereen baat bij.

Vaak ging deze afkeer van strijd en controversie gepaard met een lofzang op de privésfeer en het – opeens – legitieme verlangen naar materiële zekerheid. Menigeen speelde de geneugten van het privéleven uit tegen de bombast en de retoriek van om eer strijdende politieke heersers: wie in de *civil society* naar nut en genot streeft is modern, wie in de politiek om de eer strijdt ouderwets. De strijd om politieke eer en status maakte zo plaats voor de *doux commerce* (Hirschman 1982), het 'vreedzaam' streven naar winst en genot. Als iedereen zich daaraan zet, zal dat de samenleving als geheel ten goede komen. Niet langer de martiale deugd van de aristocratie, maar de prudentie van de middenklasse, de burgerij, gaf voortaan

de toon aan. Hiërarchie van afkomst kon zo plaatsmaken voor een hiërarchie op basis van prestatie, bepaald door het nut van iemands bijdrage aan de samenleving. Het nieuwe criterium voor een rechtvaardige verdeling wordt meer en meer: wie veel aan de materiële welvaart van de samenleving bijdraagt, dient dienovereenkomstig te worden beloond.

Er ontstond een nieuwe verhouding tot verleden, heden en toekomst. Openstaan voor het nieuwe dat in de vroegste tijd als een ondeugd gold, werd nu een deugd. In traditionele samenlevingen kwam alle eer aan het zich schikkende en conformerende individu toe. Oidipous leefde in een tragisch universum en ging gebukt onder schuld; de moderne autonome burger leeft in een wereld van onbegrensde mogelijkheden en gaat gebukt onder de last van gemiste kansen. Oidipous moest in het reine komen met het verleden, de moderne burger heeft het stof van de geschiedenis afgeschud en zijn blik op de toekomst gericht. Het betekent een fundamentele omwenteling in het denken dat het accent nu op wendbaarheid, nieuwsgierigheid, persoonlijk initiatief, eigen verantwoordelijkheid en individuele bekwaamheid komt te liggen.

We hebben hiervoor gezien dat rechtvaardigheid volgens velen niet alleen betrekking heeft op 'verdienste' – hoe dan ook geïnterpreteerd –, maar ook op behoefte. Zoals we zagen, werden armoede en ellende in de vroegste periode als beproevingen beschouwd die van God kwamen. Armoede en ellende hoorden tot het door de goden voorbeschikte lot van mensen. Aalmoezen geven viel weliswaar te prijzen, maar de leniging van de nood onder de armen gaf nooit aanleiding tot oproepen om hervorming van de samenleving en pleidooien voor een billijker verdeling van goederen. En aan honger en ziekte viel vaak bitter weinig te doen. Met het toegenomen zelfvertrouwen aan het begin van de moderne tijd, ontstaat ook ruimte om te bedenken dat armoede en ellende niet onvermijdelijk zijn, maar door menselijk ingrijpen kunnen worden verzacht of zelfs verholpen.

Tot slot de derde dimensie van rechtvaardigheid: wat wordt er voortaan verdeeld, waaruit bestaat de beloning? De legitimiteit van het streven naar materiële vooruitgang maakte de weg vrij voor beloning van gedrag dat in veel opzichten grensverleggend was. We zagen eerder dat de vroege opvatting van goddelijke rechtvaardigheid gepaard ging met het idee dat beloning en straf zich tot alle levensdomeinen konden uitstrekken: God nam en gaf gezondheid, schoonheid, roem en aanzien, vruchtbaarheid, en ga maar door. Inkomen, daarentegen, nam vergeleken met deze andere goederen een relatief bescheiden plaats in. Vanaf de zestiende eeuw, toen in Europa de eerste marktsamenlevingen ontstonden, verandert dit. Rechtvaardigheid wordt steeds sterker geassocieerd met een faire verde-

ling van materiële welvaart. Wie veel presteerde voor de samenleving, mocht steeds meer verwachten daarvoor in klinkende munt te worden betaald.

Uiteraard bleef men voor veel aangewezen op God – of op het lot. Geluk of liefde kan men immers niet kopen, evenmin als gezondheid en schoonheid. Daarop kon men immers nog maar bitter weinig invloed uitoefenen. Men bezat met andere woorden nog niet de kennis en macht om de kans op zaken als geluk, gezondheid, en dergelijke eerlijker te verdelen. In de loop van de negentiende eeuw begint dat echter snel te veranderen.

De moderne macht: wetenschap, techniek en rationeel beleid

Binnen de context van ons verhaal kan de moderne tijd worden gekarakteriseerd als de periode waarin meer en meer zaken die voorheen door God werden verstrekt, onder menselijke regie gaan vallen. Dat had zowel consequenties voor de nauwe op prestatie gestoelde opvatting van rechtvaardigheid als voor de brede. Ten eerste werd inkomen steeds belangrijker, omdat dankzij de technologische vooruitgang en de verbreiding van de marktsamenleving steeds meer zaken via inkomen beschikbaar kwamen. Ten tweede werd de druk groter al die zaken die onder menselijk beheer vielen eerlijker over alle leden van de samenleving te spreiden.

Nieuw opkomende statistische bureaus gingen allerlei welzijnsaspecten van de bevolking meten (Hacking 1990, Gigerenzer 1989). Uit de statistieken die binnenkwamen werd duidelijk dat zelfs honger, ziekte en dood als ‘goederen’ kunnen worden opgevat, die op billijke wijze te verdelen vallen. Maatschappelijke voorzieningen bleken namelijk in belangrijke mate te bepalen welke kans iemand heeft aan een ziekte te overlijden, van de honger om te komen of vroegtijdig te sterven (Wilkinson 1996, Barry 2005, 70-95). Kortom, allerlei zaken die in de vroegste periode in handen van de goden lagen worden steeds meer als ‘verbeterbare sociale omstandigheden’ beschouwd. Voor het eerst doemt daarmee binnen de sfeer van de *beneficentia* de mogelijkheid op van een nieuwe vorm van maatschappelijke solidariteit: de ‘solidariteit van de kansengelijkheid’. Sommige groepen bleken kansrijker dan anderen. Anderen waren juist kansarm. Die kansenongelijkheid was niet ‘verdiend’ en hoorde door de samenleving gecorrigeerd te worden, opdat ieder individu een gelijke kans kreeg vooruit te komen, onderwijs te volgen en naar belangrijke posities te dingen.

Langzamerhand zien we daarmee een typische combinatie van overtuigingen ontstaan, die kenmerkend zijn voor onze tijd. Aanhangers van de

nauwe conceptie van rechtvaardigheid benadrukken dat individuen efficiënter beloond moeten worden op grond van hetgeen ze aan de samenleving bijdragen. Aanhangers van de brede conceptie van rechtvaardigheid wijzen erop dat individuen nog steeds zeer ongelijke uitgangsposities bezitten vanwege verschillen in afkomst, welvaart of gezondheid. Gecombineerd drukken beide posities de overtuiging uit dat elk individu *ongeacht rang of stand een gelijke kans* hoort te krijgen om in *wat voor competitie dan ook* te winnen.

Een dergelijk idee als uitgangspunt voor verdelende rechtvaardigheid was in de vroegste periode ondenkbaar en in de vroegmoderne tijd moeilijk uitvoerbaar. Het beginsel van *careers open to talents* was voor vroege samenlevingen riskant. Deze waren onvoldoende in staat zich in te dekken tegen de risico's en turbulenties die aan open competities voor ambten en posities verbonden zijn. Bovendien is het in vroege samenlevingen moeilijk de merites van een persoon in te schatten op een wijze die niet aan stand en sekse gebonden is. Er waren weinig plaatsen in de samenleving waar mensen elkaar als gelijken troffen. De meeste leden van de samenleving keken zelden over de horizon van hun stand heen. Dat veranderde vanaf de moderniteit. Aan het eind van de zeventiende eeuw was Europa verstedelijkt. In de nieuwe urbane milieus versoepelden de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen en gingen mensen van verschillende rangen en standen naar verhouding vrijer met elkaar om. Met de marktsamenleving die toen ontstond, begon het beginsel van *careers open to talents* vaste grond onder de voeten te krijgen. Het heeft daarna echter nog lang geduurd voordat dit beginsel door de hele samenleving heen kon worden toegepast. Dat gebeurde pas na de aanleg van nieuwe communicatie- en mobiliteitsnetwerken in de tweede helft van de negentiende eeuw. De infrastructuur die in deze periode tot stand kwam legde de basis voor vormen van massacommunicatie en massaonderwijs, die het mogelijk maakten individuen los van rang of stand op hun talent te beoordelen (Van der Woud 2007). Mede daardoor ontstond het soort samenleving dat open competities om ambten op massale schaal mogelijk maakte en werden er juridische en sociale vormen van bijstand ontwikkeld die flexibiliteit en mobiliteit tot een aantrekkelijk alternatief maakten. Niet alleen gingen mensen zich dankzij de nieuwe media op steeds meer terreinen van het leven met elkaar vergelijken, zij werden op al die gebieden ook elkaars concurrenten. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd de solidariteit van de kansengelijkheid 'normaal'.

Aldus kwam in de loop van de recente tijd een fysieke en sociale infrastructuur op, die het ideaal van de meritocratie op steeds meer terreinen

realiseerbaar maakte. Toch heeft het nog tot het midden van de twintigste eeuw geduurd voordat Young het begrip meritocratie introduceerde in het algemene spraakgebruik. Hoe is deze ‘vertraging’ te verklaren? Het antwoord heeft alles met de kwestie van verdienste te maken. De hele negentiende eeuw door is er voortdurend getwist over de vraag wat verdienste is. Het is één ding duidelijk te maken wat instituties binnen een bestaande machtsconstellatie van mensen verlangen, het is een volstrekt ander ding duidelijk te maken wat verdienste onafhankelijk hiervan betekent. De Engelse filosoof David Hume (1711-1776) was een van de eersten die in de tweede helft van de achttiende eeuw al bedenkingen uitte tegen de gedachte dat wij verdienste objectief kunnen meten. Een volmaakt opperwezen dat onbevooroordeeld alles overziet kan uitmaken wat verdienste is, maar die kennis is ons volgens Hume niet gegeven.

Suppose that a creature, possessed of reason, but unacquainted with human nature, deliberates with himself what rules of justice or property would best promote public interest, and establish peace and security among mankind: His most obvious thought would be to assign the largest possessions to the most extensive virtue, and give every one the power of doing good, proportioned to his inclination (...) [W]here a being, infinitely intelligent, governs by particular volitions, this rule would certainly have place, and might serve the widest purposes: But where mankind to execute such a law; so great is the uncertainty of merit, both from its natural obscurity, and from self-conceit of each individual, that no determinate rule of conduct would ever result from it; and the total dissolution of society must be the immediate consequence. (Hume 1975,193)

Toen het ideaal van de kansengelijkheid aan het eind van de negentiende eeuw via de nieuwe media, modern onderwijs en veelvuldige persoonlijke contacten geschapen werd, leek het vanzelfsprekend dat de moderne staat – die ‘artificiële God’, zoals Hobbes deze noemde – de taken van de Grote Verdeler zou overnemen. Maar deze gedachte liep in het begin van de twintigste eeuw uit op een totalitair fiasco waar we nu nog steeds van proberen bij te komen. Het alternatief van de markt heeft echter evenzeer tot nachtmerries geleid: beurskrach, onverdiende armoede, structurele werkloosheid, klassentegenstellingen en uit de pan rijzende inkomstegenstellingen. Als de overheid niet herverdeelt, zo is inmiddels wel duidelijk geworden, dreigt de markt van het ideaal van politieke gelijkheid een farce te maken (Dahl 2006, 63-67). Vandaar dat voorstanders van de markteconomie er angstvallig voor waakten de markt als bepaler van verdienste te

beschouwen. Bezitsverdelingen die via de markt tot stand kwamen waren rechtvaardig zo lang de rechten en eigendomstitels van personen werden gerespecteerd. Het is niet belangrijk of degenen die economische succesvol zijn 'verdienen' wat ze verdienen, zolang de welvaart als geheel maar groeit. Markten, zeiden voorstanders van de markteconomie, laten individuen vrij, overheden beperken de vrijheid van het individu.

Ook bij degenen die op het falen van de markt wezen en de overheid een corrigerende rol toedichtten, was het woord verdienste echter taboe. Nog overeenkomstig een recent verschenen WRR-rapport (2006) moet de staat haar burgers verzorgen, verzekeren, verbinden en verheffen, maar de leidraad bij dit alles is niet verdienste, doch het garanderen van de minimale voorwaarden waaronder burgers hun leven autonoom kunnen vormgeven. Niemand ter linker of rechter zijde van het politieke spectrum wilde zich aan het woord 'verdienste' branden als het om de rechtvaardiging van het patroon van verdeling van maatschappelijke goederen ging.

Het meritocratische tijdperk

Kortom, verdienste is in moderne filosofische concepties van verdelende rechtvaardigheid lange tijd een boe-woord geweest. Elke notie van verdienste ging mank aan ideologische vooringenomenheid. Geen wonder dan ook dat Michael Young, toen hij het begrip meritocratie eind jaren vijftig introduceerde, dat in de vorm van een satire deed. Met degenen die in een objectieve notie van 'verdienste' geloofden, kon men volgens Young alleen de spot drijven.

In dit licht is het dan ook des te verbazingwekkender dat het woord meritocratie aan het eind van de jaren tachtig toch zo'n hoge vlucht nam. Waarom kon verdienste plots een belangrijk criterium van verdelende rechtvaardigheid worden? Ter afsluiting van dit hoofdstuk willen we enkele factoren noemen die hieraan hebben bijgedragen.

Ten eerste is verdienste nooit weggeweest. In zijn boek over *Social Justice* laat de filosoof David Miller uitvoerig zien hoe sterk de notie van beloning overeenkomstig verdienste het alledaagse leven van burgers is blijven beheersen (Miller 1999, hoofdstukken 4, 7, 8 en 9). 'Verdienste' was dan wel geen door de overheid gehanteerd criterium voor verdelende rechtvaardigheid, maar het maakte wel deel uit van het alledaagse spraakgebruik. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien het in alledaagse interacties vaak makkelijker uit te maken is of iemand een te belonen prestatie

heeft geleverd. Daarover is geen overeenstemming van alle burgers nodig, het volstaat als de direct betrokkenen het er globaal over eens zijn.

Ten tweede is daar de overtuiging, postvattend in de jaren tachtig, dat de verzorgingsstaat aan grondige revisie toe is. Volgens het hiervoor genoemde WRR-rapport is de verzorgingsstaat te ver gegaan met verzorgen en verzekeren en schoot ze tekort in het verbinden en verheffen van mensen. Kansarme burgers zijn niet autonoom geworden, maar juist gemaakt tot afhankelijke cliënten van zekerheid en zorg. Ze zijn onvoldoende aangesproken op eigen initiatief en eigen verantwoordelijkheid. Voeg daar de recente bezorgdheid over de invloed van migratie en globalisering aan toe, en het is duidelijk waarom moderne verzorgingsstaten momenteel in crisis verkeren. Zeker in het licht van de opkomst van de multiculturele samenleving zijn verbinden en verheffen belangrijke overheidstaken geworden.

Daar komt bij dat de diagnose waarom burgers kansarm zijn de laatste tijd aan het veranderen is. In dit hoofdstuk is impliciet al een aantal mogelijke visies op armoede aan bod gekomen.

- De armen hebben hun armoede over zichzelf afgeroepen, omdat ze, in dit of in een vorig leven, een gebod van de natuur of de goden hebben overtreden.
- De armen zijn weliswaar arm, maar dit is niet erg, omdat het hen niet belet een voorbeeldig en goed leven te leiden. In moderne termen geformuleerd: ze zijn wellicht kansarm, maar ze bezitten voldoende om een autonoom en waardig leven te leiden.
- Armoede is nodig als prikkel om mensen aan het werk te houden.
- Armoede is alleen ophefbaar als de armen vaardigheden worden bijgebracht die hen helpen zichzelf te helpen. Het ontbreekt de armen niet aan kansen, maar aan de vaardigheid van die kansen gebruik te maken.
- De verhoudingen tussen arm en rijk zijn weliswaar ongelijk, maar gelijkheid is niet de enige waarde. Te veel gelijkheid tast de vrijheid van burgers aan.

Al deze verklaringen hebben gemeen dat armoede vooral als een probleem van de armen wordt gezien. Er wordt niet naar structurele oorzaken voor de armoede gewezen. Het ligt niet aan de samenleving, aan het patroon van verdeling, dat de armen arm zijn, maar aan henzelf. Aldus gedefinieerd kan maatschappelijke herverdeling de kwaal alleen maar verergeren: wie herverdeelt, bemoeit zich met een van hogerhand gedecreteerd lot, streeft naar vormen van gelijkheid die averechts werken, komt met maatregelen die het welvaartspeil omlaag helpen en maakt burgers

afhankelijk in plaats van onafhankelijk. Het zijn de meritocraten die vervolgens met de beste oplossing lijken te komen. Als armoede geen structureel probleem is, dan kan men daar het beste tegen strijden door op alle terreinen van het leven een faire strijd om verdienste in te voeren. Dan zal men zien dat mensen vanzelf sterker meedoen, beter voor zich zelf gaan zorgen en minder afhankelijk van de overheid worden.

Voor zover meritocraten tegenwoordig gecharmeerd zijn door de markt is dat meestal niet omdat de markt verdienste zou belonen, maar vanwege het *ethos* van de markt, vanwege het element van tucht en competitie. Competitie betekent voor de meritocraat 'verschil maken'. Dat doet men door meer dan gemiddeld 'initiatief' te tonen en 'eigen verantwoordelijkheid' te nemen. En dat zijn volgens meritocraten de twee belangrijkste deugden waarin het verschil tussen mensen gewogen wordt. Ieder individu dient ongeacht sekse, huidskleur of sociale afkomst, te krijgen wat hij of zij op grond van talent en geleverde prestatie verdient. Waar het om gaat is dat gelijk getalenteerden en gelijk gemotiveerden gelijke stijngingskansen krijgen. Verder moet het bijstandsniveau hoog genoeg zijn om ook degenen die achterblijven een kans te geven om mee te doen. En dat betekent: hen niet aan hun lot overlaten, doch constant prikkelen om mee te doen. Kijk niet naar instituties, zegt de meritocraat, maar let op de deugden van personen. Houd het verschil tussen verdiende en onverdiende gelijkheid in de gaten. Margaret Thatcher vatte de meritocratische kijk op armoede ooit treffend als volgt samen: 'Society doesn't exist, only individuals exist.'

We kunnen de meritocratische opvatting van rechtvaardigheid in termen van de drie genoemde assen samenvatten. (1) De verantwoordelijkheid voor de verdeling van goederen ligt volgens de meritocraat in hoofdzaak bij mensen zelf. Een meritocratische samenleving is door mensen zo ingericht dat ze volledig de gevolgen van hun eigen keuzen moeten dragen. (2) In een meritocratie vormen inspanning en talent de enige gronden van verdienste. Andere rechtvaardigheidsclaims zijn er niet. Als mensen buiten hun schuld om in de problemen raken, dan is dat erg, maar niet onrechtvaardig. Anderen kunnen besluiten hen te helpen, maar dat betekent niet dat degenen die in nood verkeren daar recht op hebben. Wie te hulp schiet, doet dat op humanitaire gronden, niet op rechtvaardigheidsgronden. Aan noodlijdende mensen is de samenleving geen bijstand via de staat verschuldigd, althans niet vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid. Meritocraten kennen het beginsel van kansensolidariteit, maar zijn nauwelijks gevoelig voor solidariteit gebaseerd op de wederzijdse erkenning

van kwetsbaarheid. Ze zijn aanhangers van het ideaal van de *iustitia*, niet van de *beneficientia*. Tot slot (3): de belangrijkste prijzen die meritocraten verdelen zijn inkomen en status dat voor een groot deel van dat inkomen afhankelijk is.

Conclusie

Het grootste bezwaar tegen de meritocratie ligt op het niveau van (2). In het appèl aan rechtvaardigheid, althans waar het om *beneficientia* in plaats van om *iustitia* gaat, klinkt altijd ook de wederzijdse bescherming van elkaar tegen het lot door, alsmede het handhaven van samenwerkingsverbanden die in de ogen van alle betrokkenen billijk zijn. Het beginsel van *careers open to talents* vormde in de negentiende en twintigste eeuw dan ook zelden een doel op zich. Het was een middel om andere doeleinden te bereiken. Een typerend voorbeeld hiervan is de uit de jaren zeventig stammende rechtvaardigheidstheorie van de Amerikaanse filosoof John Rawls (1921-2002). Rawls vond dat de wijze waarop een samenleving inspanning en talent beloont aantoonbaar in ieders voordeel moet zijn, dus ook van degenen die minder of anders getalenteerd zijn. De effecten van het stelsel van beloning moeten *iedereen* ten goede komen, niet alleen de meest 'verdienstelijken'. Bovendien ging Rawls ervan uit dat de sociale en politieke grondrechten nimmer mogen worden aangetast en dus voorgaan op meritocratische eisen. Inspanning en talent horen beloond te worden, maar dat geldt niet absoluut. Het beste regime van rechtvaardigheid was in de ogen van de meeste rechtvaardigheidstheoretici een 'gemengd regime', waarin verschillende beginselen een eigen waarde bezitten en telkens opnieuw met elkaar in balans moeten worden gebracht.

Het is juist deze mix aan ideeën en opvattingen rondom rechtvaardigheid, die positief moet worden gewaardeerd, omdat ze ons gevoelig houden voor de zwakke kanten die kleven aan *elke* poging om één opvatting ten koste van alle andere door te voeren. Een rechtvaardige orde is weliswaar nodig om wanorde en willekeur te vermijden, maar als die te rigoureuus is, waardoor sommige partijen binnen die orde systematisch hun zelfrespect verliezen, wordt de oplossing een deel van het probleem.

In de mobiele, fluïde wereld van vandaag, waarin het grootste deel van het werk bureauwerk achter een computer is geworden, geven diploma's meer dan ooit de doorslag. Tegenwoordig concurreert iedereen met iedereen op basis van talent, dat grotendeels via het openbaar onderwijs wordt bepaald. De nieuwe communicatie- en mobiliteitsnetwerken die

in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn aangelegd stonden aan de basis van een uniformeringproces dat samen met de recente veranderingen in het arbeidproces tot een samenleving heeft geleid, waarin ongelijkheid steeds sterker met ‘verschil in talent’ wordt geassocieerd. Boeken als *Het Bureau* van J.J. Voskuil of van docu-coms als *The Office* maken duidelijk hoe eender de levensloop van velen aan het einde van de twintigste eeuw is geworden. Het is bijna allemaal witteboordenwerk geworden. Zoals Young in zijn satire duidelijk maakte, geldt voortaan voor velen: *you earn what you learn*. Dat een groot deel van de bevolking gelijksoortig werk verricht, betekent overigens niet dat het leven onder in de hiërarchie aangenamer is geworden of dat mensen meer zeggenschap hebben gekregen. Een docu-com als *The Office* maakt dat haarfijn duidelijk.

Maar dáár schuilt dan ook het probleem. Hoe meer terreinen van het leven aan de meritocratische logica dreigen te worden onderworpen, des te moeilijker het zal zijn de ratio van andere rechtvaardigheidsidealen in te zien. De sleutel tot de overtuigingskracht van meritocratische idealen ligt in het woordje ‘alsof’. Is het *alsof* ons leven door strijd en competitie om schaarse goederen wordt beheerst, of is dat *werkelijk* zo? Het antwoord luidt: beide. ‘*If men define situations as real, they are real in their consequences.*’ Zolang we onze meritocratische bril ophouden, zullen we op talent en inspanning focussen en in een wereld van schaarse middelen leven, waarin *winner take all markets* (Frank and Cook 1995, 1996) het leven domineren. Als we die bril afzetten, zien we hoeveel rijker en meer-dimensionaler onze wereld is en beseffen we dat mensen meer ‘verdienen’ dan beloningen overeenkomstig verdienste en talent. Inspanning en talent zijn belangrijk, maar niet zaligmakend. Zelfs in een perfecte meritocratie kan er nog veel onrechtvaardigheid zijn. We kunnen beter in een gemengd regime van rechtvaardigheid leven, waarin we oog hebben voor verschillende aspecten van onrechtvaardigheid, dan in een consistent regime, waarin we ziende blind zijn.

Noten

- 1 Zie elders in dit boek.
- 2 Zie (De Waal 2007) voor een interessante discussie over de dierlijke oorsprong van de moraliteit en de vraag hoe ver de kring van moraliteit kan worden opgerekt zonder dat hij zo zwak wordt dat hij het begeeft.
- 3 Wat doen we bijvoorbeeld wanneer Clara en Jan zich even hard inspannen, maar Clara twee keer zoveel talent heeft? Belonen we de inspanning of het

- talent? Met welk recht mogen degenen die minder hard werken, maar meer talent hebben, evenveel 'verdienen' als degenen die met minder talent harder werken? Waarom zouden mensen extra profijt mogen trekken van een gave, die ze zomaar in de schoot geworpen krijgen?
- 4 Zie (Nietzsche 1955, 771-799; Jacobs 2005, 4-18; Elster 1999, vooral hoofdstuk II.2; Brown 1992; Williams 1993). Al deze auteurs beperken zich in hun analyse tot de Oudheid. Het is echter opvallend dat ze dikwijls het werk van antropologen over vroege samenlevingen gebruiken om de filosofie en ethiek van de Oudheid te duiden.
 - 5 Van een marktsamenleving is pas sprake als grote groepen mensen voor hun bestaan volledig afhankelijk zijn geworden van de markt. Zie hiervoor (Polanyi et al. 1957; Polanyi 1944, 1957). Zie Seabright 2004) voor een tegengeluid.

Literatuur

- Aristoteles, *Nicomachische Ethiek*, Boek V.3.1.7.
- Barry, Brian (2005). *Why Social Justice Matters*. Polity Press, Cambridge.
- Brett, Annabel S. (1997). *Liberty, Right And Nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Peter (1992). *Power and Persuasion in Late antiquity*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Cicero (1913). *De Officiis*, Boek I.vii. Cambridge [Mass.]: Loeb Classical Library.
- Dahl, Robert A. (2006). *On Political Equality*. New Haven/ Londen: Yale University Press.
- Elster, Jon (1999). *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions*. Cambridge [etc]: Cambridge University Press.
- Frank, Robert H., Philip J.Cook (1995,1996). *The Winner-Take-All-Society*. Londen: Penguin Books.
- Gaukroger, Stephen (2001). *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gigerenzer, Gerd et.al. (1989). *The Empire of Chance. How probability changed science and everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gordon, Daniel (1994). *Citizens Without Sovereignty. Equality and Sociability in French thought, 1670-1789*. Princeton: Princeton University Press.
- Haakonssen, Kund (1996). *Natural Law and Modern Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hacking, Ian (1990). *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschmann, Albert O. (1977). *The Passions and the Interests*. Princeton: Princeton University Press.
- Hirschmann, Albert O. (1982). Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble? *Journal of Economic Literature*, xx, (December) 1463-1484.
- Hobbes, Thomas (1991). *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobbes, Thomas (2005). *Elements of Philosophy, English Works, Volume 1*. z.p.: Adamant Media Corporation.
- Hume, David (1975). *Enquiries*, ed. By Selby-Bigge, 3rd edn. Oxford [etc]: Oxford University Press.
- Jacobs, Frans (2005). Deugdethiek: een vorm van droogzwemmen? *Filosofie en Praktijk*, 26 (3) 4-18.
- Kersting, Wolfgang (1994). *Die Politische Philosophie des Gesellschaftsvertrags*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kittsteiner, Heinz D. (1992). *Die Entstehung des modernen Gewissens*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Larrère, Catherine (1992). *L'Invention De L'Économie Au XVIIIe Siècle*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Leites, Edmund (ed.) (1988). *Conscience and Casuistry In Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lerner, Melvin.J. (1980). *The Belief in a Just World*. New York en Londen: Plenum Press.
- McNeill, William (1998). *The disruption of traditional forms of nurture. Essay and Discussion*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Miller, David (1999). *Principles of Social Justice*. Cambridge [Mass]: Harvard University Press.
- Nietzsche, Friedrich (1955). *Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift*. München: Karl Schlechta.
- Pérez-Ramos, Antonio (1988). *Francis Bacon's Idea of Science and the Maker's Knowledge Tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- Pocock, J.G.A. (1985). *Virtue, Commerce, and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, Karl (1944,1957). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Polanyi, Karl, Conrad M.Arensberg, Harry W.Pearson, eds. (1957). *Trade and Market in the Early Empires: Economics in History and Theory*. Glencoe, Illinois: The Free Press/The Falcon's Wing Press.
- Popkin, Richard H. and Arjo Vanderjagt, eds, (1993). *Scepticism and Irreligion in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Leiden: Brill.

- Raphael, David D. (2001). *Concepts of Justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Rose, Michael, Dale T. Miller en Melvin J. Lerner, eds. (2002). *The Justice Motive in Everyday Life*. Cambridge [etc]: Cambridge University Press.
- Rossi, Paolo (1970). *Philosophy, Technology and the Arts in The Early Modern Era*. New York: Harper Torchbooks.
- Smith, Adam (1981). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Two Volumes. Indianapolis: Liberty Classics.
- Seabright, Paul (2004). *The Company of Strangers. A Natural History of Economic Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Thrower, James (1980). *The Alternative Tradition*, The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers.
- Tully, James (1993). *An approach to political philosophy: Locke in contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuck, Richard (1993). *Philosophy and Government 1572-1651*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuck, Richard (1999). *The Rights of War and Peace*. Oxford: Oxford University Press.
- Waal, Frans de (2007). *De aap en de filosoof*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Waldron, Jeremy (1999). *The Dignity of Legislation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winch, Donald (1996). *An Intellectual History Of Political Economy 1750-1834*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkinson, Richard (1996). *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*. Londen: Routledge.
- Williams, Bernard (1993). *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.
- Woud, Auke van der (2007). *Een Nieuwe Wereld*. Amsterdam: Bert Bakker.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

3 Meritocratie en de erosie van zelfrespect

Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens¹

Youngs meritocratische samenleving kenmerkt zich door een grote nadruk op gelijke kansen, op onderwijs en diploma's, en op een open competitie om de posities met status en macht. De geslaagde bewoners van deze meritocratie zingen volop de lof van zichzelf en hun samenleving.

Today the eminent know that success is a just reward for their own capacity, for their own efforts and for their undeniable achievement (106).

En de verliezers van de maatschappelijke wedren moeten niet zeuren.

Today all persons, however humble, know that they have had every chance. They are tested again and again. If on one occasion they are off-colour, they have a second, a third, and a fourth opportunity to demonstrate their ability. But if they have been labeled 'dunce' repeatedly, they cannot any longer pretend; ... (107-108).

Omdat mensen hun maatschappelijke positie zelf hebben verdiend en de verschillen dus eerlijk tot stand zijn gekomen, zullen mensen voor het eerst in de geschiedenis de resulterende maatschappelijke hiërarchie als werkelijk *rechtvaardig* kunnen accepteren, aldus de meritocraten.

Toch laat Young zijn sociologische fantasie eindigen in een bloedige opstand van de verliezers tegen de meritocraten. De oorzaak daarvan is dat meritocratie meer dan andere vormen en legitimaties van sociaal-economische ongelijkheid een aanslag doet op het zelfrespect van degenen die laag op de ladder eindigen. Dit is Youngs belangrijkste waarschuwing. Hij beschrijft hoe de meritocratische elite steeds arroganter wordt, niet langer verzwakt door zelftwijfel en zelfkritiek (106). Omgekeerd wordt de lagere klasse steeds onzekerder. Vroeger kon men zichzelf nog troosten.

Here I am, a workman. Why am I a workman? Am I fit for nothing else? Of course not. Had I had a proper chance, I would have shown the world. A doctor? A brewer? A minister? I could have done anything. I never had the chance. And so I am a worker. But don't think that at the bottom I'm any worse than anyone else. I'm better (106).

Maar wie wel alle kansen heeft gehad, kan zijn lage positie uitsluitend aan zichzelf wijten. Die moet zich in een hoekje gaan zitten schamen.

De problematiek van erkenning en zelfrespect staat sinds de jaren tachtig op de sociaal- en politiek-filosofische agenda. Vrouwen, migranten en homo's betoogden dat een rechtvaardige verdeling van economische goederen niet voldoende was. Daarnaast eisten zij ook culturele erkenning van hun identiteit op. Naast de bekende *struggle for distribution* bleek een *struggle for recognition* gaande. Het is de verdienste van Young er al decennia eerder aandacht voor te hebben gevraagd dat het in de sfeer van de arbeid niet alleen gaat om een verdeling van goederen en diensten, maar ook om een – in de woorden van Axel Honneth – ‘erkenningspraktijk’. Hoewel tussen inkomen, status, erkenning en zelfrespect geen sprake is van een 1:1:1:1-relatie, zou het naïef zijn de nauwe verbanden ertussen te willen ontkennen.

De belangrijkste keerzijde van de meritocratie is dat het zelfrespect van de verliezers systematisch wordt ondermijnd. Nu is Nederland geen meritocratie. Toch is deze dreiging in het huidige pre-meritocratische maar wel meritocratiserende Nederland wel degelijk reëel. In dit hoofdstuk laten we zien dat mensen meer of minder creatieve antwoorden verzinnen om deze dreigende erosie van hun zelfrespect het hoofd te bieden. We inventariseren een viertal globale strategieën die daarbij worden gehanteerd. Dit maakt het mogelijk een politieke koers uit te zetten ter bescherming van een van onze primaire bestaansvoorwaarden: zelfrespect. Behoud van zelfrespect, zo betogen we, is alleen mogelijk als er ook momenten, sferen en praktijken zijn waarop we kunnen ontsnappen aan de meritocratische logica. Dat is in de eerste plaats in het belang van de ‘verliezers’ van de meritocratische competitie, maar ook in dat van de samenleving als geheel. De boodschap van Youngs sociologische toekomst satire is namelijk nog steeds actueel: een samenleving die niet al haar leden mogelijkheden tot zelfrespect biedt, kan niet floreren.

Zelfrespect

Mensen zijn sociale wezens. Ze zijn voor hun zelfvertrouwen, zelfrespect of eigenwaarde afhankelijk van de waardering en erkenning van anderen. Veel daarvan krijgen we in onze directe, persoonlijke omgeving. Omdat mensen van je houden – eerst als kind, daarna als vriend(in), partner, ouder, grootouder, etc. – weet je dat je ertoe doet. Ook onpersoonlijke instituties kunnen ons erkennen en daarmee bijdragen aan ons basale gevoel van bestaansrecht. De staat erkent ons als burger, de rechtsstaat als rechtspersoon, en religies en internationale organisaties als mens.

Liefde en vriendschap zijn vormen van erkenning die per definitie zijn toegesneden op het individu, terwijl instituties ons vooral erkennen als lid van een groep. In beide gevallen gaat het om relatief onvoorwaardelijke vormen van erkenning: op voorwaarde dat we ons niet al te zeer misdragen, hoeven we er niet veel voor te doen. Dit laatste is precies het punt waarop de meritocratische vorm van erkenning verschilt van de hierboven aangestipte vormen: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking tot andere individuen*.² Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen wie het beste is. In een meritocratie gaat het om de meetbare en vergelijkbare daden die doorgaans worden aangeduid als ‘prestaties’.

Young waarschuwde dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de vele verliezers. Dat is geen waarschuwing om licht aan voorbij te gaan. Veel sociologen en filosofen hebben deze waarschuwing ook ter harte genomen; soms meer impliciet in analyse van problemen met zelfrespect van leden van marginale groepen of de lagere klasse (vgl. Anderson 1999, De Jong 2007) en soms meer expliciet door de relatie tussen meritocratie en zelfrespect direct te agenderen (De Boton 2004, Sennett 2003, Dench 2006). In navolging van John Rawls (Rawls 1971) kunnen we stellen dat zelfrespect een van de elementaire bestaansvoorwaarden is en dat een rechtvaardige samenleving dat zelfrespect voor al haar leden mogelijk moet maken. De meritocratische logica vormt in deze zin een permanente bedreiging van dit rechtvaardigheidsideaal. Een samenleving kan niet overleven wanneer zij haar burgers onvoldoende bronnen van zelfrespect biedt.

Een meritocratie, stelt de filosoof De Boton, bemoeilijkt voor velen de toegang tot zelfrespect doordat een meritocratie gepaard gaat met groeiende statusangst. We kennen allen het verlangen naar twee soorten grote liefdes, stelt de Boton: de (seksuele) liefde van een ander mens en de liefde

van de wereld. Die tweede is veel minder bezongen en besproken, en dus meer verborgen en schaamtevol. Toch is hij even intens, even gecompliceerd, belangrijk en universeel als die andere, en leidt hij evenzeer tot hartbrekens. Ze laten zich niet tegen elkaar wegstrepen. Geluk in de seksuele liefde stilt de honger naar de liefde van de wereld geenszins – evenmin overigens als omgekeerd. Deze liefde van de wereld is in een meritocratie uiterst actueel, omdat in een meritocratie het verlangen naar die liefde enorm wordt aangewakkerd, terwijl tegelijkertijd de meeste mensen er meer dan ooit van verstoken blijven. Liefde van de wereld betekent: gezien worden, gehoord worden, anonieme, vanzelfsprekende waardering genieten. Iemand zijn. Je niet hoeven schamen voor wie je bent, wat je doet of hoe je eruit ziet.

De halsbrekende toeren en irrationele domheden die we begaan omwille van de seksuele liefde, zijn dankzij literatuur, muziek en tv overbekend. Maar wat doen we allemaal wel niet om de liefde van de wereld te krijgen? Minstens zoveel, stelt De Boton. De liefde van de wereld zien we graag uitgedrukt in status. Snobs zijn echte wereld-liefdezoekers. Snobs denken dat zij heel wat waard zijn als zij status hebben. De meest waanzinnige objecten, van afzichtelijke meubels tot aanstellerige auto's, lawaaiige brommers of nadrukkelijk uitgestalde titels, kunnen voor snobs het toppunt van hoogstaandheid zijn. Dit moeten we volgens De Boton niet begrijpen als een teken van kinderachtige hebzucht, maar als teken van emotioneel trauma. Als poging om hun persoonlijkheid op te tuigen met een of ander voorwerp dat aan de wereld duidelijk moet maken dat ook zij liefde verdienen. De snob slooft zich zo opzichtig en kinderlijk uit omdat hij gedreven wordt door statusangst: de diepe, niet zomaar weg te redeneren angst om Niemand te zijn, om door wereld vergeten en vertrapt te worden.

De meritocratisering maakt dat wij juist nu, intenser en in groter getale dan ooit, worden gekweld door statusangst. De meritocratie veroorzaakt een enorme groei in bezorgdheid om belangrijkheid, prestatie en inkomen. Iedere verhoging van verwachtingen impliceert een hoger risico op vernedering. In onze samenleving zijn de pretenties dermate hoog opgeschroefd dat zelfrespect voor de meeste mensen een onhaalbare kaart is geworden. Status verwerven is meer dan ooit van levensbelang maar ook voor de meesten onbereikbaar. Zij worden gemakkelijk somber, haatdragend en bitter. Net als anderen hunkeren ook armen naar de liefde van de wereld, maar die liefde is voor hen bijkans onbereikbaar geworden. En zij zoeken hun heil in statussymbolen, zoals lawaaiige brommers. De prijs voor de meritocratie is kortom de permanente angst dat we in de ogen van anderen minder zijn, dan we zouden kunnen zijn, aldus De Boton.

Overigens zijn er vanuit het perspectief van de meritocratie wel vraagtekens te plaatsen bij de these dat het zelfrespect van de verliezers bedreigd wordt. Immers, in een perfecte meritocratie zijn sociaal-economische verschillen het gevolg van verschillen van individuele inzet ofwel van (genetisch bepaalde) capaciteitsverschillen. In beide gevallen hoeft men, aldus de meritocraat, niet te vrezen voor aantasting van het zelfrespect. Immers, voor zover iemands lage positie op de ladder te wijten is aan een geringe inzet, mogen we ervan uitgaan dat deze persoon daar zelf bewust voor heeft gekozen. Waarom zou een arme maar gelukkige luiwammes zich in zijn zelfrespect aangetast voelen? Wanneer het falen te wijten is aan een gebrek aan talent, is er om de omgekeerde reden geen sprake van aantasting van het zelfrespect. In dit geval immers kan iemand er zelf niets aan doen, en daarmee is de lage eindpositie niet verwijtbaar en is dus geen reden voor verlies aan zelfrespect.

Erg overtuigend zijn deze beide geruststellingen echter niet. In een meritocratische samenleving gelden winnen en verliezen als de primaire waarden. Een kind dat ervoor wil 'kiezen' om de competitie te laten voor wat die is, zal voor die keuze van de opvoeders weinig ruimte krijgen. Je moet immers uit jezelf halen wat erin zit. Voor wie niettemin slecht presteert kan deze 'stimulerende' aanpak negatief uitpakken. De eventuele keuze op latere leeftijd om zich van onderwijs verre te houden, is vaak geen vrije keuze maar is sterk beïnvloed door deze traumatische jeugdervaringen. Competitie weigeren kan wel, maar waarschijnlijk zal een dergelijke keuze vooral autonoom gemaakt kunnen worden door wie goed door de school heen is gekomen en voldoende zelfvertrouwen heeft om te denken dat ze best goed had kunnen presteren als ze daarvoor zou hebben gekozen.

Het andere argument, dat we schuld dragen noch krediet verdienen voor het ons gegeven talent, is wel overtuigend, maar het is de vraag of juist dit inzicht in een meritocratie veel gewicht zal krijgen. Het is verhelderend een gebrek aan talent te vergelijken met het hebben van een fysieke of mentale handicap. Als samenleving proberen wij gehandicapten zo veel mogelijk tegemoet te komen; waar mogelijk wordt geprobeerd omstandigheden te scheppen om de gevolgen van de handicap te neutraliseren, zodat de handicap zo goed en kwaad als dat gaat kan worden 'vergeten'. Een meritocratische cultuur verhoudt zich precies omgekeerd tot het hebben van een gebrek aan talent. Juist vanwege het grote belang van winnen en verliezen wordt talentloosheid voortdurend uitvergroot en gesanctioneerd. Goedbedoelde bezweringen dat gebrek aan talent niet verwijtbaar is doen niets af aan het basisgegeven dat de hele structuur van de meritocratische samenleving de omgekeerde boodschap uitdraagt.

Het oude, grotendeels christelijke, troostende verhaal dat het niet de schuld van de armen zelf is dat ze arm zijn, is met de meritocratisering overboord gegooid, betoogt De Boton – het verhaal dat wie arm en een lage status heeft, een heel goed mens kan zijn. Dat status niets over iemands kwaliteiten zegt. Dat armen bovendien de meest nuttige leden van de samenleving zijn, terwijl de rijken zondig en corrupt zijn en ze hun rijkdom verwerven door het bestelen van de armen. In een meritocratische logica zijn niet de armen maar de rijken de nuttigste leden van de samenleving, en heeft status morele connotaties. Welvaart is een teken van karakter geworden. Armoede wordt niet alleen een probleem van geldgebrek, maar vooral van schaamte en minachting.

Bestaat er in Nederland, in de mate waarin daar sprake is van meritocratische tendensen, inderdaad een crisis van het zelfrespect? Het is lastig dat empirisch vast te stellen – en pogingen daartoe zijn ons onbekend. De zaak wordt gecompliceerd door het feit dat er – zoals gezegd – meerdere bronnen van zelfrespect bestaan. Er is bijvoorbeeld geen indicatie dat er minder liefde en vriendschap bestaat, dus met de daarmee verbonden vormen van zelfrespect zit het waarschijnlijk wel goed. Maar de honger naar de liefde van de wereld wordt daarmee niet gestild, als we De Boton mogen geloven.

Hoe dan ook, de zorg om een meritocratische ondermijning van het zelfrespect is in elk geval in het hedendaagse debat wel gemakkelijk terug te vinden, zoals we in het inleidende hoofdstuk hebben betoogd. Ook al kan de meritocratische erosie van het zelfrespect niet precies worden vastgesteld, het is zeker te gemakkelijk om deze af te doen als een louter theoretische dreiging. De sfeer van de arbeid is immers hoe dan ook een voorname bron van zelfrespect. Toenmalig minister van Sociale Zaken Aart Jan de Geus schatte in 2004 dat over vijftien jaar door het verdwijnen van laaggeschoold werk op een totale beroepsbevolking van circa zeven miljoen er twee miljoen kanslozen zullen zijn. Lange tijd was het voorname politieke probleem dat arbeiders werden *uitgebuit*. Uitbuiting is uiteraard nog steeds een probleem, getuige het toenemende aantal ‘working poor’ in Nederland, en de slechte werkomstandigheden in de marges van de arbeidsmarkt, zoals illegale arbeid. Als De Geus gelijk heeft, krijgen we er echter een nieuw probleem bij, namelijk dat onze samenleving twee miljoen *overbodige* leden telt. Wie wordt uitgebuit, levert een bijdrage – al word hij/zij er niet voor beloond. Wie overbodig is, vormt daarentegen alleen een last voor de portemonnee van degenen die wel werken, die wel kunnen meekomen in de meritocratie. Wie wordt uitgebuit heeft in

principe nog een basis voor meritocratisch zelfrespect, wie overbodig is ontbeert een dergelijke basis.

Hoewel onze samenleving geen gerealiseerde meritocratie is, verdient de meritocratische erosie van het zelfrespect daarom toch een plek op de sociaal-filosofische agenda. Erkenning en respect staan daar weliswaar al op sinds de jaren tachtig, maar daarbij ging het vooral om identiteitspolitiek door en voor vrouwen, homo's en migranten. (Zie *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* 4, 2003). De strijd om culturele erkenning werd daarbij maar al te vaak tegenover de strijd om economische rechtvaardigheid geplaatst. In het geval van de meritocratie zien we echter juist dat de sfeer van de arbeid een cruciale erkenningspraktijk is waarin respect wordt gegeven of ondermijnd.

Het lijkt voor de hand te liggen om de verliezers een hart onder de riem te steken door te benadrukken dat we nog lang niet leven in een gerealiseerde meritocratie en dat hun magere resultaten henzelf dus niet aan te rekenen zijn. De *empirische* kritiek op gebrekkige realisering van de meritocratie versterkt echter het *normatieve* ideaal van de meritocratie alleen maar. De empirische bezwaren helpen het meritocratisch ideaal beter te realiseren en dragen dus bij aan het hier gestelde probleem van de erosie van het zelfrespect. Wanneer de meritocratisering immers doorzet, wordt het steeds moeilijker en minder overtuigend om structurele onrechtvaardigheden op te sporen waarop de verliezers zich kunnen beroepen ter behoud van hun zelfrespect. Zolang we het normatieve ideaal van de meritocratie zelf niet ter discussie stellen komt deze vorm van steun dus neer op uitstel van executie.

Hieronder inventariseren we vier strategieën om in een meritocratie je zelfrespect te beschermen wanneer je geen erkenning krijgt – in de vorm van inkomen en status – op grond van je individuele prestaties. Het gaat daarbij in geen van de vier gevallen om strategieën die louter als reactie op de meritocratie zijn te duiden. Enerzijds is de meritocratie daarvoor nog onvoldoende gerealiseerd, anderzijds zijn deze manieren van duiden en gedragen ouder dan het meritocratische ideaal. Wanneer wij spreken over 'strategieën' gaat het dus om al bestaande manieren van duiden en gedragen die binnen de context waarbinnen het meritocratische ideaal grote invloed uitoefent een nieuwe, strategische, (meer)waarde hebben gekregen, en die mogelijk ook de basis kunnen vormen voor bijstelling van het meritocratisch ideaal zelf.

Erkenning als groep

Wat kan iemand doen die verliest in de maatschappelijke wedstrijd die meritocratie heet? Iemand die onvoldoende 'liefde van de wereld' (De Botton) krijgt en daardoor zijn zelfrespect ziet ondermijnd? In een meritocratie telt wat jij als individu doet, in vergelijking met wat andere individuen doen. Maar er bestaan ook andere erkenningspraktijken, waarin men niet wordt erkend als individu, maar als lid van een groep, zoals een natie, of een etnische of religieuze groep. Voor dit type erkenning hoef je zelf weinig of niets te doen. Zulke vormen van groepserkenning zijn ouder dan de individuele erkenning waar de meritocratie zich op laat voorstaan. Sterker: de meritocratie verzet zich juist tegen erkenning op basis van afkomst. In een niet-gerealiseerde meritocratie als Nederland, biedt afkomst dus nog steeds een 'vluchtstrook' voor meritocratische verliezers. Een beroep op groepskenmerken, op afkomst, is daarmee de eerste strategie.

Er zijn vormen van erkenning op grond van het lidmaatschap van een groep, die niet primair berusten op uitsluiting. Dat we allemaal respect verdienen op grond van ons mens-zijn, is daarvan een voorbeeld. Het is de vraag of een dergelijke niet-exclusieve groep erg aantrekkelijk is voor de meritocratische verliezer, die immers vooral reageert op de boodschap dat hij minder goed is dan veel anderen. De remedie daartegen is toch vooral: we zijn juist beter dan veel anderen. In dit geval wordt een contrast gecreëerd tussen de eigen, superieure, groep en een andere, inferieure, groep. Religie bijvoorbeeld kan zo fungeren als een manier om de eigenwaarde en trots zeker te stellen: 'Ik hang het goede geloof aan, jij niet.' Of: 'Ik geloof, jij niet.' In zulke gevallen rekent men zichzelf als lid van een groep een bepaalde verdienste toe, waaraan het anderen zou ontbreken. Religie is vrijwel erfelijk, in de zin dat men het meestal bij de opvoeding meekrijgt. Je hoeft er niets voor geleerd te hebben, maar je kunt er toch in wedijveren. Dankzij je religie 'win' je het toch van die anderen. In onze samenleving van dit moment worden vooral de islam als het christendom daarvoor gebruikt. Moslimextremisme laat zich niet begrijpen zonder oog te hebben voor de gekwetste ego's erachter. Veel autochtone lager opgeleiden zijn voor deze strategie te zeer gesecculariseerd, maar beroepen zich impliciet wel op hun eigen religieuze superioriteit door zich tegen de Islam af te zetten. Het is echter momenteel binnen de grote christelijke stromingen nauwelijks nog gebruik om de aanhangers expliciet te vertellen dat zij betere mensen zijn dan niet- of anders-gelovigen.

Atheïsme, zeker in de verlichtingsfundamentalistische variant, biedt wél alle gelegenheid zich expliciet superieur te achten. Er zijn echter niet

veel aanwijzingen dat juist de laagopgeleide verliezers in de meritocratie zich zouden optrekken aan de Verlichting. (Al is het opmerkelijk dat op eens gelijke rechten voor homo's en vrouwen worden gepresenteerd als bewijs voor de superioriteit van het joods-christelijk-verlichte erfgoed).

Een kansrijkere bron voor zelfrespect is het nationalisme. Ook daarmee kun je je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laagopgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaal-economische zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief (Homan 2006). Vanwege de toegenomen verwevenheid van de Europese naties neemt nationalisme tegenwoordig overigens nogal eens de diffusere vorm aan van een botsing tussen beschavingen. Of domweg van racisme. Op vergelijkbare manier kan ook sekse als bron voor zelfrespect te hulp worden geroepen. Mannen die buitenshuis nauwelijks geslaagd genoemd kunnen worden, kunnen hun zelfrespect pogen te ontlenen aan de macht die ze thuis uitoefenen over vrouw en kroost.

De weg afsnijden

De tweede strategie accepteert het meritocratische ideaal im- of expliciet, maar probeert de lange route naar succes, rijkdom en aanzien af te snijden, zonder de daarvoor in een meritocratie vereiste prestatie te leveren. In een samenleving waarin rijkdom en status worden gezien als indicaties van je prestatie of verdienste, wordt het een rationele strategie om rijkdom en status te verwerven, zodat je omgeving de bijbehorende prestatie erbij gaat denken en je daarom gaat respecteren.

Je koopt bijvoorbeeld een lot in de loterij. Kenmerk van een loterij is dat je zelf niets kunt doen om een gunstige uitslag te beïnvloeden. Je duimt voor een gunstige uitslag, en dat is het wel zo'n beetje. Maar wie weet ben jij degene die net toevallig geluk heeft, rijk wordt, zich de leefstijl van de geslaagde medeburgers kan veroorloven, en aldus respect krijgt. Het winnende lot als *deus ex machina*.

Een loterij winnen is echter per definitie een onwaarschijnlijke gebeurtenis. Bovendien is het vooral een kwestie van passief afwachten. Maar lot en toeval zijn ook in een meritocratie natuurlijk niet geheel uitgewerkt. Die erkenning kan ook de meritocratie zelf verzachten. Dat lot en toeval ook in de levens van succesvolle personen een grote rol speelt, mag wel wat meer aandacht krijgen, betoogt De Botton daarom. Succes hangt nauwelijks van je eigen prestaties af, en veel meer veel meer af van geluk en

van de grillen van werkgevers en de wereldeconomie, aldus de Boton. Dat wat meer erkennen, kan een bescheiden bijdrage leveren aan het bestrijden van statusangst. Politiek heeft bovendien wel wat invloed op de mate waarin toeval een rol speelt, bijvoorbeeld door te kiezen tussen loting en prestatiemeting bij toegang tot opleidingen. (Op de politieke beïnvloeding van toeval komen we in het slothoofdstuk van dit boek terug).

Naast lot en toeval zijn er meer risicovolle, verkorte routes naar respect. Etnografisch onderzoek onder bankovervallers laat bijvoorbeeld zien dat het verkrijgen van respect een belangrijk motief is. (Kroese 1995) Het geeft je in één klap heel veel geld, waardoor je opeens behandeld wordt met een respect dat je anders nooit ten deel valt.

We komen binnen ergens bij een Jaguar-dealer en (...) dan wordt er dus gekeken van "Goh wat moeten die? (...) misschien douen ze wel iets in hun zak ofzo. (...) Dan is het van: "Hallo kan ik u helpen? Is er iets?" "Ja, die Jaguar willen wij hebben." Die mededader van mij kocht hem ook gelijk. Cash. Nou op dat moment word je dan uitgenodigd in het kantoor en is het koffie en meneer is voor niemand meer te spreken. (...) Kijk, op dat moment slaat iedereen om (149-150).

Ook al 'verdien' je het respect niet, je krijgt het toch maar mooi, doordat je in staat bent met geld te wapperen. In één klap verander je van verliezer in winnaar zonder daarvoor echt iets te presteren. Gisteren zag niemand je staan, vandaag ben je iemand, omdat je de uiterlijke kenmerken draagt van iemand die wel wat heeft gepresteerd.

Deze strategie is in laatste instantie een vorm van free-rider gedrag, omdat het parasiteert op anderen die wel volgens de regels van het meritocratische spel spelen. Vals spelen heeft alleen zin wanneer niet iedereen het doet. Meer fundamenteel is het probleem dat deze strategie, in termen van Sennett, de mogelijkheden van ambachtelijkheid en meesterschap miskent.

De spelregels veranderen

De verliezers in een meritocratie kunnen de erosie van hun zelfrespect nog op een derde manier proberen te ontlopen, namelijk door de spelregels van de meritocratie openlijk bij te stellen. Men accepteert dan wel dat inkomen en status verdeeld worden op grond van verdienste, maar betwist dat verdienste noodzakelijk samenhangt met opleiding en diploma's.

Door deze spelregels te veranderen, verandert verdienste in een meer ge-laagd begrip waarin verschillende soorten verdiensten een plaats hebben, en waar dus verschillende mensen aanspraak op kunnen maken. Kortom: wel eerlijke competitie, maar niet uitsluitend op basis van diploma's. Als we dan toch niet kunnen ophouden met jaloers zijn, laten we dan in elk geval ophouden de verkeerde dingen te benijden, zoals geld en dure spul-len, stelt De Boton. Juist omdat we niet in een gerealiseerde meritocratie à la Young leven, bevat onze samenleving nog praktijken en domeinen waarbinnen verdienste wordt bepaald volgens alternatieve spelregels. Deze kunnen en worden in stelling gebracht tegen de beperktere opvat-ting van meritocratie van Young.

In de politieke filosofie is deze strategie (behalve door De Boton) vooral geformuleerd en verdedigd door Michael Walzer. In zijn *Spheres of Justice* (1985) pleit hij voor 'complexe gelijkheid'. Elke samenleving kent meer-dere sferen: die van het geld, macht, zorg, kennis, et cetera. Vermeden moet worden dat sommigen in alle sferen winnen, bijvoorbeeld doordat ze vanwege hun economische succes ook macht, zorg of opleiding kunnen kopen. Walzers idee is dat in elke sfeer eigen verdelingscriteria gelden, zodat iemand die het in de ene sfeer heel goed doet in een andere sfeer niet (automatisch) ook wint.

In elk modern westers land bestaat een levensgroot alternatief voor de 'schoolklas'-opvatting van verdienste, namelijk succes op de markt. Young besteedt nauwelijks aandacht aan de rol van de markt. Niet toevallig, want de vrije markt is een anomalie binnen de ideale meritocratie. De meri-tocratie van Young laat zich beschrijven als een poging de sterke kanten van kapitalisme en socialisme te combineren. Van het kapitalisme neemt de meritocratie de positieve waardering van maatschappelijke competitie over: goed is wat in de competitie als sterkste boven komt drijven. Maar op de markt zijn succes en verlies niet per definitie goede indicatoren van iemands persoonlijke verdienste. Daar speelt immers onvermijdelijk ook het toeval een rol bij. Net als bij een loterij kun je op de markt geluk heb-ben en opeens binnenlopen. Bovendien maakt de markt niet om een recht-vaardigheidseis als gelijke kansen voor iedereen. Juist deze afkeer van het toeval en dit verlangen naar rechtvaardigheid deelt de meritocratie met het socialisme.³ Binnen een zuivere meritocratie is slechts plaats voor een centraal geleide, strak geplande productie en distributie van goederen, waarbij ieders taken en verantwoordelijkheden zorgvuldig en rechtvaar-dig op grond van bewezen verdienste worden toegekend.

De markt wordt omarmd door tallozen met een lage opleiding als het terrein waar men zich desondanks kan bewijzen. Hoeveel mensen houden

zich niet op de been met de hoop om ooit een eigen zaak te beginnen? Om het helemaal te gaan maken in de handel? Vmbo-kinderen dromen ervan zelf via een slim handeltje 'miljonair [te] worden. Veel kinderen en een dure auto' (Kleijwegt 2005). Velen benadrukken dat verdienste, als de som van inspanning en talent, op de markt wel degelijk een belangrijke rol speelt. Alleen gaat het daarbij niet noodzakelijkerwijs om vaardigheden die je op school leert en die met een diploma worden 'gewaarmerkt'. Op de markt gaat het niet om boekenkennis, maar om andere kwaliteiten als visie, durf, ondernemerszin, werklust en mensenkennis. De spelregels van Youngs meritocratie worden hier eigenlijk heronderhandeld. Geheel tegen de geest daarvan in worden tegenwoordig markt en meritocratie vaak aan elkaar gelijk gesteld. Het volgende citaat is daarvan een voorbeeld.

'Ik geloof sterk in meritocratie. (...) Iemand die zich onmisbaar weet te maken voor het bedrijf, moet op een of ander manier beloond worden', zegt de ondernemer. 'Iemand die een onvervangbare schakel is in de creatie van winst voor een bedrijf heeft recht op een deel ervan, dat is logisch' (*HP/De Tijd*, 17-2-2005).

Het gaat hier in het geheel niet over opleiding en diploma's van de te belonen werknemer, maar om al haar vaardigheden en kwaliteiten die tot het goede bedrijfsresultaat hebben geleid.

Een bijzondere markt is die van de populaire cultuur. Wie uit is op megainkomen en megastatus, richt zich het beste op dit marktsegment. De concurrentie is moordend, maar er zijn wel gigantische prijzen te winnen als sportster, filmster of muziekster (zie hoofdstuk 4 en Pels 2005). Voor die prijzen moet je wel hard werken en je moet zeker ook talent hebben, maar ze gaan niet naar degenen die op school de mooiste cijfers kregen. Alleen al doordat ze bestaan bieden deze sterren hoop aan tallozen om op een dag te worden ontdekt en dan van een verliezer te veranderen in een winnaar.

Zelfs binnen de criminaliteit, hierboven gepresenteerd als verkorte route naar succes, speelt de meritocratische logica een zekere rol. Criminelen onder elkaar erkennen een duidelijke hiërarchie en gebruiken deze, bijvoorbeeld in de gevangenis, ook in het verdelen van taken en voorrechten (Kroese 1995). Een gewapende bankoverval wordt geacht meer moed, inspanning en planning te vereisen dan een verkrachting of tasje-roof.

Een verkrachter is geen crimineel want 'er valt niks mee te verdienen, je doet alleen mensen pijn' (153). 'Het [plegen van overvallen] is hoger dan inbreken. Dat merk je ook aan de straffen (147).

In de alternatieve meritocratie van criminelen kan de straf dus gelden als beloning: als teken van verdienste. Een hoge gevangenisstraf werkt statusverhogend.

De WRR suggereert dat ook supportersgeweld deels begrepen moet worden als poging erkenning te krijgen en daarmee zelfrespect.

Supportersgeweld [lijkt] vooral een uitlaatklep te zijn voor jonge mannen die in het dagelijkse leven niet in staat zijn een gerespecteerde maatschappelijke positie en de bijbehorende status te verwerven en daarom langs andere wegen proberen een zeker prestige op te bouwen (WRR 2003).

Het lijkt er namelijk op dat veel niet-gewelddadige supporters een latente bewondering koesteren voor de bravoure van de kleine minderheid van geweldplegers (106).

De in deze paragraaf genoemde bronnen van zelfrespect hebben gemeen dat ze wel een meritocratische competitie accepteren, maar tegelijkertijd afstand nemen van Youngs klassiek-meritocratische opvatting dat verdienste direct samenhangt met iemands cognitieve prestaties, zoals die blijken op school en in IQ-tests.

Competitie weigeren

Je kunt tot slot ook de luwte zoeken en de hele competitie zo veel mogelijk laten voor wat die is: er zijn wel belangrijker zaken dan voortdurend met anderen te wedijveren. Hoewel je dan wellicht toe moet met wat minder maatschappelijke status en inkomen, betekent dat nog niet dat je daarom moet afzien van erkenning en zelfrespect. Omdat we nog niet leven in een perfecte meritocratie, kennen we nog tal van activiteiten die niet in termen van resultaat worden afgerekend en die niet worden vergeleken met de resultaten van anderen voordat ze van een waardering worden voorzien. Erkenning hangt hier wel samen met wat je als individu doet, maar niet met je relatieve positie in een competitie met anderen. Misschien is hier de samenhang tussen erkenning en zelfrespect ook wel wat lossier dan bij de hiervoor geschetste strategieën.

Je kunt bijvoorbeeld zelfrespect ontleen aan iets *goed* of *zo goed mogelijk* doen, in plaats van iets *beter* doen dan anderen.⁴ Een hobbyschilder kan trots zijn op zijn werk en daar ook waardering voor krijgen, ook

al maakt het op de kunstmarkt geen kans. Je kunt als plantsoenwerker veel eigenwaarde ontlenuen aan een goed onderhouden park, ook al scoort plantsoenwerk op de maatschappelijke ladder niet hoog. Je kunt met veel plezier kinderen leren lezen en daar ook veel voor terugkrijgen van die kinderen, ook al verdient een onderwijzer minder dan vele anderen. De bevrediging komt in al deze gevallen niet uit iets externs als een beloning (status en/of inkomen), maar uit het werk zelf. De Amerikaanse socioloog Richard Sennett werkt deze gedachte uit in zijn veelbesproken boek *Respect in an age of inequality* (2003) 'ambachtelijkheid' (craftmanship). Wie een ambacht beheerst, kan in een ongelijke wereld toch zelfrespect behouden, doordat de aandacht te verschuiven van competitie naar iets goed doen, op zichzelf en om zichzelf. Activiteiten dragen veelal hun eigen criteria voor succes in zich, en daaraan voldoen is een voorname bron van zowel arbeidsvreugde als zelfrespect (vgl. Ook MacIntyre 1981).

Meritocratie is daartegenover een systeem dat primair gericht is op de verdeling van externe goederen zoals macht, status en geld. Anders gezegd: de meritocratie heeft alleen oog voor de externe doelen van arbeid. Zij is blind voor intrinsieke doelen – reden waarom de meritocratische logica geen vat heeft op mensen die vanuit die attitude actief zijn. Bovendien mogen we ons gelukkig prijzen met een maatschappelijk waarderingssysteem dat nog voldoende rijk geschakeerd is om ook op intrinsieke doelen gerichte activiteiten te erkennen en te waarderen. Al wringt het vaak wel dat we die waardering vervolgens dan niet uitdrukken in geld en status.

De focus op ambachtelijkheid brengt echter wel risico van isolement met zich mee, stelt Sennett (2003). Wie zich concentreert op bijvoorbeeld het steeds beter beheersen van een muziekinstrument om het plezier van het spelen zelf – zoals Sennett, zelf cellist ook uit ervaring getuigt –, heeft anderen niet erg nodig en krijgt gemakkelijk de neiging om zich van relaties en de buitenwereld af te wenden. Daarom bepleit Sennett om de strategie van ambachtelijkheid aan te vullen met die van 'meesterschap' (mastery): praktijken om anderen die ambachtelijkheid aan te leren en of de vruchten van eigen ambachtelijkheid over te dragen. Overdracht en zorg dus, binnen een hiërarchische, non-competatieve relatie.

Mits zo'n relatie wordt gedragen door compassie biedt hij ruimte voor zelfrespect van beide partijen. Maar hij draagt weer een nieuw probleem in zich, namelijk afhankelijkheid en daarmee toch weer vernedering. De helpende partij die beter meent te weten dan degene die geholpen wordt, hoe hij in elkaar zit en wat goed voor hem is. De hamvraag, stelt Sennett, is daarom hoe we respect kunnen toekennen aan degenen die zwak en

afhankelijk zijn en blijven. Wij vinden dat moeilijk, omdat we in onze samenleving afhankelijkheid en zwakte associëren met gebrek aan autonomie, maar dat hoeft niet. Autonomie van beide partijen in een ongelijkheidsverhouding is mogelijk, mits beide erkennen dat ze de ander nooit geheel kunnen doorgronden. Die erkenning noopt tot respect voor de visie en gevoelens van de ander, die immers nooit helemaal de jouwe zullen kunnen worden. Eenzijdige bevoogding en overvleugeling van die ander zijn daarmee uitgesloten.

Eén cluster activiteiten waarin bij uitstek intrinsieke doelen tellen verdient apart aandacht, namelijk allerlei vormen van onderhoud (Tonkens 2005). Met deze term doelen we op al die werkzaamheden die cyclisch van karakter zijn en dus periodieke herhaling vereisen. Werkzaamheden bovendien die erop gericht zijn om een bepaald niveau te handhaven, niet om vooruitgang te boeken. Te denken valt bijvoorbeeld aan zorg, huishouden, schoonmaak en aan onderhoud van infrastructuur, natuur en milieu, een belangrijk deel van het werk van bijvoorbeeld de politie. Omdat het hier niet gaat om vooruitgang en verbetering, draagt onderhoud bij uitstek de belofte in zich van een vrijplaats, van een alternatieve bron van zelfrespect. Wie zich toelegt op onderhoud, levert een wezenlijke bijdrage aan de samenleving, maar stelt zich tegelijkertijd op buiten de competitie die de meritocratische samenleving karakteriseert. Hoeveel jonge vrouwen motiveren hun keuze voor een kleine deeltijdbaan niet als weigering mee te doen aan de maatschappelijke ratrace?

In plaats van verschil te maken op grond van prestatie, kun je ook betwisten dat er überhaupt verschil gemaakt moet worden. Omdat er dan geen winnaars en verliezers meer zijn, ontstaat er een ruimte waarbinnen je gevrijwaard bent van competitie. Alles is per definitie even goed. Consumenten en beoefenaren van wat voorheen lage *cultuur* heette, eisen bijvoorbeeld vaak dat ze evenveel respect en waardering krijgen als consumenten en beoefenaren van de zogenaamde hogere cultuur. Een onderscheid tussen hoog en laag is hier helemaal niet te maken, betogen zij, want iedere kunstuiting is gelijk. Eenzelfde redenering is aan te treffen op het terrein van de *taal*. Het ABN is volgens velen niet superieur aan andere manieren om Nederlands te praten. Taal verandert immers voortdurend? ABN is niets anders dan een instrument om laaggeschoolden, mensen buiten de Randstad en allochtonen uit te sluiten. Iedere taaluiting is gelijk. Ook de *moraal* is een geliefd object voor gelijkschakeling en nivellering. Geen enkel ethisch standpunt mag als superieur gelden; iedereen moet zelf weten wat goed is en daar moeten anderen zich niet mee bemoeien.

En tenslotte de *politiek*. Als we ergens allemaal gelijk zijn, dan is het daar. Als burger hebben we allemaal evenveel recht van spreken. De recente Fortuyn-revolte kan *ook* begrepen worden als een opstand van de meritocratische verliezers die eisen toch serieus genomen te worden, die willen dat er met hen en hun mening rekening wordt gehouden. Kortstondig LPF-minister Heinsbroek en de vastgoedmagnaten achter die partij waren bijvoorbeeld typische vertegenwoordigers van de *nouveau riche*: wel materieel geslaagd, maar geen status en dus ook geen politieke invloed. Juist op grond van dit gevoel van marginalisering durfden zij zich op te werpen als pleitbezorgers van iedereen die zich gemarginaliseerd voelde.

Ook de gezondheidszorg fungeert in een meritocratie als grote gelijkmaker. Dat mensen die beter presteren ook meer verdienen en een groter huis hebben of een grotere auto, wordt zelden geheel betwist. Het gaat dan hoogstens over de mate waarin dat het geval is. Maar dat die mensen ook betere toegang tot betere gezondheidszorg zouden mogen hebben, valt met des te meer hartstocht te betwisten. Via de weg van de gezondheidszorg kun je daarom alsnog de gelijkheid, en het respect, opeisen dat de meritocratie jou niet gunde.

Een bijzondere vorm van gelijkheid wordt gecreëerd door de comfortabele opvatting dat *iedereen* een winnaar is. Het winnen zelf is dan als het ware gelijk verdeeld, vanuit het idee dat iedereen wel ergens het beste in is. Het aardige is dat Young deze strategie al beschreef. Ook is in Youngs boek sprake van anti-meritocratisch verzet vanuit de samenleving voordat de revolutie uitbreekt. In 2009 stellen een aantal critici het zogenaamde Chelsea Manifesto op. De kern daarvan luidt als volgt.

Every man is a genius in something, even every woman, they say: it is the function of society to discover and honour it, whether it is genius at making pots, growing daisies, ringing bells, caring for babies, or even (to show their tolerance) genius at inventing radio telescopes (168).

Een meritocratisch paradijs met louter winnaars. Dat klinkt te mooi om waar te zijn, en dat is het natuurlijk ook. We kunnen niet aan statusangst ontsnappen, betoogt De Botton. We hebben de liefde van de wereld nodig; dit verlangen is niet door de liefde van de medemens op te heffen. En omdat de wereld ons niet kan omhelzen zoals een geliefde ons kan omhelzen, hebben we status nodig als uitdrukking van die liefde, als onbeholpen omarming. Maar we kunnen wel kiezen wie ons omarmt. We kunnen wel persoonlijke en politieke keuzes maken ten aanzien van bronnen van status.

Een politiek antwoord

In dit hoofdstuk hebben we een viertal strategieën geïnventariseerd die tegen de dreigende erosie van zelfrespect in stelling worden gemobiliseerd om dat zelfrespect beschermen. Sommige van deze strategieën zijn futiel, pervers en/of gevaarlijk. Zo is op wij-zijtegenstellingen gebaseerd superioriteitsdenken een morele stap terug en een reëel gevaar voor vrede, verdraagzaamheid en gelijkheid in de nabije toekomst. Ook de tweede strategie is problematisch. Het is terecht je zorgen te maken over criminaliteit, over supportersgeweld, over de verplating van cultuur, taal en moraal, over misbruik van medische voorzieningen en over de verspreiding van kinderachtige sprookjes dat iedereen wel ergens een winnaar in is. Maar het is een illusie te menen dat aan deze ongerechtigheden iets kan worden gedaan zonder ze eerst te erkennen als wat ze inmiddels – minstens ook – zijn geworden: perverse oplossingen voor een reëel probleem, namelijk de meritocratische ondermijning van het zelfrespect.

De andere twee strategieën die we in dit hoofdstuk op het spoor zijn gekomen kunnen wel inspireren bij de vraag hoe verstandig om te gaan met het meritocratische ideaal. De invloed van het toeval op iemands succes is elke rechtgeaarde meritocraat een gruwel. (En doorgaans ook elke rechtgeaarde socialist, die immers bang is dat de hoop op individuele verlossing bijdraagt aan het in stand houden van een onrechtvaardig sociaal-economisch systeem). Toch is het juist dit toeval dat tallozen een droom en een mogelijke uitweg biedt en daarmee op de been houdt. Het lijkt ons dus tijd voor een voorzichtige herwaardering van het Lot binnen het denken over sociale rechtvaardigheid.

De erkenning dat verdienste niet langs één schoolse lat kan worden gemeten, maar in essentie een pluralistisch begrip is, is al een belangrijke verbetering ten opzichte van de meritocratie zoals door Young beschreven. Ook al heeft iedereen de mond vol van de kennismaatschappij, toch zijn cognitieve vaardigheden niet noodzakelijkerwijs het belangrijkste voor succes. We leven immers ook in een relatiesamenleving waarbinnen affectieve en communicatieve vaardigheden vaak bepalend zijn voor falen of slagen. We leven ook in een consumptiesamenleving, waarbinnen mensen met een 'fijne neus voor waar de vraag zit bij de mensen' allerlei kansen hebben. We leven in een samenleving waarin sport en vermaak van groot belang worden geacht, dus daar liggen ook allerlei kansen. Kortom, er is alle reden ons niet blind te staren op één succeslogica, namelijk die van de schoolklas en de diploma's.

Daarmee bepleiten we niet de ontwikkeling van één alternatieve, minder op diploma's gestoelde, opvatting van verdienste, noch totale afschaffing van het begrip verdienste. Veel wezenlijker is dat verdienste een vloeibaar begrip hoort te zijn, dat voortdurend onderwerp is van verhitte interpretatiestrijd. Er mag best worden beloond naar verdienste, mits we permanent discussiëren over wat verdienste behelst. In een dynamische wereld kan het geen kwaad een dergelijk centraal begrip voor stolling te behoeden.

Maar het pluraliseren en dynamiseren van 'verdienste' laat onverlet dat de samenleving dan nog steeds erg competitief blijft, en dus nog steeds veel verliezers voortbrengt. Dat betekent dat een politiek antwoord op de erosie van het zelfrespect zich ook moet laten inspireren door de vierde hierboven besproken strategie. Er moeten maatschappelijke domeinen blijven, ook binnen de sfeer van de arbeid, die niet (of aanzienlijk minder) zijn onderworpen aan competitie. We moeten die maatschappelijke activiteiten koesteren waarin mensen vooral aan het werk zijn, omdat ze gericht zijn op intrinsieke doelen, niet primair door de jacht op status en inkomen.

Dat vereist ook herwaardering van de sfeer van het onderhoud. Dat is geen sinecure. In een meritocratische samenleving bestaat veel maatschappelijke waardering voor vooruitgang en verbetering. Beroepen waarin onderhoud centraal staat, genieten weinig aanzien. Ook worden ze vaker weg gemechaniseerd of weg geautomatiseerd. Veel managers zijn eenzijdig gepitst op productieverhoging en kostenverlaging en ontlenen hun eigenwaarde aan het overhoop halen van het werk van hun voorgangers omdat 'onderhoud' hen te min is. Op de korte termijn mag dat best wat opleveren, maar op de lange termijn is de schade door het uithollen van zinvol werk niet te overzien. Daarmee vergiftigen we immers een voorname bron van zelfrespect. Op dit punt is Marx' kritiek op vervreemdende arbeid nog steeds behoorlijk actueel. Hopelijk zullen we in 2034 Job Cohens adagium 'De boel bij elkaar houden' als het begin van een omslag typeren.

Noten

- 1 Met veel dank aan René Gabriëls, Maartje Schermer, Ruth Sonderegger, Hans Harbers voor hun commentaar op de in *Krisis* verschenen artikelversie van dit hoofdstuk.
- 2 Er bestaat een structurele analogie tussen de basisstructuur van de meritocratie en Foucaults 'disciplineren': in beide gevallen gaat het om een combi-

- natie van individualiserende prestatiemeting en hiërarchische ordening. Zie Foucault 1975.
- 3 Overigens bestrijden niet alleen tegenstanders van de markt dat de uitkomsten daarvan rechtvaardig zijn. Friedrich von Hayek betoogde vanuit een heel ander politiek perspectief dat de uitkomsten van de markt niet rechtvaardig konden zijn, omdat 'rechtvaardigheid' alleen een kenmerk kan zijn van het handelen van een actor, niet van de onbedoelde uitkomsten van het collectieve handelen van talloze actoren. Zie Hayek 1978.
 - 4 Deze strategie lijkt in onze multiculturele samenleving overigens een kleur te hebben. Uit opinieonderzoek blijkt dat allochtone ouders in de opvoeding van hun kinderen vooral belang hechten aan externe doelen en aan goed presteren, autochtone ouders zeggen meer belang aan de ontwikkeling van autonomie en zelfontplooiing te hechten. Onduidelijk is hoe dit verschil het beste kan worden geïnterpreteerd. Is het misschien simpelweg zo dat de autochtone ouders er meer op vertrouwen dat het hoe dan ook wel goed komt met dat inkomen en dat aanzien, en dat ze zich het dus menen te kunnen veroorloven om in te zetten op intrinsieke doelen? Of is hier sprake van een verschil tussen meer en minder op uiterlijkheden ingestelde culturen? (WRR 2003).

Literatuur

- Boton, Alain de (2004) *Status anxiety*. Londen: Penguin Books,
- Dench, G. (ed.) (2006a) *The rise and rise of meritocracy*. Oxford: Blackwell publishing.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- Hayek, F. von (1978). The atavism of social justice. In F. von Hayek (ed.), *New essays in philosophy, politics and economics*. Londen, New York: Routledge and Kegan Paul.
- Homan, M. (2006). *Generatie Lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en Van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet.
- Kleijwegt, M. (2005). *Onzichtbare ouders; de buurt van Mohammed B*. Zutphen: Plataan.
- Kroese, G. (1995). Eer, lef, macht en autonomie. Over vermetelheid en bruut geweld bij plegers van overvallen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16(2), 145-157.
- MacIntyre, A. (1981). *After virtue: A study in moral theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Pels, D. (2005). Oprah verdient niet wat ze verdient. *De Groene Amsterdammer*, 18-11-2005.

- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sennett, R. (2003) *Respect in an age of inequality*. Norton, New York
- Tonkens, E. (2005). Onderhoud. *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie*, 6(4), 16-18.
- Walzer, M. (1985). *Spheres of justice*. Oxford: Basil Blackwell.
- WRR. (2003). *Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

4 Verdient Oprah wel wat ze verdient?

Over meritocratie en perversiteit in de sterrencultuur

Dick Pels

Instant-roem en geld als water

‘This is the age of the Insta-Celebrity. Fame has never come so quickly and been prized so highly – yet rarely has it been so expendable and evanescent.’ Zo introduceerde het Amerikaanse zakenblad *Forbes* in 2004 zijn inmiddels beroemde *celebrity* top-honderd. ‘Start with money. Add fame. Mix. We rank the relative star power of actors, athletes, singers and talking heads – how much they earn and how many English-speaking people are paying attention.’ (*Forbes*, 5-7-04) In 2005 luidde de aanhef als volgt: ‘In the wired world, where everyone has access to a camera, a screen or both, it is easier than ever to find fleeting fame... Nowadays you can be famous just for being famous – see Paris Hilton – or for having a run of good luck (bijvoorbeeld als winnaar van een spelletjesprogramma)... Yet some stars earn their status by good old-fashioned accomplishment’. Voorbeelden waren Tiger Woods met zijn zestig overwinningen binnen tien jaar, George Lucas met zijn ‘Star Wars franchise’ en Oprah Winfrey, de nummer 1 van dat jaar: ‘After 21 years, her daytime chat-fest still rules the airwaves, minting new celebs – and hundreds of millions of dollars in profits.’ (*Forbes*, 15-6-05)

De jaarlijkse *power rank* van de sterren wordt door *Forbes* bepaald als een gewogen uitkomst van hun *pay rank*, *web rank* (aantal Google-hits), *press rank* en *TV rank*. Dat wil zeggen dat *fortune* en *fame*, in die uitdrukkelijke volgorde, gezamenlijk de relatieve positie van een celebrity bepalen, waarbij de graad van beroemdheid wordt vastgesteld aan de hand van uiteenlopende mediаметrische indicatoren (bijvoorbeeld hoe vaak iemands gezicht prijkt op de omslag van de belangrijkste consumentenbladen). Heel precies zijn deze metingen niet, maar zij geven in elk geval een ruwe indicatie van absolute en relatieve statusposities. Zo vizelde Paris Hilton haar

bescheiden financiële positie (nr. 87) op tot een machtspositie van 55 via talloze webhits (vooral na de beruchte sex-tape) en hoge noteringen in de bladen en op tv. Ex-president Bill Clinton stond wat betreft inkomsten op de 89ste, maar qua media-publiciteit op de eerste plaats, en steeg daardoor per saldo naar een machtspositie van 56, nog net onder mejuffrouw Hilton. In 2005 klom de relatief bescheiden verdiener Tom Cruise (\$ 67 miljoen) naar de eerste plaats op de ranglijst, vooral vanwege de massale publiciteit rondom zijn nieuwe huwelijk met Katie Holmes en hun love-baby Suri.

Het is daarbij niet alleen ontzuenderend om vast te stellen met wat voor soort bedragen de sterren naar huis gaan, maar ook wat in de opvatting van *Forbes* als een 'ouderwetse prestatie' geldt. Erfgename Paris Hilton verdiende in 2004 buiten haar vermogen \$ 6.5 miljoen als reclamepop, *B-list* filmster, goedverkopend auteur en niet te vergeten: onderwerp van haar eigen reality tv-show (*The Simple Life*, met collega-niksnutje Nicole Richie, dochter van soulzanger Lionel Richie). De eerste door *Forbes* genoemde 'presteerder', golfer Tiger Woods, staat al zes jaar lang in de topvijf, en was met \$ 100 miljoen (in het vervolg: m) in 2006 opnieuw de hoogst genoteerde sportman, met een hoger inkomen dan welke atleet ooit in de geschiedenis. Maar net als andere sportgoden verdiende hij minstens de helft tot tweederde van die inkomsten met sponsorcontracten. Is golfen 'werk'? Is het een prestatie om je naam en gezicht te lenen om golfclubs, zonnebrillen, schoenen of auto's te verkopen?

Maar de echte grootverdieners op de lijst zijn gevestigde Hollywoodregisseurs zoals George Lucas en Steven Spielberg, en sinds kort ook acteur-regisseur Mel Gibson. Lucas en Spielberg wisselden elkaar de afgelopen jaren af als financiële nummers 1, met bedragen van \$ 200 m en méér per jaar (met een uitschieter van \$ 400 m voor Lucas in 2000). In 2003 voerde Mel Gibson de rij voor de kassa aan met \$ 210 m. In 2004 ging Lucas weer met de eer (dat wil zeggen het geld) strijken: \$ 290 m. In 2005 werd hij opnieuw door Spielberg met \$ 332 m royaal gepasseerd. Royalties dragen niet voor niets die naam: zij vormen een 'koninklijk' eigendomsrecht, dat niet veel méér inspanning vraagt dan het innen van land- of kapitaalrente. De best betaalde fictie-auteur van de laatste jaren was Dan Brown, die van zijn *Da Vinci Code* in 2004 \$ 76.5 m, in 2005 \$ 82 m en in 2006 nog steeds \$ 10 m rijker werd. J.K. Rowling hield in 2005 \$ 56 m en in 2006 \$ 32 m over aan Harry Potter. In 2004 was dat niet minder dan \$ 147 m, dus om en nabij duizend keer het jaarsalaris van de in die tijd veel met haar geestkind geplaagde premier van Nederland.

Talk show host Oprah Winfrey is een geval apart. Vanaf 2000 stond zij stabiel op nummer twee met \$ 150 m per jaar. In 2002 werd zij door George

Lucas naar de derde plaats verdrongen, maar ging zij wél meer verdienen (\$ 180 m). In 2003 deelde zij de eerste geldplaats met Mel Gibson (\$ 210 m). In 2004 was zij de onbedreigde nummer 1 met \$ 225 m (€ 180 m). Lucas verdiende nog steeds méér, maar Oprah scoorde hoger op tv en internet. In 2005 moest Oprah met opnieuw \$ 225 m niet alleen Spielberg (\$ 332 m) en Lucas (\$ 235 m), maar ook de hondsbrutale radio-deejay Howard Stern (\$ 302 m) laten voorgaan. Maar in 2006 was zij opnieuw de machtigste celebrity, met de grootste media-aandacht en het hoogste inkomen (\$ 260 m = € 195 m). Oprah verdiende in 2007 dus ongeveer 3,75 miljoen euro per week, ofwel driekwart miljoen per dag (voor een vijfdaagse werkweek), ofwel 93.750 euro per uur (op basis van een achturige werkdag), ofwel meer dan 1500 euro per minuut. Elke zeven minuten verdiende zij evenveel als een Nederlandse minimumloner netto overhoudt in een heel jaar, terwijl zij voor het jaarsalaris van Jan-Peter Balkenende ongeveer anderhalf uur nodig had. Oprahs 'verdiensite' schuilt niet alleen in het prettig en informatief kunnen kletsen over van alles en nog wat, maar ook in het feit dat haar programma een productieplaats is van andere beroemdheden. Een flink deel van haar inkomsten is bovendien afkomstig van reclame en spin-offs zoals de show van psycho-babbelaar *Dr. Phil* (zelf in 2005 \$ 45 m waard).

Een alternatieve ladder van verdienste

Verdiene de sterren ook wat ze verdienen? Anders dan in een aristocratie, waarin maatschappelijke status, inkomen en naamsbekendheid erfelijk en groepsgewijze worden overgedragen, vormen in een ideale meritocratie individueel talent en hard werken de sleutelfactoren van beroeps- en overig maatschappelijk succes. Er heerst gelijkheid van kansen, er is sprake van een open concurrentie om banen en loopbanen, en beloningen vallen op een natuurlijke wijze toe aan degenen die het meest presteren. Het 'toeval der geboorte' is zo veel mogelijk uitgeschakeld, zodat erkenning van sociale waarde afhankelijk is van individuele verworvenheden (*achievement*) en niet van de toegeschreven status van een familie, groep of gemeenschap (*ascription*). In zijn oorspronkelijke, meest brede betekenis staat meritocratie dus voor open carrièremogelijkheden in een mobiele maatschappij van gelijk gespreide kansen, waarin de erkenning van individuele verdienste prevaleert boven erkenning van groepsidentiteiten en een feodale vererving van privileges. In die zin vormt de meritocratie het centrale credo van de moderne liberale democratie.

Maar nergens wordt het meritocratische ideaal zo op de proef gesteld, en wordt de dubbelzinnigheid ervan zo duidelijk zichtbaar als in de moderne cultus van de beroemdheid. Op het eerste gezicht lijkt de sterrencultuur een zuivere vorm van meritocratie te belichamen. Naamsbekendheid en persoonlijke roem zijn immers formeel het resultaat van individueel talent, ambitie, doorzettingsvermogen en hard werken. De sterren zijn er trots op dat ze 'het' (hun naam) zelf hebben gemaakt, dat ze in die zin 'echt', 'authentiek' en 'origineel' zijn. Aan de andere kant rijst nergens zo sterk het vermoeden dat toeval, willekeur, bluf, hypes, fabricage en uitbuiting een rol spelen, dat elk functioneel verband tussen beloning en prestatie is verdwenen, en dat de sterren dus, volgens het ook door *Forbes* aangehaalde gezegde van Daniel Boorstin, vooral beroemd zijn omdat ze beroemd zijn. Die pervertering is compleet zodra via realityshows als *Big Brother* en *Idols* en doe-het-zelfvideosites als *YouTube* de overtuiging postvat dat iedereen eigenlijk recht heeft op bekendheid, niet zozeer vanwege speciale talenten of verdiensten, maar op basis van een aantrekkelijke verschijning of een zogenaamd 'unieke' persoonlijkheid.

Intrigerend is hierbij dat popsterren, topsporters en andere mediafiguren hun privileges niet zozeer danken aan de klassieke toegangkaart tot de meritocratie, het onderwijsdiploma, maar aan het nieuwe kapitaal van de massale zichtbaarheid dat zij in en via de media hebben vergaard. Dat geldt in toenemende mate ook voor topmanagers, die zich in hun salariseisen, levensstijl en gevoeligheid voor publiciteit steeds meer aan de sterrencultuur lijken te spiegelen. Ahold-topman Anders Moberg, de (toenmalige) 'man van 10 miljoen' beklaagde zich bijvoorbeeld tijdens de commotie rond zijn beloningspakket dat niemand viel over het salaris van een voetballer als Patrick Kluivert (dat indertijd bij Barcelona nog rond de € 6 m per jaar bedroeg). Maar in diezelfde tijd lagen ook de merites van Kluivert zelf onder vuur. In een sfeer van teleurstelling over de prestaties van Oranje werd de voetbalster gezien als de exponent van een verwende generatie van 'miljonairs zonder eerbef' die het alleen maar om het geld leek te gaan, en die er niet langer een eer in stelde om op te treden in het nationale tricot.

Frappant is dus dat zich in de huidige maatschappij een ladder van verdienste (en financiële verdiensten) heeft geopend, die niet zozeer verloopt via het onderwijssysteem en de accumulatie van kenniskapitaal, maar via de media en de accumulatie van het kapitaal van de persoonlijke roem. Deze alternatieve route van sociale mobiliteit lijkt op het eerste gezicht zelfs opener en toegankelijker dan de moeizame en langzame weg omhoog via studie en diploma's, en biedt dus nieuwe 'snelle' kansen aan hen

die afkomstig zijn uit laagopgeleide en dus kansarme milieus. Dat is onder meer omdat het vergaren van roem voor een deel andersoortige eigenschappen en competenties vraagt dan in scholen worden aangeleerd, en die in sommige gevallen zelfs haaks staan op het intellectuele ethos en de burgerlijke discipline die een langdurige schoolloopbaan vereist.

In plaats van 'hoge' geestelijke competenties gaat het eerder om 'lagere' lichamelijke kwaliteiten en talenten zoals schoonheid, jeugdigheid, sportiviteit, onbevangenheid, uitstraling, 'persoonlijkheid', tegendraadsheid en zelfs een zekere brutaliteit: allemaal eigenschappen waar je niet voor gestudeerd hoeft te hebben en die het goed doen op tv. De alternatieve slimheid die wordt gevraagd is niet zozeer die van de trage schriftcultuur, maar die van de snellere beeldcultuur, die intuïtiever en emotioneler is, meer op kijken en praten dan op lezen en schrijven is gericht, en daarom ook beter overweg kan met personen dan met abstracties. Niet zozeer kennis geldt hier als kapitaal, maar zoiets ongrijpbaars als persoonlijk charisma. Vanwege die relatieve ongevoeligheid voor de diplomaladder (veel mediasterren waren net als veel kunstenaars en ondernemers vroeger hopeloos op school, of zelfs drop-outs; velen in de mediawereld kijken neer op zoiets stoffigs en traags als de universiteit) kan de mediacultuur zichzelf voordoen als bij uitstek meritocratisch en democratisch: hier staan immers carrières nog werkelijk open voor veelsoortig talent, en kan een krantenjongen het nog steeds schoppen tot miljonair.

Democratie en dynastie

In brede historisch-vergelijkende zin kan men inderdaad constateren dat sociale systemen in de loop van de tijd steeds opener, poreuzer en intern beweeglijker zijn geworden, en dat de erfelijke stolling van privileges, die nieuwe klassen in het leven roept, steeds sterker wordt belemmerd. De kapitalistische markt is opener en mobieler dan de feodale gemeenschap, maar schept op basis van vermogensbezit haar eigen erfelijke klassenstructuur. De 'socialistische' diplomamaatschappij is in principe opener en mobieler dan de markt- en geldmaatschappij, maar leidt op haar beurt tot de heerschappij van een nieuwe klasse van experts, technocraten of 'kenniskapitalisten'. De mediacultuur is weer een slagje opener dan deze (zodat de illusie van *volledige* openheid wel degelijk een *gefundeerde* illusie is). Ook het ethos van de celebritycultuur staat haaks op het privilege van de geboorte, en de 'omloopsnelheid' van individuen binnen deze nieuwe klasse ligt navenant hoger (40 procent van de sterren uit de *For-*

bes-lijst van 2003 kwam bijvoorbeeld niet meer voor in 2004). Maar ook hier hebben zich alweer nieuwe dynastieën aangediend, die hun opeengehoopte macht, rijkdom en naamsbekendheid erfelijk weten te fixeren en reserveren. De Amerikaanse soap *Dynasty*, die op het eerste gezicht ging over de dilemma's van een kapitalistische grootfamilie waarin alles draait om geld en erfopvolging, verbeeldde in één moeite door de gelijksoortige dilemma's van het moderne sterrendom – ook vanwege de identificatie die ontstond tussen de steracteurs en -actrices in de serie en de karakters die zij moesten verbeelden.

Telkens opnieuw wordt het meritocratische principe dus ondermijnd door het dynastieke principe. Niet voor niets adviseerde Plato, de eigenlijke grondlegger van het idee van de heerschappij van filosofen, dat de Wachters van de Staat geen individuele eigendommen mochten hebben en niet mochten weten wie hun kinderen waren. In het Byzantijnse rijk werden hoge bestuurlijke functies gereserveerd voor eunuchen, met het doel een erfelijke politieke kaste tegen te gaan. Omdat dergelijke restricties niet gelden voor de moderne *rock royalty* en degenen met *Hollywood blue blood* in de aderen, kunnen zij de erfenis van een beroemde familienaam op feodale wijze koppelen aan de erfenis van een beroemde kenniskring en van fabelachtige rijkdommen. De nieuwe koningen en koninginnen van de pop- sport- en celebritycultuur koesteren hun verwende prinsjes en prinsesjes binnen een voor gewone mensen vrijwel gesloten wereldje: de 'Bubble'. Madonna's dochter Lourdes dacht dat iedereen op de wereld wel beroemd moest zijn, omdat zij alleen maar beroemde mensen ontmoette. De bruiloft van bandleider en presentator Jools Holland werd opgeluisterd door de aanwezigheid van 'Beatles royalties' zoals Ringo Starr en zijn vrouw Barbara, George Harrison's weduwe Olivia en hun zoon Dhani, en Mary McCartney in een jurkje van haar ook aanwezige zus Stella. Vanwege hun *celebrity genes* werd de romance tussen Alexandra Richards (dochter van) en James Jagger (zoon van) door de roddelbladen op de voet gevolgd.

In Engeland hebben de sterren uit de film-, sport-, muziek en tv-wereld zich inmiddels omgevormd tot een nieuwe erfadel die de VIP-tribunes bezet op Wimbledon, Ascot, de Chelsea Flower Show en de Henley Regatta, en die ook in andere opzichten de levensstijl van de oude aristocratie heeft overgenomen. De bedienden van vroeger (minstrelen, koks, tuiniers) maken nu als popartiesten, celebrity chefs en televisietuiniers deel uit van de nieuwe elite (De Waard 2004). Popsterren als Sir Paul McCartney, Sir Mick Jagger en Sir Elton John laten zich ridderen (want het is 'kinderachtig' om die eer te weigeren), kopen de *mansions* van de oude

landadel (zoals 'Beckingham Palace' van het echtpaar Posh & Becks, of Ashcombe House van Madonna en Guy Ritchie), huren kastelen af voor hun droomhuwelijken, sturen hun kinderen naar peperdure *public schools* als Eton en Harrow, en spelen enthousiast polo te paard. Otis Ferry, zoon van popster Bryan Ferry, is een van de belangrijkste activisten tegen het verbod op de drijfjacht met honden; de tegenstanders (waaronder de Labour-regering) zijn er volgens hem op uit om 'een hele levensstijl te vernietigen'. Madonna liep naar de rechter om natuurliefhebbers het recht van overpad op haar landgoed te verbieden, om niet te worden gehinderd in haar nieuwe hobby: de jacht op patrijzen en fazanten.

Eigen verantwoordelijkheid

Ook in het sterrenstelsel draait de meritocratische droom dus steeds meer uit op een (des)illusie, en blijkt zij een opportunistische mythe te zijn. Telkens opnieuw wordt de eigen (liberale, socialistische of postmoderne) definitie van meritocratie (als markt, als kennishiërarchie, als hiërarchie van beroemdheid) ten onrechte voor een democratisch maximum aangezien. Het meritocratische *ideaal* draait vanouds om zelfwerkzaamheid, eigen kwaliteit en individuele prestatie. De meritocratische *ideologie* poneert in zijn verschillende gedaanten dat de maatschappelijke ladder in principe voor iedereen toegankelijk is, en dat elk dubbeltje dus een kwartje kan worden (of een miljoentje, als we Oprah als maatstaf nemen). Dat wil zeggen dat armoede of achterstand in principe kan worden geweten aan persoonlijke tekortkomingen, en dat de maatschappelijke ongelijkheid dus de uitkomst is van persoonlijke verdiensten of gebreken. Erfelijkheid van privileges en sociale milieufactoren tellen niet mee.

'Eigen verantwoordelijkheid' houdt dan ook in dat er geen sprake kan zijn van maatschappelijke verantwoordelijkheid. De geslaagden hebben niet het idee dat ze de maatschappij iets verschuldigd zijn, en kijken de niet-geslaagden erop aan dat ze hun talenten niet beter hebben weten te gebruiken. Dat geldt niet alleen voor het verdienen van geld (de markt is immers de perfecte meritocratie) en het verdienen van diploma's (het onderwijs biedt gelijke kansen en klassenachterstanden kunnen in principe worden ingelopen), maar ook voor het verdienen van naamsbekendheid en persoonlijke roem. 'Iemand zijn' is tegenwoordig maakwerk en keuze geworden, en daarmee toegevalen aan het gebied van de eigen verantwoordelijkheid (Palmen 2004: 40). Glamour, aldus hoofdredacteur Karin Swerink van het gelijknamige magazine, betekent dat het leven maakbaar

is: 'Het zit in je, alleen je moet wel durven.' (*NRC Handelsblad*, 3-9-05) Omdat iedereen in principe beroemd kan worden, mits hij of zij de vereiste talenten bezit en de benodigde inspanningen levert (bijvoorbeeld een cosmetische operatie aan je lelijke neus), is het dan ook je eigen schuld als dat niet lukt, en *fortune* en *fame* aan die neus voorbijgaan.

Het hart van de meritocratische ideologie wordt zodoende gevormd door een opportunistische verwisseling van verworven (*achieved*) en toegeschreven (*ascribed*) eigenschappen. Men rekent en eigent zichzelf graag persoonlijk toe wat in hoge mate afhankelijk is van maatschappelijke en toevalsfactoren zoals een klassenvoorsprong (via de overerving van financieel, sociaal, cultureel en ander kapitaal) of geluk in de markt. Zo worden talenten en andere gaven, die voor een aanzienlijk deel loten zijn in de maatschappelijke loterij, als persoonlijke verdiensten en dus als rechtmatige bezittingen geclaimd. Maar talent is niet zozeer iets wat je hebt, maar eerder iets wat je 'overkomt'. Als je als ster wordt geboren, en 'het' gewoon hebt (schoonheid, een fluwelen stem, een keihard schot in de benen), is beroemdheid dan niet eigenlijk een cadeau van de maatschappij? *Blessed*, zo heet niet voor niets de autobiografie van stervoetballer George Best. Sidney Ponson, de Arubaanse pitcher voor de Baltimore Orioles zegt: 'Mijn rechterarm is een groot geschenk. Een zegen.' Maar dit geschenk (van wie?) brengt hem nog een ander geschenk: een jaarsalaris van 7 miljoen dollar. Is de particuliere toe-eigening van de vruchten van je talenten dan niet (volgens de beruchte socialistische formule) een vorm van diefstal?

Graag geeft men ook de markt de 'schuld' van het feit dat men met astronomische bedragen naar huis gaat. David Beckham (vaak bejubeld als de meest 'begaafde' voetballer van Engeland, en in 2006 goed voor \$ 27 m): 'We leven in een commerciële cultuur. Waarom zou ik er zelf niet beter van worden als anderen zo veel geld aan mij verdienen?' 'Ik ben niet verantwoordelijk voor de prijsopdrijving, dat doet de markt', aldus deejay Ruud de Wild, die enkele jaren geleden verhuisde van 3FM naar Radio 538 tegen een salaris van minstens € 800.000. Als er zo veel voor je wordt neergeteld, zo is blijkbaar de logica, dan zal je toch wel iets heel bijzonders doen wat niemand anders kan. 'Ik heb in mijn carrière zeer geprofiteerd van de wet van vraag en aanbod,' bekent ook collega Jeroen van Inkel, die door zijn overgang van Radio 538 naar Veronica zijn salaris van € 450.000 wist te verdubbelen. Maar 'soms zit er een directeur die zich afvraagt waarom hij die vent een salaris moet geven dat drie keer zo hoog is als het zijne, terwijl hij niets bijzonders doet behalve een beetje lullen en plaatjes draaien.' (*de Volkskrant*, 24-1-04)

Muziekprogramma's, zo klaagden sommigen tijdens dit getouwtrek om de topdeejays, waren veranderd in praatprogramma's en 'personality shows'. De deejays waren sterren geworden, niet zozeer op grond van hun muziekkennis (het was allang de redactie die de nummers uitzocht), maar vanwege hun charme, grappen, stunts, provocaties, kortom hun algemene entertainmentwaarde. Ruud de Wild omschreef zijn 'werk' onlangs als volgt: 'Ik wil voornamelijk in mijn programma praten over wat mensen bezighoudt. Meestal komen mijn ideeën gewoon zomaar ineens in me op. Ik lees veel tijdschriften en kranten, maar vooral door met mensen te praten, bedenk ik dingen. Eigenlijk moet je er niet te veel over nadenken, het komt vanzelf.' Zo'n zeventig procent van zijn tijd besteedde hij trouwens aan iets anders, namelijk kunst: 'Eigenlijk is schilderen mijn werk en radio is wat ik erbij doe' (*Nobiles Magazine* no. 4, 2005). Het is dan niet gek dat een oudgediende als Frits Spits vindt dat de echte deejay niet meer bestaat. Hij is een entertainer geworden: 'De dj moet iemand met smaak zijn, met passie, die de moeite neemt naar buitenlandse zenders te luisteren, buitenlandse bladen leest en die van platen een liefdevol palet samenstelt. Maar wat ik op de radio hoor is een grote afstand tussen de muziek en de man die praat' (*NRC Handelsblad*, 23-2-04).

Een nietsdoende klasse?

Het is een verleidelijke vorm van moralisme om hier te spreken van een nieuwe klasse van profiteurs, die eigenlijk niks voorstellen, maar bakken met geld binnenhalen met wat eigenlijk niet méér is dan publieke praatjesmakerij. *Realitysoaps* rondom niet geheel sporende families zoals de Osbournes of de Tokkies, of dito individuen als Paris Hilton of Patty Brard, tonen aan dat je eigenlijk niets hoeft te kunnen (bijvoorbeeld zingen of acteren), maar alleen 'jezelf' hoeft te zijn om beroemd te worden. (Moeder: 'Wat wil je later worden?' Kind: 'Beroemd.') De dunne stem en matige danskwaliteiten van zangeres Kylie Minogue werden volgens een recensent gecompenseerd door haar sympathie opwekkende, luchtige houding, zodat je bijna vergat 'dat Kylie alleen heel goed is in het Kylie zijn en in al het andere maar matig' (*de Volkskrant*, 29-3-05). *Idols* en andere talentenjachten laten zien hoezeer de romantische overtuiging heeft postgevat dat iedereen die 'authentiek' is en 'zichzelf blijft' eigenlijk recht heeft op erkenning, ontdekking en eeuwige roem – hetgeen voor de kijkers weer aanleiding is om zich te verlustigen in nieuwe vormen van voyeurisme en leedvermaak. *Forbes* noemt van elke ster een tweetal kenmerkende

attributen, die verwijzen naar nogal dubieuze verdiensten: Tom Cruise is 'talented and over-exposed', Howard Stern 'rude and creepy', 50 Cent (overigens goed voor \$ 41 miljoen) 'physically fit and aggressive', Brad Pitt 'handsome and physically fit', Simon Cowell 'rude and mean', Halle Berry 'glamorous and sexy' en Paris Hilton 'over-exposed and sexy'.

Instant-beroemdheid kan ook het product zijn van een *liaison* met een al gevestigde beroemdheid. Je wordt bijvoorbeeld lid van de celebrityclub via een ouder, een ex, een kind of vriend(in). In het gesloten kringetje van de inteelt-tv straalt de bekendheid van de presentatoren af op de gasten die zij presenteren en andersom. Schandalen zijn altijd goed voor publiciteit: zij vermenigvuldigen de bekendheid van de namen die zij op de verkeerde manier aan elkaar verbinden. *Forbes* stelt vast: 'For stars new and old, fame and infamy – and scandal and saintliness – commingle like never before, producing a new recipe for riches.' (16-6-06) Je bent dus al gauw beroemd wanneer je andere beroemdheden kent, vooral wanneer die kennis intieme vormen aanneemt, van het type 'had sex met' (Monica Lewinsky, Rebecca Loos), 'is getrouwd met' (Máxima, Victoria Beckham), 'is moeder van' (Mary Borsato) of 'was butler van' (Paul Burrell, van Diana). Samen met Tokkie-achtige eendagsvliegen vallen zij in de categorie die Rojek naar analogie van de asteroïden 'celetoids' heeft genoemd (Rojek 2001).

Een ander voorbeeld van tweedehandse roem wordt geleverd door beroeps-*groupies* zoals Bebe Buell of Nancy Spungen, die rockmuzikanten in bed verzamelden om zelf iemand te zijn. De idealisering van die levensstijl in de film *Almost Famous* (2000) is ook daarom zo dubbelzinnig, omdat hoofdrolspeelster Kate Hudson zelf als (stief)dochter van een beroemd Hollywood-echtpaar een typische moderne erfgenaam is. Of denk aan recente Nederlandse fenomenen als die van 'beroepsbroer' Marten Fortuyn of 'beroepsweduwe' Rachel Hazes. Die uitdrukkingen laten op een ironische manier zien dat familie van iemand zijn in een meritocratische cultuur niet geldt als een beroep of een verdienste, en dus dicht in de buurt komt van een ander niet zo legitiem beroep: dat van oplichter of poseur. Anders dan in een feodaal-aristocratische cultuur, waarin de broer van de koning zelf bijna koning is en de kinderen van de vorst potentiële troonopvolgers, kan familielidmaatschap in een meritocratische en republikeinse cultuur niet langer worden geprofessionaliseerd.

Er is dus alle aanleiding voor een scherpe kritiek op de enorme afstand die in de mediacultuur tussen beloning en verdienste is gegroeid. De moderne utopie van de roem, die binnen het bereik van iedereen zou liggen, die 'origineel' is en 'zichzelf' blijft, voedt de gedachte dat er geen culturele

drempels en sociale barrières zijn die individuen niet op eigen kracht kunnen overwinnen. Deze ideologie onttrekt de nieuwe klassentegenstelling aan het zicht die het hart vormt van het mediakapitalisme, en die een moeilijk overbrugbare kloof schept tussen een elite van bekende mensen met een grote naam en de grote massa van bezitsloze, dat wil zeggen naam- en gezichtsloze burgers. Ook al is het klassensysteem poreuzer en opener dan vroeger, de machtige en geprivilegieerde groepen daarbinnen weten zichzelf op een nieuwe manier af te schermen van de gewone wereld. De moderne reality-tv en de versnelde omloop van celebrities (snel stijgende en vallende sterren) lijkt daarbij de grens tussen verdiende en onverdiende roem (in een ouderwetse vertaling: tussen loon naar werken en arbeidsloos inkomen) tot in het absurde te vervagen. Het is dan ook verleidelijk om deze nieuwe klassentegenstelling op te vatten als een variant van de oude tegenstelling tussen een heersende en nietsdoende en een overheerste en werkende klasse. De morele orde staat op zijn kop, omdat de klasse van Bekende Mensen niet veel kan en niet veel doet, terwijl zij die de maatschappij door hun arbeid dragen ten onrechte onbekend en onbemind blijven.

Die klassieke normatieve kritiek op een omgekeerde wereld, waarin beloning en verdienste in een aperte wanverhouding tot elkaar staan, is echter ondanks haar aantrekkelijkheid in één opzicht te gemakkelijk. Zij veronderstelt immers dat er harde, objectieve maatstaven bestaan voor wat kan gelden als ‘werk’, ‘productiviteit’ en ‘toegevoegde waarde’. Maar de hardnekkige speurtocht naar dergelijke objectieve, wetenschappelijk gefundeerde maatstaven, die voert van de materialistische arbeidswaardeleer van Smith en Marx via het *scientific management* van Taylor naar de functiewaarderingen en prestatiemetingen van nu, is op niets uitgelopen. Steeds bleek en blijkt dat subjectieve en/of politiek gemotiveerde waardeoordelen en metingen ten onrechte worden verwetenschappelijkt, en op die manier de schijn van objectieve zekerheid en onontkoombaarheid krijgen aangemeten. In het zicht van die mislukking is een tweede klassieke strategie om verdienste te objectiveren populair geworden: namelijk om alle waardebepaling over te laten aan de markt. Waar geen behoefte aan of vraag naar is, aldus deze redenering, levert niets op en draagt niets bij aan de maatschappelijke welvaart. De enige legitieme waarde is economische waarde, en voor schaarse personen moet evenals voor schaarse goederen de vigerende marktprijs worden betaald. Maar ook dit beroep op de zogenaamd objectieve dwang van de markt functioneert maar al te vaak als een drogreden, waarmee de eigen medeplichtigheid met de markt kan worden gerechtvaardigd en gerationaliseerd.

Dit wegduiken achter de 'wetten' van de markt is ook in het sterrenkapitalisme, dat personen op een meer intensieve manier commodificeert en als koopwaar verhandelt, een bijna reflexmatige strategie van zelfrechtvaardiging geworden. Maar wat de celebritycultuur in feite suggereert is dat het zinloos is om te proberen vergelijkende oordelen over verdienste en waarde van een objectieve fundering te voorzien. Oordelen als deze blijven te allen tijde ('essentieel') discutabel en aanvechtbaar. 'Prestatiedebatten' over wat kan gelden als een zinvolle, productieve bijdrage aan de maatschappij (en wat voor beloning daar tegenover moet staan), vormen in die zin het hart van de politieke discussie in een democratische cultuur. Alle kwaliteiten, prestaties en eigenschappen zijn in deze opvatting afhankelijk van de definitie ervan en omstreden, en blijven dus vatbaar voor herdefiniëring, meningsverschil, discussie en onderhandeling. Wat geldt eigenlijk als 'werk', 'productieve arbeid' of 'creativiteit'? De conclusie luidt dat er geen objectieve grondslag is voor een definitief en ondubbelzinnig onderscheid tussen werkers en parasieten, tussen activiteiten die wél en activiteiten die geen of alleen een negatieve bijdrage leveren aan de maatschappelijke welvaart. Maar in plaats van cynische berusting voedt die conclusie juist het kritische voornemen om de discussie hierover onafgebroken te blijven voeren (Pels 2007).

Dat wil ook zeggen dat de afweging van wat echt versus nep, authentiek versus gemaakt, kwaliteit versus hype is in de mediacultuur een eindeloos debat is, dat niet definitief kan worden beslecht, maar steeds opnieuw moet worden herstart op zoek naar nieuwe evenwichten. Die benadering maakt het in elk geval mogelijk om krachtig afstand te nemen van het valse dictaat volgens welke de markt uitmaakt wat echt, authentiek en kwalitatief hoogstaand is, en wat dus een hoge beloning verdient. Het lijkt eerder zo te zijn dat de markt alles aanjaagt, 'prijst' en beloont wat nep, corrupt, gemaakt en gehyped is. Bovendien lijkt de mediacultuur juist te worden gekenmerkt door definities van verdienstelijkheid en kwaliteit die zich onttrekken aan dergelijke simpele dualismen. De hierboven aangehaalde voorbeelden van niksnutterij en nikskunnerij zetten ons wat dit betreft gemakkelijk op het verkeerde been. Het werkelijke 'geheim' van de celebritycultuur is wellicht dat de meest interessante verschijnselen en personen mengvormen zijn die zweven tussen echt en onecht, tussen inhoud en vorm, tussen authenticiteit en doen alsof (Palmen 2004: 49-53). Maar die waarde-onvastheid is geen reden om de discussie over wat waardevol en waardeloos is niet voortdurend te blijven voeren.

De moderne persoonlijkheidscultus

De realityshow verandert het echte leven in een vorm van theater. De entertainmentcultuur is doortrokken van fictie en theatraliteit. In die nieuwe wereld heeft een herdefinitie van originaliteit en authenticiteit plaatsgevonden die het zwaartepunt verschuift van aanwijsbare talenten en vaardigheden naar het moeilijker grijpbare kapitaal van de 'personality'. Zoals eerder gezegd berust dit kapitaal niet zozeer op traditionele intellectuele kwaliteiten, maar op lichamelijke kenmerken en gaven zoals uiterlijke schoonheid, charme, charisma, 'aanwezigheid', *attitude*, emotionele intelligentie, een vlotte babbel, en de cultivering van een zekere apartheid of asociale tegendraadsheid – eigenschappen die stuk voor stuk goed gedijen in aanwezigheid van camera's en andere middelen van publiciteit. De klassieke 'burgerlijke' noties van productiviteit, creativiteit, kwaliteit en originaliteit zijn daardoor deels verschoven van 'iets kunnen' naar 'iets zijn': van dingen maken (bijvoorbeeld kunstwerken) naar jezelf maken of werken aan jezelf (je eigen persoonlijkheid en leven scheppen als een kunstwerk). Het antwoord van *Idols*-winnaar Jamai op de vraag waarom hij had gewonnen luidde: 'Ik ben mezelf gebleven.'

Technische of professionele tekortkomingen (bijvoorbeeld niet meer dan drie akkoorden kunnen spelen) worden in de populaire cultuur ruimschoots gecompenseerd zo niet overvleugeld door kwaliteiten zoals charisma, emotionele uitstraling of 'podium-persoonlijkheid'. Eigentijdse deejays hoeven geen verstand te hebben van muziek om toch hun persoonlijkheid te kunnen etaleren en exploiteren. 'Personality' levert ook vermaakswaarde op omdat zij vaak wordt gecultiveerd in een pose van boosheid, verongelijkheid, onmaatschappelijkheid en provocatie. Verzet verkoopt, zoals wordt geïllustreerd door het *bad boy*-imago van Oasis, Puff Daddy, Eminem of van 'zware metaal'-bands, door de pose van 'shock jocks' zoals Howard Stern of Giel Beelen, of door de even zorgvuldig geregisseerde 'shockaholic'-reputatie van avant-gardekunstenaars als Damien Hirst of Tracey Emin. *Forbes* heeft een afzonderlijke categorie 'Personalities' waarin bijvoorbeeld figuren als Paris Hilton, Sharon Osbourne of Donald Trump worden ondergebracht. 'Persoonlijkheid' is in de tegenwoordige emotie- en designer-economie ook steeds meer een eigenschap van materiële producten geworden. Veel luxeartikelen kunnen alleen maar worden verkocht met behulp van *personality branding*, het liefst natuurlijk via *celebrity endorsements*. Een schoolvoorbeeld was de commerciële opbouw van David Beckham als persoonsmerk, waarbij zijn bewezen voetbalkwaliteiten alleen maar een kapstok waren voor zijn po-

sitionering als ‘metroseksuele’, urbane mix van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen (Cashmore 2002).

Hoe legitiem die verschuiving van ‘iets kunnen’ naar ‘iets zijn’ al in de jaren zestig was wordt mooi geïllustreerd door Huub van der Lubbe, de zanger van De Dijk, die laat zien dat de relatie tussen talent, kwaliteit en ambitie ingewikkelder ligt dan simpele oordelen in de trant van ‘vroeger was alles beter’ suggereren. Wie een bandje begint, stuit volgens hem onvermijdelijk op de vraag: wie durft de zanger te zijn? Anders dan anderen had hij geen schroom te overwinnen, maar wat hij wél moest leren was: ‘timen, noten lezen, een muzikaal besef ontwikkelen. En ja, leren zingen. Maar ik wilde heel graag en schaamde me er niet voor. En vanaf het begin vond ik het heerlijk om op de bühne te staan.’ Van der Lubbe zegt met zo veel woorden dat ambitie en persoonlijkheid bepaalde technische vaardigheden (zingen, gitaarspelen) kunnen forceren, en dat talent dus altijd een mix van beide kwaliteiten is. Ironisch genoeg klaagt hij zelf weer dat je tegenwoordig niet meer iets hoeft te kunnen om te worden uitgegeven of te kunnen optreden: ‘Het lijkt erop dat talent en kwaliteit tegenwoordig als overbodig en onnuttig worden ervaren. En dat is erger dan dertig jaar geleden. Toen leek het nog te gaan om iets wat tussen commercie en kwaliteit in zat... Tegenwoordig wordt kwaliteit vrijwel altijd opgeofferd aan commercie.’ (*Vrij Nederland*, 25-8-05)

De *sixties* vormen wat dit betreft een tussenstation en een accelerator van langer lopende ontwikkelingen die hun oorsprong vinden in de klassieke bohème in het midden van de negentiende eeuw. De bohème zette de typisch burgerlijke waardenhiërarchie op zijn kop, door arbeid en kennis te relativeren ten gunste van inspiratie en ‘persoonlijkheid’, waarbij het marginale en zorgeloze kunstenaarsleven als nieuw vrijheidsideaal kwam te staan tegenover het burgerlijke ethos van arbeidzaamheid, conformisme, gematigdheid en ernst. Het romantische individualisme botste niet alleen met het burgerlijke individualisme door zijn cultivering van een avontuurlijk en zelfs ‘gevaarlijk’ leven, maar ook in zijn rehabilitatie van het creatieve nietsdoen (de schijnbare indolentie die de geniale inval moest voorbereiden) tegenover de puriteinse ethiek van hard werken, zuinigheid, zorgzaamheid en plichtsbesef. De ontwikkeling van de massacultuur in de twintigste eeuw, met name vanaf de jaren zestig, heeft ervoor gezorgd dat deze antiburgerlijke waardenhiërarchie steeds verder werd geïnstitutionaliseerd, zodat de aanvankelijke antithese tussen bourgeois en bohemien grotendeels is verdwenen, en het experimentele kunstenaarsleven tot een massaverschijnsel en een democratisch ideaal is geworden. Deze ‘bohemisering’ van het kapitalisme heeft echter te-

gelijkertijd geleid tot een commercialisering van de bohème die ook de klassieke normatieve tegenstelling tussen Geest en Geld van zijn scherpe kanten heeft ontdaan.

Het 'pop-isme' van Andy Warhol ('iedereen beroemd') vormt wellicht de duidelijkste uitdrukking van deze bohemisering, die tegelijkertijd een democratisering en een commercialisering inhoudt. Iedereen is in principe een kunstenaar, en in ieder kunstwerk schuilt een element van koopwaar. Pop is een totale levensstijl, en poseren als kunstenaar is dan ook een fulltime carrière. Warhols 'plastic existence' verwijst naar een kunstmatig en glamorous leven, dat vooral bestaat uit het celebreren van de beroemdheid zelf. Dezelfde performatieve magie die de 'gevonden voorwerpen' van Marcel Duchamp door zijn aanraking tot kunstwerken transformeerde, werkt ook bij de 'gevonden persoonlijkheden' van Warhol (én die van *Big Brother* en *Idols*), die tot instant-beroemdheden worden gemaakt ('plastic people') zodra de camera op hen wordt gericht. Iedereen krijgt zijn 'fifteen minutes of fame', iedereen kan 'het' maken, iedereen kan met hulp van de media het 'next big thing' worden. Als je maar blijft geloven in jezelf. En totdat de volgende unieke en originele persoonlijkheid zich aandient.

Mét deze 'boheemse' waarden zijn daarom ook hun *risico* en hun *zelfkant* gedemocratiseerd en vercommercialiseerd. Dit risico schuilt in het feit dat de cultus van de persoonlijkheid en authenticiteit in principe wordt losgemaakt van andere talenten, gaven en kwaliteiten, dat verdienstelijkheid met andere woorden tot 'personality' wordt gereduceerd, en dat die kwaliteit in een door entertainment en televisie gedomineerde economie een hogere marktwaarde vertegenwoordigt dan meer inhoudelijke kwaliteiten of eigenschappen. De lege pose van de dandy is hier het oermodel dat het zelfbeeld van velen lijkt te bepalen. Persoonlijkheid (ook die van managers en politieke leiders) wordt op die manier belangrijker dan professionaliteit; intuïtie en emotie overvleugelen de inhoudelijke, technische kennis en ervaring. Deze verschuiving van 'maken' naar 'zijn' houdt ook een verschuiving in van (zelf) verworven naar toegeschreven (beter: aangeboren) eigenschappen. Uiterlijke schoonheid, lichaamskracht, uithoudingsvermogen, wilskracht, emotionele intelligentie en charisma zijn vooral kwaliteiten die je niet zelf hebt gemaakt, maar in de schoot geworpen hebt gekregen. Natuurlijk moet je hard werken aan jezelf om die 'talenten' te cultiveren, bijvoorbeeld om superslank te blijven of anderszins cosmetisch door de beugel te kunnen. Maar het leeuwendeel ervan is toch met geboorte en milieu gegeven, net als de beroemde naam en/of de rijkdom die erfgenamen een natuurlijke voorsprong verlenen op degenen die 'het' op eigen kracht moeten 'maken'.

De perversitering van de meritocratie wortelt dus in dit oorspronkelijk persoonlijkheidsideaal van de bohème, waarvoor in de beleveniseconomie, het vermaakskapitalisme en de tv-cultuur een enorme markt is gegroeid. Persoonlijkheden zijn per definitie beroemd, omdat (en zolang) zij op tv verschijnen. Hoewel persoonlijkheid en creatief vermogen niet los van elkaar kunnen worden gezien, is de nadruk zodanig verplaatst dat de eerste kwaliteit verregaand is losgeweekt van wat iemand daadwerkelijk kan (bijvoorbeeld zingen, spelen, schrijven). Het schrijvende van de moderne celebritycultuur is dat deze nieuwe vormen van 'plastic existence' worden beloond met inkomsten die elk voorstellingsvermogen te boven gaan. Dat Julia Roberts haar bed niet meer uit komt voor minder dan € 35 miljoen (het bedrag dat zij ontving voor *Closer – Erin Brockovic* leverde haar al € 20 miljoen op) kan niet anders dan waanzinnig worden genoemd. Maar dat is wat zij op de markt waard is. Zij doet daar natuurlijk iets voor (studeren op het script, een paar maanden draaien), maar de verhouding tussen inspanning en beloning is zo absurd dat het niet overdreven is om hier het gezicht te zien van een nieuwe nietsdoende klasse die de meritocratische gedachte die zij ogenschijnlijk belichaamt volledig binnenstebuiten keert.

Naar een zuivere economie van de eer

Al met al biedt de kritische analyse van de sterrencultuur een unieke mogelijkheid om het meritocratisch ideaal op het scherp van de snede te beproeven. Nergens anders wordt persoonlijke waarde zo sterk door economische marktwaarde gedefinieerd. Maar nergens anders is ook de 'economie van de eer' zo sterk ontwikkeld als in de cultuur van de Oscars, de Grammys, de hitlijsten en de Europa Cup. Dat doet de vraag rijzen of een meritocratie denkbaar is die het eergevoel in ere herstelt door waarde los te maken van marktwaarde en verdienste niet langer gelijkstelt aan (veel) geld verdienen.

In een op geld beluste maatschappij is iemands financiële status de belangrijkste indicator van diens sociale status. Geld bepaalt eer: het is de belangrijkste graadmeter voor succes. De sterren van Hollywood zijn 'bankable names', en topsporters worden (vooral in de VS en Engeland) vernoemd naar hun laatste transferbedrag. Waar personen als merken worden verhandeld, worden zelfs *delen* van mensen te gelde gemaakt, zoals onlangs de voetballers van PSV, die buiten hun medeweten voor de helft of meer eigendom bleken te zijn van beleggingsmaatschappijen. 'Start with money. Add fame. Mix', aldus ook de methode-*Forbes*. Hoewel fortuin en faam als aparte grootheden worden gemeten, komt het geld

duidelijk op de eerste plaats. Niet Oprah maar de dollar is dan ook de eigenlijke *top celebrity*. Dat wil ook zeggen dat faam vaak als een schaamlap van fortuin functioneert. Men laat zich voorstaan op de zuivere meritocratie van talent en verdienste om de onzuivere meritocratie van het geld een enigszins legitiem en beschaafd aanzien te geven.

De vraag is nu of die logica niet kan worden omgedraaid, en of het meritocratisch ideaal kan worden gezuiverd van de perverse effecten die door de valse eerbaarheid van het geld worden veroorzaakt. Of met andere woorden het eergevoel en de sociale erkenning (het psychisch inkomen van de openlijke waardering door anderen, door de gemeenschap) niet de plaats kan innemen van de indirecte waardebeoordeling door een anonieme markt, die de willekeur institutionaliseert, het recht van de sterkste (de rijkste) bestendigt en de sociale ongelijkheid vergroot. In een dergelijke maatschappelijke setting zijn geldprijzen hooguit een onbelangrijk ahangsel van andersoortige prijzen, die eerder de vorm aannemen van loftuitingen, gunstige publiciteit, eervolle vermeldingen, oorkonden, bekens, lintjes, hoge noteringen op hitlijsten of in de top-honderd: niet van de rijksten, maar van de besten en meest verdienstelijken op elk gebied.

Dat voor die gedachte enige grond bestaat kan worden opgemaakt uit sommige ontboezemingen van topmanagers in het bedrijfsleven, dat het hen in feite gaat om het prestige en niet om de beloning. Naast onafhankelijkheid ('dat ze je nooit meer kunnen commanderen', zoals vastgoedmakelaar Ed Maas zegt) gaat het vooral om scores, zowel persoonlijk als via de resultaten van je bedrijf. Ex-Philips-topman Cor Boonstra, zelf financieel méér dan onafhankelijk, bekend: 'Je wordt niet gemotiveerd door geld, maar door prestaties en door het aanzien dat je daarmee kunt creëren.' (*NRC Handelsblad*, 3-5-03). Je wilt in de *top league* zitten en daarvoor worden beloond. VU-ethicus Kimman mist te veel het besef dat zo'n topbaan een uitdaging is, dat het een *eer* is om president-directeur van een grote onderneming te zijn. Voormalig Shell-topman Cor Herkströter reageert: 'Dat besef is er wel degelijk. De goeden gaat het in belangrijke mate om de eer, om het werk dat ze doen. Het kan echte toppers ook niet zoveel schelen wat zij verdienen.' (*Trouw*, 21-5-03) Maar een beloningsadviseur van de Hay Group zegt: 'Er is niets zo vervelend voor een directeur als zichzelf onderaan een lijstje te zien bungelen. Dat ligt zeer gevoelig... Als een bestuurder het idee heeft dat hij goed werk doet, vindt hij dat zijn marktwaarde is gegroeid. Dat wil hij vertaald zien in geld, hoewel hij dat natuurlijk helemaal niet nodig heeft. Een miljoen euro salaris heeft natuurlijk niets meer met extra koopkracht te maken. Het draait om waardering, status, en de onderlinge pikorde.' (*de Volkskrant*, 6-1-04)

Geld maakt dus gelukkig, maar vooral omdat je er prestige mee kunt kopen. Het is niet zozeer een zelfstandige waarde maar vooral een manier 'to keep score' (Florida 2002: 88). Niet voor niets denken patzers status te kunnen kopen via Porsches, landgoederen, paarden, kunstcollecties en duur uitzierende vrouwen (*trophy wives*). Volgens de neoliberale ideologie zijn ongelijke uitkomsten van de maatschappelijke concurrentie, vooral in de vorm van inkomensverschillen, een noodzakelijke prikkel voor zo groot mogelijke prestaties. Het probleem schuilt echter niet in de ongelijkheid zelf, maar in het feit dat zij vooral in geld wordt uitgedrukt. De prikkel van de hebzucht is ook daarom pervers, omdat deze de prikkel van de eierzucht vervangt, vervuult en banaliseert. Het intrigerende van het nieuwe sterrenkapitalisme is dan ook dat de ladder van roem en eer een onafhankelijker status heeft gekregen, omdat in die wereld roem ook geld voortbrengt in plaats van andersom. Topsporters, muzikanten, acteurs en schrijvers gaat het vooral om de erkenning van hun unieke prestaties. Zij willen de beste zijn, de hoogste prijzen winnen, terwijl het geld in de meeste gevallen bijzaak is. In dit opzicht vertegenwoordigt de celebrity-cultuur een zuiverder economie van de eer die in het bedrijfsleven wordt toegedekt door de jacht op het grote geld.

Voor de Engelse dichter John Milton was roem 'the last infirmity of the human mind'. Maar de concurrentie om roem en eer vormt juist de grondslag van de natuurlijke elitevorming die de democratie gunstig onderscheidt van andere politieke en sociale systemen. 'Het is een geweldige paradox', aldus de socioloog Chris Rojek, 'dat de democratie, het systeem dat superioriteit claimt omdat het de gelijkheid en vrijheid uitbreidt naar allen, niet kan bestaan zonder celebrities te scheppen die boven de doorsnee burger staan en als goden worden aanbeden en vereerd.' (2001: 198) Die paradox kan ook optimistischer worden opgevat. Als ook de democratie onvermijdelijk een eliteheerschappij is, kan die elite beter voortkomen uit een zuivere economie van de eer dan uit een onzuivere economie van het geld en de erfelijke overdracht van macht, rijkdom en prestige. De focus op de publieke persoonlijkheid is een typisch modern verschijnsel, dat onlosmakelijk is verbonden met het individualisme van de moderne massademocratie (Marshall 1997). De strijd om de beschaving en democratisering van het kapitalisme kan dan ook niet zijn gericht op de afschaffing van het 'sterrenstelsel' (ondenkbaar in het mediatijdperk), maar op de omvorming ervan tot een werkelijk open meritocratie.

De behoefte om zichzelf van anderen te onderscheiden en dus met anderen te concurreren lijkt een antropologisch gegeven te zijn. 'Levensdrift is distinctiedrift', zo stelde Carry van Bruggen (1980) al vast. On-

gelijkheid in eer, reputatie, prestige (de beste willen zijn, willen winnen, beroemd willen worden) is een onmisbare prikkel voor mensen om het beste in zichzelf naar boven te halen. Maar de automatische koppeling tussen geld, macht en status vervalst die vrije concurrentie met een kapitalistische geest die juist moet worden bestreden. Pas als de zucht naar roem wordt losgemaakt van de geld- en hebzucht, en dynastievorming zo veel mogelijk wordt tegengegaan, ontstaan werkelijk vrije markten voor talent en een werkelijk open concurrentie om eervolle posities, zodat de meritocratische belofte dat iedereen beroemd kan worden die het werkelijk verdient, eindelijk kan worden waargemaakt. Naam en faam worden dan de voornaamste arbiters van de positionele ongelijkheid. De maatschappelijke rijkdom wordt in dat geval opgevat als een collectief goed, een gemeenschappelijk fonds waarop concurrerende aanspraken kunnen worden gemaakt, waarover wordt beslist op basis van democratisch besproken en gewogen verdiensten.

Laat dus 'fame be the name of the game'. Als we degenen kwijtraken die het alleen voor het geld doen, houden we degenen over die het vooral doen om de eer. Het bedrijfsleven heeft grote behoefte aan jonge ambitieuze mensen die risico en verantwoordelijkheid willen dragen, willen innoveren, die dus in de klassieke definitie van Joseph Schumpeter echte ondernemers willen zijn. En die er een eer in stellen daarmee niet meer dan een 'fatsoenlijk' inkomen te verdienen. Ook in de politiek gaat het niet om verdienen, maar om een vorm van betrokkenheid bij de publieke zaak die wel degelijk ook de persoonlijke ambitie en het persoonlijke eergevoel bevredigt. De 'nadelen' van een fatsoenlijk inkomen worden in deze wereld ruimschoots gecompenseerd door de voordelen van grotere mediazichtbaarheid. Leve de politici die hiervoor kiezen, terwijl ze in het bedrijfsleven het tienvoudige kunnen verdienen; weg met degenen die hun lucratieve praktijken niet willen opgeven voor een politieke functie. Ook in de moderne cultuurindustrie en de mediawereld zou eer en publiciteit verregaand de plaats moeten innemen van het geld. Beroemdheid is zijn eigen beloning, en is op zichzelf al beloning genoeg.

Literatuur

- Bruggen, C. van (1980, 1925) *Hedendaags fetisjisme*. Amsterdam: Querido.
Cashmore, Ellis (2002). *Beckham*. Cambridge: Polity Press.
Florida, Richard (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

- Marshall, P.D. (1997). *Celebrity and Power. Fame in Contemporary Culture*. Minneapolis & Londen: University of Minnesota Press.
- Palmen, Connie (2004). *Iets wat niet bloeden kan*. Amsterdam: Stichting Maand van de Filosofie.
- Pels, Dick (2007). *De economie van de eer. Een nieuwe visie op verdienste en beloning*. Amsterdam: Ambo.
- Rojek, Chris (2001). *Celebrity*. Londen: Reaction Books.
- Waard, Peter de (2004). Sterren van stand, *de Volkskrant*, 10-07.

5 De diplomademocratie

Over de spanning tussen meritocratie en democratie

Mark Bovens

Nee tegen de Euro-academici

In de dagen voorafgaand aan het referendum over de Europese grondwet in juni 2005 demonstreerde een eenzame tegenstander op de markt in Leiden met een bord waarop stond: 'Liever nationale politici dan Euro-academici'.¹ Dat protestbord gaf vrij aardig de sentimenten rond het EU-referendum weer.

Een van de opmerkelijke aspecten aan het referendum was namelijk dat de voor- en tegenstemmen niet verdeeld waren langs de traditionele links-rechtslijnen, maar vooral langs opleidingsniveaus. Bij de hoogst opgeleide kiezers was slechts een zeer kleine minderheid (51%) tegen de grondwet, bij de middelbaar opgeleiden was dat al bijna driekwart (72%) en onder de laagst opgeleide kiezers stemde een overgrote meerderheid (82%) tegen.² De voorstemmers woonden in villadorpen en in de betere buurten van de grote steden en waren vooral aanhanger van D66, de partij van de academici bij uitstek, maar ook van GroenLinks, PvdA, CDA of VVD. De tegenstemmers daarentegen woonden op het platteland, in de naoorlogse wederopbouw wijken en in de vinexgebieden. Zij stemden bij de vorige verkiezing SP, ChristenUnie, LPF of bleven thuis.

Voor veel tegenstemmers is de EU, en de Europese grondwet al helemaal, een project van en voor juristen en andere technocraten die ver weg, in de Brusselse wandelgangen en burelen, beslissen over de hoofden van de 'gewone' burgers heen. Het referendum bood hen voor het eerst de gelegenheid om 'nee' te zeggen tegen al die Euro-academici.

Bij het Europese referendum openbaarde zich zo een nieuwe politieke kloof in ons land, een kloof die ook al zichtbaar werd bij de verkiezingen van 2002, een kloof die niet loopt langs religieuze of ideologische lijnen, maar vooral langs opleidingslijnen. Aan de ene kant van de kloof staan

hoogopgeleide burgers, krantenlezers en academici, die over veel politiek zelfvertrouwen beschikken, internationaal zijn georiënteerd en toegang hebben tot de politieke arena's en de maatschappelijke elites. Aan de andere kant staan betrekkelijk laagopgeleide burgers, ouderen, vroegtijdige schoolverlaters, kijkers naar de commerciële zenders, die maatschappelijk minder actief zijn, zich buitengesloten voelen en voor wie de internationalisering allemaal veel te snel gaat.³

De meritocratie als diplomademocratie

Is het terecht dat academici meer politieke macht hebben dan ongeschoolde burgers? Plato, stichter van de eerste Academie, vond ooit van wel. In zijn *Politeia* stelde hij dat alleen de meest intelligente en evenwichtige burgers leiding mochten geven aan de staat. Hij ontwierp een uitgebreid stelsel van testen en toetsen om kinderen te selecteren op moed, beleid en inzicht. De uitverkorenen, de mensen met een 'gouden' inborst, moesten vervolgens jarenlang studeren voor ze toegelaten werden tot bestuurlijke posities. De tweede keus, de zilveren types die wel dapper, maar niet zo briljant waren, mochten nog wel soldaat en agent worden, maar de grote massa, de bronzen types waar niet veel bijzat en die vooral door hun driften werden gedreven, diende zich verre te houden van het staatsbestuur en zich tot handel en landbouw te beperken.

Plato was ervan overtuigd dat brillle erfelijk was en ontwikkelde daarom een ingenieus systeem van verplichte paringsfeesten dat ervoor moest zorgen dat goud alleen met goud werd gekruist. Dit eugenetische element in Plato's werk is in de tweede helft van de twintigste eeuw altijd met de nodige gêne gelezen – die veredeling deed toch te veel denken aan de Lebensborn-tehuizen van de nazi's. Decennia lang heeft er een taboe gerust op de koppeling van sociale problemen aan genetische factoren en al helemaal op de koppeling van politieke macht aan erfelijke aanleg en opleiding.

Alleen in het lang vergeten, briljante satirisch essay van de excentriek Britse socioloog Michael Young uit 1958, klonk Plato's filosofische fictie luid en duidelijk door. Youngs quasiwetenschappelijke formule, 'IQ + effort = MERIT', is bij uitstek platoons van aard. Intelligentie en doorzettingsvermogen zijn immers precies de karaktereigenschappen waar volgens Plato de filosoof-koningen op dienden te worden geselecteerd. Young beschrijft in een quasihistorisch rapport hoe Groot-Brittannië in de periode 1870-2033 geleidelijk aan een radicale meritocratie is gewor-

den dankzij een combinatie van ingrijpende onderwijshervormingen, een systeem van jaarlijkse IQ-testen en de opkomst van erfelijkheidsonderzoek. Die maken het mogelijk om reeds in een zeer vroegtijdig stadium kinderen te selecteren en op te leiden voor de maatschappelijke topfuncties. In het Engeland van 2033 zijn, net als in Plato's *Politeia*, IQ en opleiding allesbepalend voor je plaats in de samenleving.

Zowel bij Plato als bij Young loopt het uiteindelijk niet goed af met de meritocratie. De meritocratie blijkt een instabiele regeringsvorm. Bij Plato is dat omdat de elite verzuimt om rigoureuus te blijven selecteren en er daardoor minder sterke karakters aan de macht komen. Ook *The Rise of the Meritocracy* van Young is, in lijn met de geest van die tijd, een distopie. In 2033 en 2034 komt het tot opstanden – waarbij de schrijver van het rapport wordt gedood (sic) –, omdat de massa, gedreven door ressentiment en rancune, geen genoegen meer wenst te nemen met haar inferieure maatschappelijke positie.

Daarmee is in een notendop de spanning tussen meritocratie en democratie geschetst. Verdraagt een meritocratie zich wel met een democratie? Is het wenselijk dat de meeste politieke macht ligt bij de best opgeleide burgers? Is de meritocratie uiteindelijk een instabiele regeringsvorm die gedoemd is om uit te monden in anarchie en opstand?

We zagen eerder in deze bundel al dat het begrip 'merite' op tal van manieren kan worden ingevuld. Hier vul ik het begrip beperkt in, namelijk op basis van opleidingsniveau. Omdat dit bepaald wordt door het hoogste behaalde diploma, spreek ik daarom in het vervolg van de *diplomademocratie*. Daarmee bedoel ik een democratie waarin burgers meer feitelijke politieke invloed hebben naarmate hun opleidingsniveau hoger is.

Is Nederland een diplomademocratie?

In geen enkele democratie is de feitelijke politieke invloed keurig evenredig verdeeld over de burgers. De ijzeren wet van de oligarchie van Robert Michels en het mattheüseffect zijn enkele van de meest solide wetmatigheden uit de politieke wetenschap. Verschillen in tijd, in capaciteit en in interesse leiden tot een concentratie van macht bij een participatie-elite. Wie het politieke spel beheerst en in de juiste netwerken opereert, kan meer invloed uitoefenen dan het gewone partijlid of de gemiddelde burger. In het verleden verliep die politieke elitevorming vaak op basis van afkomst, of op grond van bezittingen – landerijen in agrarische samenlevingen en kapitaal in de industriële samenleving. In ons land was er

bijvoorbeeld tot ver in de twintigste eeuw onder Kamerleden en ministers een oververtegenwoordiging van de adel en het patriciaat (Van den Berg 1983, Secker, 1991). Je mag verwachten dat in de informatiemaatschappij politieke invloed vooral geconcentreerd is bij die delen van de burgerij die beschikken over veel kennis of over een hoog kennisverwerkend vermogen (Reich 1991, Castells 1997, Florida 2004).

In hoeverre klopt het voor ons land dat hoogopgeleide burgers inmiddels meer politieke invloed hebben dan laagopgeleide burgers? Wanneer we, zoals gezegd, het opleidingsniveau bepalen op basis van het hoogst behaalde onderwijsdiploma, dan leidt dat in ons land tot een indeling in drie groepen. Tot de lager opgeleiden worden tegenwoordig die burgers gerekend die alleen lager of middelbaar voorgezet onderwijs (mulo, mavo, vmbo) hebben gevolgd. Deze groep is in ons land in de afgelopen dertig jaar flink afgenomen, van ongeveer 80% van de bevolking begin jaren zeventig tot iets meer dan 50% rond de eeuwwisseling. Tot de middengroep worden de burgers gerekend die hoger voortgezet onderwijs (havo/vwo) en/of middelbaar beroepsonderwijs (mbo) hebben gevolgd. Deze groep is in die periode toegenomen van 10% naar bijna 30%. Wie een diploma heeft van het hoger beroepsonderwijs of van de universiteit (hbo en wo) wordt tot de hoger opgeleiden gerekend. Hun aandeel is in die periode verdubbeld van ongeveer 10% naar ruim 20% (Aarts & Thomassen 2000: 49).

Uit de reeks van Nederlandse Kiezersonderzoeken blijkt telkens opnieuw dat het niveau van de opleiding een grote invloed heeft op de politieke interesse en het politieke zelfvertrouwen van burgers. Hoogopgeleide burgers zijn meer in politiek geïnteresseerd en hebben veel meer politiek zelfvertrouwen dan laagopgeleide burgers (Aarts & Thomassen 2000: 48, Van Holsteyn & De Ridder 2005: 79). Dat vertaalt zich ook in de opkomstcijfers bij verkiezingen (Aarts 2000: 67-68). In het algemeen geldt: hoe lager het opleidingsniveau, hoe eerder men thuisblijft. Zo blijft van de burgers met alleen maar lager onderwijs ongeveer 1 op de 5 thuis bij Kamerverkiezingen, terwijl van de burgers met een hbo-diploma of een universitaire bul slechts 1 op de 25 niet gaat stemmen (Boelhouwer: 2002: 23-25). Dat betekent dat hoger opgeleiden naar verhouding veel meer gewicht in de schaal leggen bij verkiezingen.⁴

Eenzelfde patroon zie je bij andere vormen van politieke participatie, zoals het lidmaatschap van een politieke partij, meedoen aan demonstraties, het schrijven van ingezonden stukken en het bezoeken van inspraakavonden. Ook daar blijft de participatie van lager opgeleiden duidelijk achter bij die van universitair geschoolden (Dekker 2000: 81). Door de afname van het aantal laagopgeleiden en de stijging van het aantal hoog

opgeleiden zijn de verhoudingen in de afgelopen decennia zeer scheef komen te liggen. In 1977 waren er onder de participanten in absolute zin nog iets meer lager dan hoger opgeleiden, maar 'in 1998 staan er tegenover elke lager opgeleide participant vijf hoger opgeleide participanten' (Dekker 2000: 85). Daarbij dient men zich bovendien te realiseren dat op basis van hun aandeel in de totale bevolking er bij de verschillende vormen van politieke participatie eigenlijk vijf lager opgeleiden tegenover twee hoogopgeleiden zouden moeten staan. Vooral bij laagopgeleide jongeren is de politieke betrokkenheid in de afgelopen jaren zeer sterk gedaald (Dekker 2002: 64).

Nog een stapje hoger op de participatieladder, bij de meer intensieve, interactieve of deliberatieve vormen van besluitvorming, zie je soortgelijke patronen. De spanning tussen meritocratie en democratie doet zich het sterkste voelen bij de reeks van nieuwe, deliberatieve vormen van democratie die de afgelopen decennia zijn ontwikkeld en gepropageerd. Interactieve beleidsvorming, burgerpanels en zelfregulering worden ten dele vanuit een meritocratische logica gerechtvaardigd. De overheid heeft de waarheid niet in pacht, daarom is het belangrijk dat de deskundigheid die in de maatschappij zelf aanwezig is beter wordt benut. Deliberatieve vormen van democratie leveren daarom beter beleid op, zo is de redenering. De vraag is echter: beter beleid voor wie?

De interactieve beleidsvorming is bij uitstek het domein van de hoger opgeleide middelbare man. Uit studies naar interactieve en deliberatieve vormen van besluitvorming blijkt telkens weer dat hoogopgeleide mannen meer invloed hebben dan andere burgers (Wille 2001: 100-102, Van Stokkom 2003). Ze zijn oververtegenwoordigd in deze arena's, ze praten makkelijker (en vooral ook harder), ze zijn retorisch sterker en er wordt daardoor veel vaker naar hen geluisterd dan naar andere deelnemers (Sanders 1997, Hartman 1998, Hooghe 1999). Volgens Hartman (2000) delven laagopgeleide of minder assertieve burgers in deliberatieve arena's regelmatig het onderspit tegen de participatie-elite van 'goed gebekten'. De stem van een assertieve advocaat weegt in informele, interactieve settings nu eenmaal veel zwaarder dan die van een schuchtere schoonmaakster.

Ook op de hoogste tree van de participatieladder, bij het vervullen van politieke functies, zijn hoger opgeleiden sterk oververtegenwoordigd. De politiek-bestuurlijke elite van Kamerleden en bewindslieden is in ons land altijd al een diplomademocratie geweest (Van den Berg 1983, Secker 1991). In de negentiende eeuw, toen de Staten-Generaal nog werden gedomineerd door adel en patriciaat, was 75 tot 80 % van de Kamerleden universitair geschoold. Met de uitbreiding van het kiesrecht daalde dit percen-

tage geleidelijk. Vanaf 1918, na de invoering van het algemeen kiesrecht, lag het percentage academici onder de Kamerleden gemiddeld tussen de 40 en 50%. Pas in de late jaren vijftig liep het weer op en vanaf de jaren zestig heeft gemiddeld tweederde van de Kamerleden een universitaire opleiding (Secker 2000: 292). Daarbovenop heeft vanaf de jaren negentig dan nog eens een kwart van de Kamerleden een hbo-diploma, waardoor 90% van de Kamerleden tot de hoogst opgeleiden behoort. De rest heeft een middelbaar diploma en slechts een enkeling heeft alleen nog maar een mulo- of mavo-diploma. Kamerleden met uitsluitend lager onderwijs ontbreken tegenwoordig vrijwel geheel (Van den Berg & Van den Braak 2004: 75).

Deze meritocratisering overigens gaat verder dan een simpele stijging van het opleidingsniveau: 'Dossierkennis is steeds meer een voorwaarde voor succes, niet alleen in de ambtenarij, maar ook in de politiek. (...) De politieke elites zijn een homogene klasse van hoogopgeleide sociale kapitalisten geworden, waarin afkomst en ideologie een steeds bescheidener rol spelen. Qua dossierkennis en expertise is het moderne Kamer- of gemeenteraadslid zijn voorgangers veruit de baas' (Fennema 2003: 17). Het hoeft nauwelijks betoog dat dit proces van professionalisering voor de ambtelijke elite al veel langer aan de gang was (Van der Meer & Roborgh 1994).

Nederland is dus met recht een diplomademocratie. Opleidingsniveau is verreweg de belangrijkste verklarende variabele voor politieke participatie. Hoogopgeleide burgers gaan veel eerder stemmen, schrijven eerder ingezonden brieven, bezoeken vaker inspraakavonden en staan veel vaker vooraan bij interactieve beleidsvorming dan laagopgeleide burgers. Ofschoon nog ruim de helft van de bevolking alleen lager of middelbaar onderwijs heeft gevolgd, zijn er nauwelijks meer Kamerleden, bewindslieden en andere politieke bestuurders te vinden die uitsluitend een mavo-, lts- of vmbo-diploma hebben of zelfs alleen maar lager onderwijs hebben gevolgd.

Wat is er mis met een diplomademocratie?

Waarom zou het eigenlijk een probleem zijn dat hoogopgeleide burgers onevenredig veel politieke invloed hebben? Is het niet een geruststellende gedachte dat onze volksvertegenwoordigers en bestuurders zo lang hebben doorgeleerd? Je hoeft geen aanhanger van Plato te zijn om te waarderen dat scholing en expertise gewicht in de schaal leggen bij het vormen en bepalen van beleid.⁵ Toch staat een meritocratie in een aantal opzichten op zeer gespannen voet met de uitgangspunten van een vertegenwoordigende democratie.

Representativiteit en belangenbehartiging

De meest voor de hand liggende spanning doet zich voor rondom de eis van representativiteit. Op geen van de sporten van de participatieladder is er sprake van een getrouwe afspiegeling van de samenstelling van de bevolking. De stem van hoger opgeleiden legt meer gewicht in de schaal bij verkiezingen, ze klinkt veel luider bij allerlei vormen van protest en inspraak en ze is allesbepalend in Kamer en kabinet.

Dat roept allereerst vragen op over de evenwichtigheid van de belangenbehartiging. Worden de belangen van lager opgeleiden wel voldoende vertegenwoordigd? Dit is een argument dat in de Verenigde Staten nogal eens naar voren wordt gebracht. Omdat sommige groepen lager opgeleiden zich er nauwelijks meer als kiezer registreren, besteden politici in hun campagnes minder aandacht aan hun problemen en belangen (Verba et al. 1995: 166-168). Ook zou het kunnen dat er bij de verkiezingsuitslagen een vertekening optreedt, doordat de belangen en voorkeuren van hoger opgeleiden afwijken van die van lager opgeleiden. Daarvoor zijn ons land overigens nog weinig aanwijzingen – met uitzondering dan van het EU-referendum. Lager opgeleiden gaan weliswaar minder vaak stemmen dan hoger opgeleiden, maar als ze gingen stemmen, dan weken in het verleden hun partijvoorkeuren niet substantieel af van die van hoger opgeleiden (Ganzeboom & Ultee 1996). Ook lijkt het vooralsnog mee te vallen met de verschillen in politieke voorkeuren tussen stemmers en niet-stemmers (Dekker 2002: 5).

Grotere risico's voor een onevenredige belangenbehartiging doen zich voor in de sfeer van de politieke agendavorming. Het valt niet uit te sluiten – maar is empirisch lastig te bewijzen – dat de specifieke problemen waar lager opgeleiden mee hebben te maken, in ons land minder hoog op de politieke agenda komen doordat de meeste volksvertegenwoordigers en opinieleiders (en hun kinderen) hoog zijn opgeleid. Zo valt op dat de problemen met het studiehuis en de basisvorming in het vwo veel eerder en veel meer aandacht hebben gekregen dan de veel grotere problemen die het gevolg waren van de vorming van het vmbo. En ook de schaduwzijden van de multiculturele samenleving werden pas als drama gepercipieerd en voorwerp van een parlementaire enquête toen ook de middenklasse en de 'grachtengordel' met de gevolgen van de moeizame integratie van immigranten werd geconfronteerd. Jarenlang zijn de ongepolijste klachten van de bewoners van de 'oude wijken' als xenofob en racistisch terzijde geschoven, totdat ze eloquent werden geformuleerd door hooggeleerde publicisten als Fortuyn en Scheffer.

In dit probleem van de ongelijke toegang tot de politieke agenda kan worden voorzien door middel van zaakwaarnemerschap, waarbij hoogopgeleide volksvertegenwoordigers opkomen voor de belangen van lager opgeleiden – zo zijn in de afgelopen eeuw de belangen van de arbeidersklasse in het parlement veelal verdedigd door dominees, onderwijzers, rode jonkheren en een leger van doctorandussen. En ook Fortuyn, die in achtergrond, voorkomen en optreden volstrekt de tegenpool was van de ongediplomeerde kiezer, werd toch binnen enkele maanden de held van grote groepen laagopgeleide kiezers, omdat hij ‘zei wat zij dachten’.

Legitimiteit

De vraag is echter wel hoeveel zaakwaarnemerschap een representatieve democratie kan verdragen. De arbeidersbeweging had in het verleden altijd ook ‘eigen’ mensen in de Kamer. Leidt een permanente afwezigheid van laagopgeleiden in Kamer en kabinet op termijn niet tot een vertrouwenscrisis, omdat laagopgeleiden zichzelf niet meer kunnen herkennen in de politiek-bestuurlijke elite en zich onverschillig en cynisch van de politiek afkeren? In het vertrouwensonderzoek heet dit wel de *identiteits-hypothese*. Deze houdt in dat vooral laagopgeleide burgers steeds minder vertrouwen hebben in overheid en politiek, omdat zij zich in toenemende mate uitgesloten voelen van een zinvolle politieke en maatschappelijke participatie.

Een meritocratie moet het vooral hebben van *outputlegitimiteit*. Wat telt is het resultaat; bestuur door experts geeft de meeste garantie op verstandig beleid en daarmee de grootste kans op welvaart voor zo veel mogelijk burgers. Democratie is echter meer dan een optelsom van uitkomsten. Democratie gaat ook over *input*, burgers moeten ook het gevoel hebben dat ze ertoe doen, dat hun inbreng wordt gewaardeerd en tot aanpassing van beleid kan leiden. Burgers met een laag diploma zullen op den duur een diplomademocratie als niet legitiem ervaren, omdat het voor hen nauwelijks nog mogelijk is om enige invloed uit te oefenen op het beleid. ‘Naar ons soort mensen wordt toch niet geluisterd’ of ‘Het zijn allemaal zakkenvullers daar in Den Haag’ is dan de stereotype cynische uiting van een gebrek aan politiek vertrouwen en een gevoel van maatschappelijke uitsluiting.

De gegevens van het vertrouwensonderzoek lijken deze hypothese te bevestigen. Lager opgeleiden staan beduidend cynischer tegenover de politiek dan hoogopgeleiden (Van Holsteyn & De Ridder 2005: 85). Voorlopig is er in ons land nog geen sprake van een algemene toename van het politieke cynisme en wantrouwen, noch van een afname van de brede politieke

betrokkenheid (Dekker 2002a). Er is echter één groep die steeds onverschilliger tegenover politiek staat, en dat zijn laagopgeleide jongeren:

Als het beeld van een ‘toenemende kloof’ in de Nederlandse politiek ergens op toepasbaar is, dan is dat (...) op de vervreemding tussen een kleiner wordende groep jongeren met weinig opleiding en de groter wordende groep hoger opgeleiden.’ (Dekker 2002b: 6)

Burgerschap

Wie vanuit een republikeins perspectief naar de diplomademocratie kijkt, ziet nog een belangrijke tekortkoming. Een meritocratie is in de meest letterlijke zin van het woord geen *democratie*. De inzet van experts en zaakwaarnemers leidt misschien wel tot een regering *voor* het volk, maar dat is niet hetzelfde als een regering *door* het volk. In een diplomademocratie is er nauwelijks ruimte meer voor actief burgerschap van de lager opgeleide burgers. Hun burgerschap verschraalt tot een soort passief politiek consumptisme. Er wordt misschien wel goed voor hun belangen gezorgd, maar zij zijn nauwelijks meer in de gelegenheid om zich actief, als burgers, in de publieke sfeer te manifesteren.

Het deelnemen aan de politiek is immers ook een waarde in zichzelf, los van de behartiging van belangen. Actief burgerschap heeft een intrinsieke waarde, die verloren gaat wanneer het besturen over wordt gelaten aan experts en andere hoger opgeleiden. In een diplomademocratie zijn de *vita activa* van lager opgeleide burgers, in de termen van Hannah Arendt (1958), beperkt tot ‘labor’ en ‘work’ en raken ze uitgesloten van de sfeer van de ‘action’, van het actief vormgeven aan de *polis*, de gemeenschap van gelijken. Daarmee verliezen de lager opgeleiden een belangrijke bron van zelfrespect. Zij zijn een *quantité négligeable* geworden, een politieke onderklasse die er nauwelijks meer toe doet. Dat is tegelijkertijd ook een belangrijke bron van ressentiment jegens het politieke systeem die de loyaliteit aan het bestuur en het respect voor wet en recht sterk kan doen verminderen. Bij het referendum over de Europese grondwet werd daar plotseling iets van zichtbaar.

Vanuit een klassiek idee van burgerschap is een diplomademocratie voorts ook tamelijk eendimensionaal. De eenzijdige nadruk op expertise en outputlegitimiteit laat te weinig ruimte voor de meer normatieve, emotionele aspecten van politiek. Democratie is meer dan technocratie, maar gaat ook over strijd, over retoriek en symbolen en over visies op het goede leven.

Sociale rechtvaardigheid en stabiliteit

Een oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden in het politieke systeem is in het bijzonder problematisch wanneer diploma's ook in andere maatschappelijke sferen tot voordeel strekken. Plato had daarin voorzien en stond bijvoorbeeld niet toe dat politieke bestuurders persoonlijke bezittingen hadden. Ook mochten ze niet weten wie hun kinderen waren om nepotisme te voorkomen. De meritocratie van Michael Young daarentegen was een typische 'winner-takes-all-society'. De hoogopgeleide elite had de beste banen, het meeste bezit en de grootste politieke macht. Omdat dit sociale kapitaal grotendeels overdraagbaar was, via erfelijkheid en opvoeding, voorzag Young een gesloten maatschappij waarin er na enkele generaties nauwelijks meer sprake was van sociale mobiliteit. Macht en welvaart cumuleerde bij een zelfgenoegzame intellectuele elite en de grote, verarmde en cynische onderklasse had niet veel meer te verliezen door in opstand te komen. (Volgens Young werden de opstanden in het Engeland van 2033 vooral veroorzaakt door regeringsvoorstellen om de meritocratie erfelijk te maken en het recht op onderwijs voor te behouden aan kinderen van de elite – dat zijn in een voldragen meritocratie gemiddeld immers de meest intelligente kinderen).

De fictieve volksofstand van Young kan als waarschuwing dienen. Een diplomademocratie verliest aan stabiliteit wanneer delen van de bevolking zich niet meer gerepresenteerd voelen en wanneer ze geen uitzicht meer hebben op verbetering van hun sociale positie. Een diplomademocratie is stabiel wanneer er een grote pluriformiteit bestaat in sferen en criteria van verdienste en iemands sociale status niet eenzijdig wordt bepaald door zijn opleiding. De maatschappelijke samenhang en de democratie komen onder druk te staan wanneer onderwijs falen en maatschappelijk falen systematisch samenvallen. Er zijn de nodige aanwijzingen dat dit steeds vaker het geval is. Volgens Elchardus (2002: 69) groeien er rond de uitkomst van de schoolloopbaan grote ongelijkheden. Er is inmiddels een sterke samenhang tussen de hoogte van het genoten onderwijs en de arbeidsmarktkansen en levenskansen van individuen. 'Tegelijkertijd bepaalt het verloop van de schoolloopbaan sterk de houdingen en opvattingen. De kloof tussen laag- en hogeschoolden is daarom niet alleen sociaal-economisch van aard, maar ook sociaal-cultureel' (Elchardus 2002: 270). Hij wijst erop dat die kloof de maatschappelijke samenhang en de democratie zou kunnen bedreigen, omdat zij leidt tot systematische gevoelens van onbehagen en tot het verwerpen van democratische basiswaarden.

Remedies voor de diplomademocratie

Ons land is dus in veel opzichten reeds een *diplomademocratie*, een politiek systeem waarin burgers meer feitelijke politieke invloed hebben naarmate hun opleidingsniveau hoger is. Een diplomademocratie is een ge-mankeerde vorm van democratie, omdat grote groepen van de bevolking uitgesloten raken van zinvolle politieke participatie. Lager opgeleiden, die op dit moment nog 50% van de bevolking uitmaken, zijn inmiddels zeer sterk ondervertegenwoordigd op bijna alle sporten van de participatieladder. Een verdere meritocratisering van onze samenleving vormt op termijn bovendien een serieuze bedreiging van de politieke en sociale stabiliteit. Een opstand van de ongediplomeerden, zoals beschreven door Michael Young, is minder fictief dan hij lijkt. Welke remedies zijn er denkbaar?

Tegengaan statusmonopolies & relativering van diploma's

David Miller (1996: 300) heeft in het kielzog van Walzer (1983) erop gewezen dat een meritocratie niet alleen stabiel, maar ook sociaal rechtvaardiger is, naarmate er meer verschillende sociaal gewaardeerde vormen van verdienste zijn: 'economic contribution would be one kind of merit, education and scholarship another, artistic achievement a third, public service yet another, and so forth.' Als elk van deze sferen haar eigen statusladders kent waar burgers zelfrespect aan kunnen ontlenuen, dan is het risico van statusmonopolies minder groot. Wie geen minister, hoogleraar of topmanager kan worden, moet altijd nog tv-presentator, profvoetballer, finalist bij Idols of vrijwilliger van het jaar kunnen worden en daarmee een fors inkomen, een hoge sociale status, of grote maatschappelijke waardering kunnen verwerven.

Dat betekent in de eerste plaats dat er in de samenleving voldoende kanalen voor sociale mobiliteit en stratificatie open moeten blijven die niet gekoppeld zijn aan formele kwalificaties. Het betekent ook dat de waarde van diploma's en toetsen, die in onze samenleving als 'proxy' voor verdienste zo'n belangrijke rol zijn gaan spelen (De Vries 1993), dient te worden gerelativeerd. De dwingelandij van de diploma's zal moeten verminderen en buiten het formele onderwijs verworven competenties dienen eveneens erkend te worden (Elchardus 2002: 270).

Het betekent voorts dat de toegang tot essentiële maatschappelijke basisvoorzieningen, zoals gezondheidszorg, sociale zekerheid en onderwijs, niet moet worden gekoppeld aan de formele kwalificaties of maatschappelijke positie van burgers:

Merit of any sort should only be allowed to govern the distribution of a certain range of goods and services, and in particular not those goods and services which people regard as necessities' (Miller 1996: 300).

Er zijn nu eenmaal grote verschillen in aanleg en talenten tussen burgers en er zullen altijd grote groepen burgers blijven die niet over veel formele of informele competenties beschikken waarnaar op de arbeidsmarkt grote vraag is. Ook voor die groepen burgers dient er een fatsoenlijk en zinvol bestaan te zijn weggelegd.

Stemmen, stemmen, stemmen

Hoe valt vervolgens die onevenredig grote invloed van hoogopgeleide burgers in de politieke sfeer enigszins te dempen? Ik loop de verschillende sporten van de participatieladder nog eens langs. Door Arend Lijphart is in het verleden voorgesteld om in Nederland de *opkomstplicht* bij verkiezingen weer in te voeren.⁶ Een opkomstplicht brengt in ieder geval ook de laagst opgeleiden weer naar de stembureaus – of ze dan ook daadwerkelijk stemmen is een tweede (Dekker & Hooghe 2003: 159) – en zorgt er zo voor dat het voor politieke partijen electoraal interessant blijft om aan hun belangen aandacht te besteden. Zo wordt het feit dat Vlaanderen, anders dan Nederland, al jaren een grote stabiele populistische partij kent, het Vlaams Belang, wel verklaard uit de Belgische opkomstplicht. Wie in Nederland geen vertrouwen meer heeft in de politiek gaat, met uitzondering van mei 2002, niet meer naar de stembus; wie in België zich van de politiek heeft afgekeerd, moet toch opkomen en geeft zijn stem vervolgens dan maar aan het Vlaams Belang. Het is misschien geen aantrekkelijk scenario voor wie de liberale democratie een goed hart toedraagt, maar het dwingt de gevestigde politieke elite wel alert te blijven.

Stemmingen zijn sowieso een zeer probaat middel om de onevenredige invloed van een participatie-elite te dempen. Bij stemmingen telt immers elke stem, of die nu hard of zacht, eloquent of onbeholpen is, even zwaar. Daarom zou men interactieve processen waar mogelijk met stemmingen af dienen te sluiten. Hierbij dient het uitgangspunt van één persoon, één stem zo veel mogelijk gehanteerd te worden. Dit zorgt ervoor dat de kleine groep van 'dominante, handige, verbale medeburgers' (Hartman 2000) zijn zin niet kan doordrukken tegen de wil van de meerderheid in. Wanneer men deze stemmingen beperkt tot de laatste fase van de besluitvorming, blijft er genoeg ruimte over voor het mobiliseren van expertise en

creativiteit in de fase van idee- en planvorming (Van Stokkom 2003). Je zou hier kunnen spreken van delibereren in de schaduw van de directe democratie.

Dergelijke stemmingen kunnen bijvoorbeeld de vorm aannemen van *correctieve referenda*. Daarbij is er alle ruimte voor experts, belangengroepen en betrokken burgers om agenda's op te stellen, scenario's te ontwerpen en voorstellen te doen. Tegelijkertijd blijft er een mogelijkheid voor de burgers die geen zin, geen tijd of geen durf hebben om deel te nemen aan de deliberaties, om zich op voet van gelijkheid uit te spreken over de plannen. Een geslaagd voorbeeld van deze combinatie van deliberatie en directe democratie was de besluitvorming rond de herinrichting van de Grote Markt in Groningen, waarbij de bevolking via een referendum kon kiezen uit enkele gedetailleerd uitgewerkte plannen. En hoewel er over de staatkundige wijsheid van een referendum over de Europese grondwet het nodige valt af te dingen, moet in ieder geval worden vastgesteld dat het lager opgeleiden de mogelijkheid heeft gegeven om hun stem luid en duidelijk te verheffen.

Niet alle onderwerpen lenen zich voor bevolkingsbrede referenda. Een andere, inhoudelijk veel diepgaandere, vorm van meerderheidstoetsing is de *deliberative poll* die door James Fishkin (1995: 134-176) is ontworpen en uitgevoerd. Daarbij werd een breed samengestelde, representatieve steekproef van enkele honderden burgers getrokken uit het kiesgerechtigde deel van de bevolking. Deze burgers werden voor een weekeinde bij elkaar gezet om in kleine groepen intensief te discussiëren over enkele belangrijke maatschappelijke thema's. Ze werden voorzien van evenwichtig samengestelde documentatiemappen en konden experts, lobbyisten en politici met uiteenlopende standpunten raadplegen. Na enkele dagen van intensieve, *face to face* discussies, werden hun meningen over de vraagstukken gepeild. Het werd een combinatie van *Big Brother*, *Het Lagerhuis* en *Expeditie Robinson*, want de beraadslagingen en de stemmingen werden gehouden en opgenomen in de studio's van de Britse zender Channel 4 en vervolgens uitgebreid op televisie vertoond.

Wie dat allemaal wat te belastend vindt – niet iedereen wil immers voortdurend worden lastiggevallen met referenda of in televisiestudio's discussiëren – zou ook nog kunnen denken aan steekproefsgewijs samengestelde *bürgerjury's*. In dat laatste geval wordt de uitkomst van een interactief proces voorgelegd aan een jury die zo representatief mogelijk is samengesteld. Deze stemt na beraadslagingen over het voorstel. De uitslag kan dan door een college van B&W of een gemeenteraad worden meegenomen in haar uiteindelijke oordeel over de wenselijkheid van het

voorstel. Dit is geen volwaardig alternatief voor meerderheidsvorming via referenda, maar het biedt wel een zekere egalitaire check op de besluitvorming.

Blijft over de politiek-bestuurlijke elite. In het Athene van Plato kende men diverse instituties die een al te grote meritocratisering tegengingen – tot groot ongenoegen van Plato overigens. Na de hervormingen van Cleisthenes kreeg bijvoorbeeld iedere burger direct stemrecht in de volksvergadering van Athene en werden bijna alle bestuurlijke functies door burgers vervuld op basis van loting. Dat zorgde in theorie – de praktijk was na verloop van tijd anders – voor een sterke rem op de bestuurlijke elitevorming. In een kennismaatschappij is een aanwijzing door het lot van wethouders, burgemeesters of ministers een hachelijke zaak. Rechtstreekse verkiezing van bestuurders, liefst in combinatie met een opkomstplicht, zou ook hier soelaas kunnen bieden. Het geeft laagopgeleiden een even grote stem als hoogopgeleiden en dwingt politieke partijen en kandidaten om met hun belangen rekening te houden.

Invoering van plebiscitaire elementen in de vertegenwoordigende democratie geeft lager opgeleiden niet alleen een zwaardere stem bij de rekrutering van de politieke elite, ze kan ook de variëteit in politieke stijl en expertise vergroten. Verkiezing van bestuurders biedt bijvoorbeeld meer ruimte voor de symbolische, emotieve dimensies van politiek. Naast formele kwalificaties, in de vorm van titels en diploma's, zijn informele competenties, zoals charisma en overtuigingskracht, relevant. Hiermee kan een brug worden geslagen tussen de leefwereld van lager opgeleiden en de beleidswereld van de politieke elites. Het kan helpen om de identificatie met het politieke systeem en het vertrouwen in politieke leiders te vergroten. Het belangrijkste medicijn tegen een diplomademocratie is uiteindelijk toch een gedoseerde vorm van directe democratie.

Noten

- 1 Met dank aan Kutsal Yesilkagit voor deze waarneming. Dank ook aan Paul Dekker, Albert Meijer, Thomas Schillemans en aan de andere auteurs van deze bundel voor hun commentaar op eerdere versies.
- 2 Deze gegevens zijn ontleend aan het bureau van Maurice de Hond (www.peil.nl; geraadpleegd 7 juli 2005).
- 3 Zie voor een schets van de verschillende groepen vanuit Vlaams perspectief Hooghe (2003) en Elchardus & Smits (2002).

- 4 De partijvoorkeuren van de laagopgeleide burgers die wel gaan stemmen wijken overigens niet veel af van de hoger opgeleide stemmers (Ganzeboom & Ultee 1996).
- 5 Zie bijvoorbeeld de argumenten van Zakaria (2003).
- 6 In een interview met Monika Sie Dhian Ho & Bart Tromp in Becker et al. (2000); zie ook Lijphart 1997.

Literatuur

- Aarts, Kees & Jacques Thomassen (2000). Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen. In: Jacques Thomassen, Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu, 35-55.
- Aarts, Kees (2000). Opkomst. In: Jacques Thomassen, Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu, 57-75.
- Arendt, Hannah (1958). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Frans, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho & Bart Tromp (red.) (2000). *De toekomst van de democratie: Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Berg, J.Th.J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof: De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J.Th.J. van den & B. van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse politiek: De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden 1970-2004. In: C.C. van Baalen et al. (red.). *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004*. Den Haag: Sdu, 69-81.
- Boelhouwer, Jeroen (2002). In: Paul Dekker (red.). *Niet-stemmers: Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: SCP, 21-42.
- Castells, M. (1997). *The Information Age: Economy, Society and Culture*, three volumes. Oxford: Blackwell.
- Dekker, Paul (2000). Politieke participatie. In: Jacques Thomassen, Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu, 77-92.
- Dekker, Paul (2002a). Sterkere democraten, zwakkere democratie? Veranderingen in politieke betrokkenheid en participatie 1970-2000, *B&M*, 29, 2, 55-66.

- Dekker, Paul (red.) (2002b). *Niet-stemmers: Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: SCP.
- Dekker, Paul (2003). Afkeer van de politiek? *Christen Democratische Verkenningen*, 2003/4, 30-36.
- Dekker, Paul & Marc Hooghe (2003). De burger-nachtwaker. Naar een informalisering van de politieke participatie van de Nederlandse en Vlaamse bevolking. *Sociologische Gids*, 50, 2, 156-181.
- Elchardus, Mark (2002). Onderwijs in de symbolische samenleving. Zijn individualisme en meritocratie nog zinvol? *Sociologische Gids*, 49/3, 259-274.
- Fennema, Meindert (2003). *Over de kwaliteit van politieke elites*, oratie UvA. Amsterdam: Vossiuspers.
- Fishkin, James (1995). *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale.
- Florida, Richard (2004). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Holsteyn, Joop van & Josje de Ridder (2005). *Alles blijft anders: Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- Hooghe, Marc (1999). The Rebuke of Thersites: Deliberative Democracy Under Conditions of Inequality. *Acta Politica*, 34 (winter 1999), 287-301.
- Hooghe, Marc (2003). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen: Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lijphart, Arend (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*, 91, 1, 1-14.
- Miller, David, (1996). 'Two Cheers for Meritocracy'. *The Journal of Political Philosophy*, 4/4, 277-301.
- Reich, R. (1991). *The work of Nations: Preparing Ourselves for 21st-Century Capitalism*. Londen: Simon & Schuster.
- Thomassen, Jacques, Kees Aarts & Henk van der Kolk (red.) (2000). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu.
- Sanders, Lynn, (1997). Against Deliberation. *Political Theory*, 25, 3 (June 1997), 347-376.
- Secker, W.P. (1991). *Ministers in beeld: De sociale herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: DSWO Press.
- Secker, Ineke (2000). Representatives of the Dutch People: The Smooth Transformation of the Parliamentary Elite in a Consociational Demo-

- cracy 1849-1998. In: Heinrich Best & Maurizio Cotta (eds.). *Parliamentary Representation in Europe 1848-2000*. Oxford: Oxford University Press.
- Stokkom, Bas van (2003), Deliberatie zonder democratie? Ongelijkheid en gezag in interactieve beleidsvorming. *B&M*, 30, 3, 153-165.
- Verba, Sidney, Kay Lehreman Sclozman and Henry E.B. Rudy (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vries, Geert de (1993). *Het pedagogisch regime: Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Wille, Anchrit (2001). Politieke participatie en representativiteit in het interactieve beleidsproces. In: Jurian Edelenbos & René Monnikhof (red.). *Lokale interactieve beleidsvorming: Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*. Utrecht: Lemma, 87-115.
- Zakaria, Fareed (2003). *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: Norton.

6 Meetlust: de wil tot meten

Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra

Nergens wordt de realiteit van het meritocratische ideaal beter zichtbaar dan in de hedendaagse lust tot meten. Vooral het afgelopen decennium heeft het meten en vergelijken om zich heen gegrepen. Van links tot rechts en van hoog tot laag klinkt de roep om transparantie: om meten, vergelijken en openbaar maken van prestaties. Met een knipoog naar de Franse filosoof Michel Foucault, die in de jaren tachtig naam maakte met zijn boek *De wil tot weten* waarin hij betoogde dat de samenleving was doortrokken van een collectieve lust tot het spreken en schrijven over seksualiteit, kunnen we stellen dat onze hedendaagse samenleving is doortrokken van een wil tot meten. Dit aspect van de meritocratie is dus al behoorlijk ver ontwikkeld, verder dan andere aspecten die we in dit boek behandelen.

Een meritocratie vereist een levendige meetcultuur. Het is noodzakelijk dat prestaties regelmatig worden vastgesteld en vergeleken. Alleen dan kan bepaald worden wat ieders relatieve verdienste is, wie dus de beste prestaties levert, en wie daarom recht heeft op welke positie en beloning. Alleen dan kan ieder krijgen wat hij verdient en kan de juiste vrouw/man op de juiste plaats terecht komen. Meten moet neutraal en objectief, openbaar en controleerbaar zijn. Het meten moet zelf kortom ook weer gemeten kunnen worden. Een eerlijke wedstrijd vereist een eerlijke, onpartijdige, controleerbare scheidsrechter. Deze peiler van de meritocratie is in onze samenleving niet omstreden en heeft ook geen politieke kleur. Van links tot rechts klinkt de roep om transparantie en tegen willekeur, vriendjespolitiek en discriminatie.

Ook in de satire van Young is sprake van een intensieve meetcultuur. De door hem geschetste samenleving is geënt op de gedachte dat eerlijke concurrentie tussen individuen tot kwaliteitsverbetering bij die individuen zal leiden. Individuen moeten met elkaar worden vergeleken, opdat de besten boven zullen komen drijven. Dit belooft uiteindelijk te resulteren

in een voor allen optimale situatie: de meeste welvaart en de beste politieke leiding.

De hedendaagse roep om meten en vergelijken heeft niet alleen betrekking op individuen, maar ook op organisaties. We willen niet alleen weten wie de beste docenten, artsen en politici en bestuurders zijn, maar ook welke scholen de hoogste Cito-scores produceren, in welk ziekenhuis je het beste behandeld kan worden voor welke kwaal, en welke gemeente de laagste lokale belastingen heft. Er is de laatste jaren sprake van een explosie van toptien, waarin zowel individuen als organisaties langs de meetlat gelegd worden. De 'toptien beste' gaf op internet in 2005 2500 hits, in 2006 ruim 4500 en in 2007 1.390.000. Toptien informeren ons over de beste universiteiten, politici, verhuurders, wegen, werkgevers, schoonmaakbedrijven, krantensites en ga zo maar door.

Bij velen leeft de verwachting dat deze transparantie leidt tot kwaliteitsverbetering. Openbaarheid en vergelijking van prestaties zullen de minder hoog scorende bedrijven en instellingen aanzetten om hun prestaties te verbeteren. Iedereen wil immers hoog in de toptien uitkomen. Wie laag eindigt, heeft wat uit te leggen en dreigt bovendien klanten te verliezen aan een organisatie die beter scoort.

Overheden, organisaties en bedrijven zijn druk bezig zich te hervormen teneinde aan de roep om transparantie te voldoen. Menige gemeente hoest jaarlijks honderden kleurige tabellen en grafieken op, van het gebruik van internet door jongeren tot en met de uitgaven aan groenvoorzieningen en de totale lengte van aangelegde wegen en fietspaden in de afgelopen vijf jaar. Steeds meer bedrijven bieden inzicht in hun topinkomens.

In de meritocratie van Young zijn het vooral individuen die worden gemeten; in het hedendaagse Nederland zijn het ook organisaties. Een ander accentverschil is dat de afgelopen decennia de zogeheten mondige burger en consument het strijdperk hebben betreden. Eerlijke competitie geldt niet alleen als voorwaarde voor kwaliteitsverbetering voor allen. Nieuw is het argument dat mondige burgers en consumenten ook individueel recht hebben op een zo hoog mogelijke kwaliteit.

Nieuw en anders dan bij Young is ten derde ook de alomtegenwoordigheid van het meten. Meten dringt steeds meer door in gebieden die eerder 'meetvrij' waren. Een goed voorbeeld van zo'n terrein dat in de meritocratische logica wordt ingelijfd is het vrijwilligerswerk. Daar tref je de laatste jaren steeds meer competities en prijzen aan, zoals voor de vrijwilliger van het jaar en voor de beste vrijwilligersorganisatie. Was vrijwilligerswerk eerder nog iets waarmee je aan de meritocratische logica kon ontsnappen, nu dringt deze ook daar door.

Onder bestuurskundigen wordt veel geschreven over de techniek en de onbedoelde gevolgen van meten in organisaties, zoals tunnelvisie (beperking van het beleid tot de afgesproken indicatoren en veronachtzaming van andere doelen), myopia (een overdaad aan informatie door een te veel aan indicatoren) en de performance paradox (Van Thiel en Leeuw 2002, Power 2001). Doel van zulke kritiek is doorgaans om de negatieve gevolgen van het meten zo veel mogelijk te beperken en de meettechnieken te verfijnen, opdat prestaties zo nauwkeurig mogelijk gemeten worden met een minimum aan ruis.

Het is niet onze bedoeling om een bijdrage te leveren aan dit bestuurskundig debat. (Goede overzichten van dit debat en zijn plaats in het bredere debat over publieke verantwoording ('accountability') zijn te vinden bij Van Thiel en Leeuw 2003, Halachimi 2002, Pollitt 2003, Bovens en 't Hart 2005.) Wij zullen hier en daar wel aan de bestuurskundige discussie over de techniek van prestatiemeting raken, maar onze invalshoek is een andere. In dit hoofdstuk willen we de verbreiding van de moderne meritocratische meetcultuur aan een cultuurfilosofische reflectie onderwerpen. Wat betekent de ontwikkeling van de meetcultuur voor onze samenleving? Wat zijn de mogelijke implicaties ervan voor onze normen en waarden, onze onderlinge relaties en onze identiteiten? Wat betekent een doorgaande ontwikkeling van de meetcultuur – als inherent element van de meritocratie – voor onze samenleving?

We doen dat in vier delen. In het eerste deel buigen we ons over het belangrijkste argument waarmee de meetcultuur verdedigd wordt, namelijk dat deze de kwaliteit van datgene wat gemeten wordt zou verhogen. In het tweede deel onderzoeken we mogelijke onbedoelde gevolgen van de meetcultuur voor een aantal belangrijke waarden. In het deel daarna betogen we dat er momenteel weliswaar een groeiend verzet bestaat tegen de cultuur van prestatiemetingen, maar dat dit verzet onvoldoende erkent hoezeer momenteel vrijwel iedereen medeplichtig is aan het in stand houden van deze cultuur. Ten slotte doen we een voorstel voor een meer gematigde meetcultuur.

Prestatiemeting is zoals boven reeds aangestipt niet alleen een aspect van de meritocratie, het is ook een aspect van de democratische verantwoording van bestuur. Er is de laatste decennia sprake van een intensivering van deze democratische verantwoording ('accountability'). Bij deze verantwoording kan prestatiemeting en vergelijking een van de hulpmiddelen zijn, naast bijvoorbeeld hoorzittingen. We behandelen hier prestatiemeting echter als aspect van de meritocratie, zonder daarmee te ontkennen dat het als instrument in het democratisch debat ook een belangrijke rol speelt.

Kwaliteitsverhoging of -verlaging?

Prestatiemeting in de publieke sector is omstreden, in het maatschappelijk debat, maar meer nog in het wetenschappelijk debat (Power 1997, Noordegraaf en Abma 2003). We gaan hier niet in op dit debat in zijn algemeenheid, maar beperken ons tot een aspect ervan dat in het licht van dit boek relevant is, namelijk de relatie tussen prestatiemeting en kwaliteit. Het belangrijkste argument voor de intensieve meetcultuur luidt dat de kwaliteit van producten en diensten over de hele linie verbetert dankzij het zichtbaar maken en vergelijken van prestaties. De individuen en organisaties die laag eindigen op de ranglijstjes, zullen hun uiterste best gaan doen om beter te gaan presteren, is de gedachte. De goeden worden herkend en beloond, de slechten vallen door de mand. Eerlijke objectieve meetsystemen maken een eind aan de macht van vlotte praatjes of goede relaties met machthebbers.

In de praktijk is dit kwaliteitsverbeterend effect nog niet zo eenvoudig, geven de voorstanders toe. Er kleven veel technische en operationele problemen aan, maar de voorstanders achten deze te verhelpen. Bijvoorbeeld door keuze van betere indicatoren (Raudenbusch en Willms 1995), of door beter gebruik van en meer realistische verwachtingen ten aanzien van de gegenereerde informatie (Taylor 2007, Catusus et al. 2007, Heinrich 2002). In de bestuurskundige literatuur is er zodoende een intensieve zoektocht naar verbetering van de meettechnieken en van het gebruik van de daarmee verkregen informatie teneinde de relatie met kwaliteitsverbetering te verstevigen (bijvoorbeeld Hood 2007, Holzer en Kloby 2005, Yang en Holzer 2006, Behn 2003).

Daartegenover staat een bulk eveneens voornamelijk bestuurskundige literatuur waarin de claim dat prestatiemeting tot kwaliteitsverbetering leidt, wordt bekritiseerd. Prestatiemeting is onbetrouwbaar door te grote kansen op misbruik en manipulatie en door de vele perverse effecten (McLean et al. 2007, Bevan en Hood 2006, Halachmi 2002a en 2002b). De 'audit explosie' (Power 1997) volgens sommige critici een 'terreur' die parallellen heeft met het Sovjet-regime (Bevan en Hood 2006).

Er is weinig bekend over de effecten van prestatiemeting (Yang en Hsieh 2007), maar wel is duidelijk dat het niet noodzakelijk leidt tot kwaliteitsverhoging (Dubnick 2005). Volgens critici kan het zelfs tot kwaliteitsverlaging leiden. Zij voeren daarvoor vier redenen aan. Ten eerste kost prestatiemeting veel tijd. In organisaties is die tijd meestal niet begroot. Men lijkt ervan uit te gaan dat meten een neutrale activiteit is die geen invloed heeft op het werk zelf. Er resteert dus netto voor de al bestaande taken minder

tijd. Daardoor kan de kwaliteit juist gaan dalen. Het extra geld dat sinds 1990 naar het onderwijs is gegaan, bleek in 2004 voornamelijk besteed te zijn aan extra bureaucratie (Onderwijsraad 2004). Veel van die bureaucratie heeft te maken met het transparant maken van het onderwijs: docenten moeten veel meer gegevens aanleveren over de prestaties van leerlingen, over de inzet van extra middelen voor het bestrijden van achterstanden enzovoorts. In het onderwijs wordt wel verzocht dat er zo veel tijd moet worden besteed aan het rapporteren over en toetsen van kinderen dat er nog maar weinig tijd overschiet om ze ook wat te leren. In een enquête van de tv-programma's *Netwerk* en *Rondom 10* onder ruim duizend vakbondsleden in het onderwijs (en de zorg) deden vele docenten hierover hun beklag (Van Kessel 2006): 'Het eindeloos invullen van in mijn ogen onzinnige lijsten loopt de spuigaten uit', 'alles moet op schrift. (...) Bijna van elk gesprek met ouders en leidinggevenden moet er een schriftelijk verslag komen. (...)'; 'de papiergolf krijgt Tsunami-vormen', 'je moet je overal voor indekken', 'toetsinstrumenten geven veel werk; geen stap meer zonder papier, alles moet vastgelegd worden. (...) Handelingsplannen, extra toetsen, foutenanalyses, aanvragen extra hulp, verslagen hulp en verslagen contacten ouders et cetera. Alles moet worden genoteerd, moet overlegd en aangetoond kunnen worden. Dit was een aantal jaren geleden niet nodig, nu verplicht.' Het extra geld heeft dus waarschijnlijk wel geleid tot meer transparantie, maar niet tot meer kwaliteit. De kosten van prestatiemeting in het onderwijs zijn hoog (Karsten e.a. 2004, Onderwijsraad 2004). In Groot-Brittannië is een stijging van 90% van de kosten voor controlerende organen in twintig jaar becijferd (Levi Faur 2005). Een ander Engels onderzoek constateert een stijging van 6% per jaar (Bemelmans-Vidéc et al. 2007).

Ten tweede kan prestatiemeting demotiverend werken. Dat geldt bijvoorbeeld voor docenten van laag scorende scholen, die vaak meer kansarme kinderen hebben. Slechte scores lijden gemakkelijk tot moedeloosheid: al doen ze nog zo hun best, ze komen toch nooit hoog uit (Visscher 2004, Karsten e.a. 2004). Een reden voor sommige directeuren om negatieve resultaten maar niet bekend te maken aan de docenten (Van Petegem en Vanhoof 2004).

Ten derde: prestatiemeting leidt niet tot kwaliteitsverbetering doordat het niet aanzet tot handelen (Catusus et al. 2007) of slechts tot handelen dat niets met kwaliteitsverhoging te maken heeft. Negatieve resultaten blijken voor scholen geen aanleiding om de kwaliteit van het onderwijs te verhogen, maar wel om meer geld en tijd aan public relations te besteden en om meer te doen aan selectie van goede leerlingen en het weren van slechte (Karsten e.a. 2004, Visscher 2004).

Ten vierde: ook (genoemde) perverse effecten, zoals tunnelvisie en myopia (Van Thiel en Leeuw 2002), verzwakken op zijn minst de relatie tussen prestatiemeting en kwaliteitsverbetering. De politie gaat zich bijvoorbeeld concentreren op kleine overtredingen waarvoor boetes uitgedeeld kunnen worden, omdat boetes als goede prestatie scoren – ten koste van minder makkelijk scorende activiteiten, zoals preventie of opsporingsactiviteiten met een lage succeskans. Ook in het onderwijs blijkt prestatiemeting tot tunnelvisie te kunnen leiden: Engelse en Franse scholen gaan zich als gevolg van prestatiemeting toeleggen op die onderdelen die gemeten worden en dat zijn vooral academische vaardigheden (Visscher 2004). De bredere vormende taak van het onderwijs komt hiermee in het gedrang. Er zijn talloze voorbeelden van dergelijke perverse effecten op kwaliteit (zie bijvoorbeeld De Bruin 1994).

Uiteraard is niet iedereen het eens met dit sombere beeld dat de critici schetsen van prestatiemeting. Perverse effecten kunnen worden gecompenseerd, mits men ze erkent, stellen voorstanders. Om tunnelvisie te beperken pleit De Bruin (1994) voor het regelmatig wisselen van indicatoren. Ook stellen zij dat indicatoren niet gebruikt dienen te worden om organisaties direct af te rekenen op prestaties, maar om daarover een gesprek aan te gaan. Voor kwaliteitsverbetering van het onderwijs zijn systemen die de eigen prestaties spiegelen, zoals feedback en ondersteuning via bijvoorbeeld sterkte-zwakteanalyses en diagnose-instrumenten, waarschijnlijk effectiever dan algemeen-vergelijkende prestatiemeting (Karsten 2004).

Sommigen pogen in het debat tussen voor- en tegenstanders te bemiddelen door preciezer te definiëren voor welke situaties prestatie meten wel en niet geschikt is. Bijvoorbeeld: alleen voor gestandaardiseerde praktijken, niet voor minder gangbare praktijken of voor praktijken in transitie (Noordegraaf en Abma 2003). Anderen zien een uitweg in de participatie van burgers en andere betrokkenen bij het meetproces. Daarop komen we verderop in dit hoofdstuk terug.

Een kwaliteitsverbeterend effect zou ook uitgaan van de verwachting dat ouders bewuster kiezen voor betere scholen wanneer ze weten hoe die ten opzichte van elkaar presteren. Prestatiemeting blijkt voor de keuze van een school echter nauwelijks relevant. Voor zover het gebeurt, komt dit vrijwel geheel voor rekening van hoger opgeleide ouders. Alleen zij begrijpen de resultaten van de vergelijkingen en handelen er ook naar. De dreiging om van school te wisselen zou dus op scholen met veel hoger opgeleide ouders een positief effect kunnen hebben, maar op scholen met veel lager opgeleide ouders blijft deze kwaliteitsimpuls dus juist uit. Pres-

tatiemeting heeft dus een beperkt positief effect in de zin dat het hoger opgeleide ouders soms aanzet tot een bewustere keuze voor beter scorende scholen. Dit is echter wel tegelijkertijd dus een anti-meritocratisch effect, want het vergroot de kansongelijkheid tussen kinderen van lager en hoger opgeleiden (Karsten e.a. 2004, Visscher 2004).

Een minder vaak gehoord probleem in de relatie tussen prestatieverhoging en kwaliteitsverbetering is dat wordt verondersteld dat prestatiemeting een neutrale activiteit is. Dat is echter ten onrechte (Tilbury 2004). Prestaties zijn niet zomaar meetbaar; ze moeten eerst meetbaar worden *gemaakt* (Power 2003) – zeker wanneer de prestaties van verschillende instituties in één meetstelsel moeten worden ondergebracht.

Wanneer we bijvoorbeeld verschillende scholen willen vergelijken, moet worden bepaald uit welke verschillende handelingen en gewenste deelresultaten ‘goed onderwijs’ bestaat. Taken moeten worden opgeknipt in afzonderlijke meetbare onderdelen. Diffuse processen moeten worden getransformeerd in afgegrensd benoembare producten (Mol 2006). Transparantie vereist kortom *transparantiewerk*: het in onderdelen opknippen en die onderdelen beschrijven, daaraan cijfermatige waardering toekennen, dat alles registreren, in tabellen en grafieken onderbrengen, enzovoorts. Anders gezegd: meten is niet passief registreren, maar actief ingrijpen.

Wat doet de meetcultuur wél met ons?

Wat betekent de meetcultuur voor onze waarden en voor onze identiteit? Hoe beïnvloedt deze cultuur wat we belangrijk en onbelangrijk, wenselijk en onwenselijk vinden? We behandelen de mogelijke betekenis van de meetcultuur voor de volgende waarden: diversiteit en pluralisme, solidariteit, en vertrouwen. Vervolgens vragen we ons af wat de meetcultuur doet met onze identiteiten: met ons zelfbeeld, onze angsten, hoop en verlangens.

De gedachte dat de toenemende nadruk op meten een grote invloed uitoefent op onze identiteiten en onderlinge verhoudingen, is op zichzelf omstreden. Velen zien meten als een neutrale activiteit. Scholen blijven gewoon onderwijs geven, gemeenten blijven gewoon diensten leveren, is vaak de gedachte. Het enige verschil zou zijn dat nu wordt gemeten wat ze doen. Wij zullen echter betogen dat meten organisatieprocessen, normen, identiteiten en samenlevingsvormen beïnvloedt. Meten is niet zomaar weten: meten is ingrijpen.

Waarden

Diversiteit en pluralisme

Alom wordt de opvatting aangehangen dat onze samenleving ruimte moet bieden voor een grote diversiteit aan opvattingen over het goede leven en voor meerdere manieren om die opvattingen vorm te geven – althans zo lang men daarmee geen schade berokkent aan zichzelf of anderen. Aan de vrijheid om bijvoorbeeld een eigen school te stichten, wordt zelden getornd en dan ook nog alleen door een kleine minderheid.

De meetcultuur stuurt echter niet aan op diversiteit, maar juist op een-vormigheid. Als organisatieprincipe, maar ook als waarde. Meten en vergelijken vereisen immers dat alles langs één meetlat gelegd wordt. Alle kinderen moeten dezelfde Cito-toets ondergaan, alle inburgeraars dezelfde taaltoets, en alle scholen of ziekenhuizen moeten aan de hand van dezelfde schaal gemeten worden. Wie niet past in dit uniforme meetsysteem, belandt onder aan ieders lijstje. Een meetcultuur veronderstelt daarmee een voorkeur voor dergelijke eenvormigheid, en brengt deze voorkeur wellicht ook voort.

De problematische gevolgen van het gebruik van één uniforme meetlat is indringend aan de orde gesteld door de politicoloog James Scott in zijn boek *Seeing like a state* (1996). Scott analyseert radicale (linkse of rechtse) maatschappijhervormingen. Hij bespreekt onder meer de invloedrijke laatmodernistische stadsplanning van Le Corbusier. Een lappendeken van historisch gegroeide percelen, straten, huizen moest in dergelijke centrale plannings integraal en in één keer vervangen worden door totaal nieuwe, ordelijke, grootschalige, efficiënte, logisch en systematisch geplande structuren. (Sporen van deze aanpak zien we in ons land bijvoorbeeld in Hoog Catharijne in Utrecht.) Andere voorbeelden zijn de landhervormingen in Rusland en Tanzania. Dergelijke hervormingen werden vanuit één centraal panoptisch punt bedacht, uitgevoerd en gecontroleerd. In die hervormingen werden niet alleen gebouwen, bomen en struiken en gemeenschappen vernietigd; ook lokale kennispraktijken werden kapotgemaakt. Specifieke kennis bijvoorbeeld over welke (lokale) gewassen je op een bepaald stukje grond in een bepaalde vallei in Tanzania met een specifieke grondsamenstelling, frequente windrichting, diersoorten enzovoorts het beste zou kunnen verbouwen.

Dit soort lokale kennis, ingebed in lokale praktijken, noemt Scott *metis*. Metis is alleen in de praktijk te leren en is niet standaardiseerbaar. Het is wel bruikbaar in andere situaties, maar niet om direct toe te passen, meer om de juiste vragen te kunnen stellen en om voorbereid te zijn op proble-

men die zich kunnen voordoen. *Metis* is kennis die is ingebed in lokale ervaring. Preciezer gezegd betreft *metis* 'een breed scala aan praktische vaardigheden en verworven intelligentie in reactie op een voortdurend veranderende, natuurlijke en menselijke omgeving' (Scott 1998: 313). *Metis* staat tegenover *techne*: universele, geabstraheerde kennis, die logisch gededuceerd wordt vanuit algemene principes, los dus van tijd, plaats, traditie en lokale omstandigheden.

De door Scott beschreven hervormingen vervingen *metis* door *techne*. In de landbouw ging het bij die *techne* om kennis met betrekking tot de verbouw van bijkans universeel verbouwde gewassen op universele wijze. Het is niet de universalistische kennis in haar algemeenheid die het probleem vormt, stelt Scott, maar de combinatie van dit soort kennis met autoritaire centralistische planning die deze kennis niet beschikbaar stelt, maar oplegt aan lokale actoren, ongeacht hun eigen kennis en hun specifieke situatie. Lokale boeren laten kennismaken met een tractor en deze aan hen ter beschikking stellen kan een verrijking van de landbouw zijn; maar het opleggen van het gebruik van een tractor en het vernietigen of ontoegankelijk maken van andere, traditionele gereedschappen kan leiden tot vernietiging van de landbouw – bijvoorbeeld daar waar een groot deel van het land rotsachtig of drassig is.

Het autoritair opleggen van *techne* is aantrekkelijk voor beleidsmakers, omdat zij daarmee vanuit één centraal punt inzicht, kennis en controle hebben over lokale praktijken, hoe ver weg ook. De prijs hiervan is de miskennis, onderdrukking en veelal vernietiging van *metis*. Die prijs is onaanvaardbaar hoog, laat Scott zien aan de hand van zijn casestudies. De vernietiging van *metis* leidde tot economische malaise en soms zelfs tot jarenlange hongersnoden.

Techne is precies het soort kennis dat in de meetcultuur erkend wordt omdat alleen *techne* een overkoepelende, algemene, niet aan lokale praktijken gebonden prestatievergelijking mogelijk maakt. Om alle prestaties met elkaar te kunnen vergelijken, moeten alle lokale actoren op dezelfde manier werken. Praktijken moeten zich aanpassen aan die ene meetlat, omdat ze alleen in termen van die meetlat bestaansrecht hebben. De meetcultuur leidt zo tot de vernietiging van *metis* en daarmee tot eenvormigheid en tot kwaliteitsverlies.

In februari 2006 kwam er bijvoorbeeld uit een prestatievergelijking van scholen een lijst met 'zeer zwakke scholen' voort, waarover de media uitgebreid berichtten. Onder die scholen bevonden zich alle scholen die niet goed scoorden op de criteria van de Onderwijsinspectie. Daaronder waren ook vernieuwingsscholen met een eigen, afwijkende visie op on-

derwijs, zoals Montessorischolen, Freinetscholen, Jenaplanscholen, Daltonscholen en Vrije Scholen. Deze vijf vernieuwingsscholen stellen dat de kwaliteitscriteria van de inspectie onvoldoende recht doen aan hun visie op goed onderwijs; zij missen bijvoorbeeld welbevinden van kinderen als kwaliteitscriterium. Ze hebben zich daarom verenigd in het project 'De opbrengst dat ben ik' waarin ze een alternatieve visie op kwaliteit pogen te articuleren (<http://sovovvs.encyclopedia-online.nl>).

De uitgebreide media-aandacht voor het lijstje met zeer zwakke scholen noodzaakt hen echter om hun onderwijssysteem aan de criteria van de Inspectie aan te passen. Instellingen of praktijken die steevast onderaan scorelijstjes bungelen, kunnen in een meritocratische competitie niet overleven. Het meetsysteem erkent verschil niet als legitiem en legt alles langs één en dezelfde meetlat. Afwijkingen hebben geen bestaansrecht: ze moeten zich verbeteren – wel in het meetsysteem gaan passen – op straffe van afschaffing. Organisaties worden dus door de eis van transparantie tot eenheidsworst gemaakt, zo constateerde ook de WRR (2004). Heel verschillende gemeenten, scholen en ziekenhuizen worden allemaal onder één noemer gebracht en gaan zich daar vervolgens ook naar gedragen – niet omdat dat voor hun beleid, onderwijs of zorg beter is, maar omdat de registratie dat vereist. De diversiteit die voor keuzevrijheid noodzakelijk is wordt daarmee vernietigd.

Dit laat zich illustreren aan de hand van de thuiszorg. Dat lijkt wellicht een eenvoudige handeling die je niet zozeer op verschillende manieren kunt doen, hoogstens sneller of langzamer. Prestatiemeting zal dan hoogstens de snelheid verhogen. Maar de eerdergenoemde enquête van *Netwerk* en *Rondom 10* geeft een ander beeld: 'Je moet meer op de klok letten dan op de mensen die de zorg nodig hebben. Je kunt eigenlijk niet met de klok werken, elke dag en zorgvraag is anders. Je wilt de mensen de zorg geven die ze op dat moment vragen, dit is altijd verschillend.' 'Het geregeld moeten uitleggen dat je echt alles moet registreren is niet bevorderlijk voor de relatie met de cliënt. Deze wordt ook heel zakelijk op deze manier.' 'Alles moet meetbaar zijn in tijd, dit kan niet altijd. Werken met mensen kan soms onvoorziene omstandigheden met zich meebrengen. Steeds meer werkers in de zorg hebben regelmatig te kampen met schuldgevoelen, tekortschieten in de zorg.' '[E]r komt steeds meer papierwerk bij en dit alles moet vaak in eigen tijd worden verwerkt. Bijvoorbeeld: je komt bij zorgvrager om injectie te geven, hulp te bieden met douchen, het bed opmaken en de po legen. Hiervoor moet je drie verschillende producten invullen, vijf minuten injectie, dertig minuten douchen, tien minuten po en bed.' '[D]e statistieken hijgen voelbaar in mijn nek.' 'Op steeds weer

nieuwe manieren wordt geprobeerd de uitvoering in details te verdelen en cijfermatig te kunnen analyseren. Ik mis daarin [de erkenning] dat goed functioneren op gang komt door samenwerking en chemie.’

Het gaat er in deze klachten niet simpelweg om dat de tijd voor het verslag leggen afgaat van de tijd voor het zorgen, maar dat het meten van de zorg een standaardisering vereist die op gespannen voet staat met de menselijkheid en het op de persoonlijke behoeften toegesneden maatwerk dat deze zorgverleners als het wezen van de zorg zien (vgl. Ritzer 1996). De filosoof Jeannette Pols deed filosofisch-etnografisch onderzoek in psychiatrische ziekenhuizen en verzorgingshuizen, onder meer naar het wassen van patiënten (Pols 2004). Ze onderscheidt vier ‘stijlen’ van wassen; twee daarvan zijn heel transparant, maar de andere twee helemaal niet, en ze zijn ook niet transparant te maken zonder ze ingrijpend te veranderen. In de beide transparante stijlen is wassen ingebed in een praktijk waarin aan wassen concrete, planbare en meetbare individuele doelen worden gekoppeld, zoals het bevorderen van de privacy en autonomie van de patiënten, of van hun zelfstandigheid en zelfredzaamheid. Dergelijke doelen kunnen worden vastgelegd in een zorgplan, men kan er fasen en stappen in onderscheiden, er de resultaten van meten en daarover rapporteren.

Maar in de andere twee stijlen is dat niet mogelijk. In de ene is wassen een non-verbale routine, waarvan de kern is dat je er niet over praat maar het gewoon doet. Erover praten doet maar af aan de zorg; echte zorg is in deze visie iets doen, niet erover vergaderen. In de andere stijl is wassen ook niet transparant te maken, omdat er nadrukkelijk geen enkel voornemen of principe aan gekoppeld kan worden. Goede zorg is hier die zorg waarin de kwetsbare relatie tussen zorgverlener en patiënt gekoesterd wordt en men samen zo goed mogelijk door de onvoorspelbare dag weet te komen. Wassen is daarin slechts een optie die zich in die relatie zou kunnen voordoen – niet meer en niet minder. Als wassen nu transparant gemaakt moet worden, dan verandert het van een optie in een regel, en moeten er doelen en meetpunten gesteld worden. Daarmee wordt deze stijl in de kern aangetast, zoals de citaten van de zorgverleners illustreren. De relatie tussen zorgverlener en cliënt staat dan niet meer centraal, maar wordt ondergeschikt gemaakt aan een ander doel dat met zorgen weinig meer te maken heeft.

Transparantie biedt dus geen neutraal doorkijkje op kwaliteit, maar selecteert actief wat als kwaliteit geldt, met eenvormigheid tot gevolg. Transparantie past bij sommige soorten zorg, maar niet bij andere. Die andere soorten zorg (bijvoorbeeld de twee andere stijlen van wassen) scoren slecht op lijstjes waarin wassen wordt gemeten en vergeleken – want

er is helemaal geen objectiveerbaar systeem van wassen en de conclusie moet dus zijn dat er onvoldoende systematisch gewassen wordt. Ze eindigen onder aan iedere wassen-tophonderd, niet omdat ze minder goed zijn, maar omdat ze minder goed *meetbaar* zijn. Aldus blijft er geen ruimte over voor diversiteit en pluralisme.

Solidariteit

Intensivering van meten en intensivering van competitie tussen individuen (en organisaties) gaan in een meritocratische samenleving gelijk op. Dit heeft een aantal aantrekkelijke en positieve gevolgen. Competitie kan spanning en avontuur verlenen aan anders misschien saaie bezigheden. Competitie geeft activiteiten een focus en een begin- en eindpunt en een gemeenschappelijk oriëntatiepunt. Competitie kan maken dat mensen beter hun best gaan doen en het kan daarmee de prestaties van individuen en organisaties verhogen. Bovendien kan enige competitie ook heel leuk zijn.

Competitie heeft echter ook een schaduwzijde. Niet zozeer in de recreatieve sfeer maar als maatschappelijk organisatieprincipe staat het op gespannen voet met solidariteit, en overigens ook met samenwerking, opofferingsgezindheid, zorgzaamheid en dienstbaarheid (vgl. Lymbery 2003). Ook biedt competitie weinig ruimte voor waardering van preventie en onderhoud. In een competitieve samenleving worden dergelijke waarden vaak verdrongen of naar andere domeinen (bijvoorbeeld het privéleven) gedelegeerd.

We beperken ons hier tot de gevolgen van de competitieve meetcultuur voor de solidariteit. Solidariteit veronderstelt en creëert een zekere mate van lotsverbondenheid. Toenemende competitie individualiseert lotgevallen van mensen. Naarmate lotgevallen dankzij afname van kansongelijkheid en discriminatie meer het gevolg zijn van individuele prestaties, wordt het moeilijker te bepalen wat de basis is van lotsverbondenheid en solidariteit. De meritocratie schudt de vraag op met wie we solidair zijn en op welke gronden. Traditionele vormen van solidariteit op basis van groepskenmerken en gemeenschappelijke afkomst (klasse, etniciteit, sekse, leeftijd) worden misschien niet onmogelijk, maar wel moeilijker.

We kunnen daarbij een onderscheid maken tussen *verbindende* (*bonding*) en *overbruggende* (*bridging*) vormen van solidariteit, naar analogie van het onderscheid tussen 'bonding' en 'bridging' sociaal kapitaal (Putnam 2003). Verbindende solidariteit heeft dan betrekking op solidariteit tussen mensen die in dezelfde positie verkeren of tot dezelfde categorie

behoren. De basis van verbindende solidariteit is lotsverbondenheid op grond van gemeenschappelijke achtergrondkenmerken. Overbruggende solidariteit betreft solidariteit tussen mensen die tot verschillende groepen behoren, bijvoorbeeld tussen rijken en armen.

Verbindende solidariteit is altijd verre van vanzelfsprekend en komt slechts dankzij grote inspanning tot stand, zo blijkt uit onderzoek naar sociale bewegingen. In een meritocratie wordt verbindende solidariteit echter extra bemoeilijkt. Gemeenschappelijke achtergrondkenmerken kunnen niet langer de basis voor lotsverbondenheid vormen. Ze vormen hoogstens een gemeenschappelijk vertrekpunt op basis waarvan verschillen ontstaan – verschillen die dankzij de meetcultuur zichtbaar en benadrukt worden. Solidariteit onder vrouwen of etnische minderheden wordt bijvoorbeeld moeilijker naarmate zij meer kansen krijgen om individueel van elkaar te verschillen en die verschillen bovendien veelvuldig benoemd, gemeten en zichtbaar gemaakt worden.

Maar ontstaan er dan geen nieuwe vormen van verbindende solidariteit? Bijvoorbeeld tussen de verliezers van de meritocratie? Tussen diegenen die herhaaldelijk als laagste uit metingen komen? Gemeenschappelijke ervaringen van verlies zouden toch tot nieuwe vormen van solidariteit aanleiding kunnen geven? Verliezen is echter een problematische bron van verbindende solidariteit. De geschiedenis leert ons dat sociale bewegingen pas krachtig worden wanneer de leden ervan hun gemeenschappelijke identiteit positief kunnen formuleren en een duidelijke tegenstander kunnen aanwijzen.

Voor de verliezers van de meritocratie zijn beide aspecten problematisch. Zij kunnen hun trots slechts ontleenen aan gemeenschappelijke kenmerken die niets met de arbeidsmarkt te maken hebben. Etnische identiteit of religie lenen zich hier bijvoorbeeld goed voor. Zowel moslimfundamentalisme als moslimhaat zijn als zulke pogingen tot verbindende solidariteit te herkennen. Zij bemoeilijken echter tegelijkertijd de overbruggende solidariteit tussen leden van verschillende religieuze of etnische groepen. Sterker: zij wakkeren juist de spanningen tussen hen aan. Aan de andere kant is het binnen de sfeer van de arbeid in een meritocratie moeilijk, zo niet onmogelijk, nog vijanden aan te wijzen. Immers, in een gerealiseerde meritocratie bestaat geen onrechtvaardigheid meer in de vorm van discriminatie en achterstelling. Wat je overkomt, heb je alleen aan jezelf te wijten. De vijand zal dus buiten de sfeer van de arbeid gezocht worden (Vergelijk ook hoofdstuk 3).

Overbruggende solidariteit is in een meritocratische samenleving gemakkelijker te realiseren, zij het vrijwel alleen rondom de start van de

competitie. Een meritocratische samenleving staat of valt met gelijke kansen. Deze vormen een excellente kapstok voor overbruggende solidariteit: het ideaal van gelijke kansen voor iedereen doet een sterk beroep op burgers en professionals om dat te helpen realiseren. Overbruggende solidariteit wordt echter snel moeilijker wanneer de kansen eenmaal geboden zijn en deze tot uitsplitsing van talent hebben geleid. De meritocratische samenleving heeft nauwelijks vocabulaire voor overbruggende solidariteit tussen winnaars en verliezers. Hoe eerlijker de wedstrijd, des te rechtvaardiger de uitslag en des te minder reden voor de winnaars om zich verbonden te voelen met de verliezers.

Alleen in een radicaal protest tegen de meritocratie kunnen mensen met sterk uiteenlopende maatschappelijke posities elkaar nog vinden.¹

Vertrouwen

Prestatiemeting wordt geacht bij te dragen aan het vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burgers en instellingen. Burgers kunnen nu immers zelf vaststellen wat er voor hun (belasting)geld gepresteerd wordt. Dit blijkt inderdaad soms te werken, bijvoorbeeld in het geval van een organisatie met een negatief imago. Meer transparantie ten aanzien van de geleverde prestaties kan zo'n imago in positieve richting helpen ombuigen (Hoijtink 2006, Flikweert e.a. 2002).

Maar de voortdurende roep om transparantie blijkt ook een houding van ongericht, diffuus wantrouwen aan te moedigen. Een belangrijk probleem is dat de meetcultuur wel veel informatie voortbrengt, maar weinig bruikbare kennis. De meeste grafieken en tabellen roepen meer vragen op dan dat ze beantwoorden. Neem twee recente metingen die burgers zeer aan het hart gaan: verschillen in sterftegevallen in ziekenhuizen en in slagingskansen van ivf-pogingen. Het lijkt hard en schokkend nieuws dat je in het ene ziekenhuis een veel grotere kans op overlijden hebt dan in het andere. Maar ziekenhuizen waren er terecht als de kippen bij om deze cijfers te relativiseren. Sterftcijfers zijn geen indicatie van sterftekansen. Ze hangen samen met bijvoorbeeld de hoeveelheid ouderen in de regio, het aanbod van behandelingen voor terminale patiënten, het soort specialismen, de ligging ten opzichte van ambulanceposten en ga zo maar door. Precies hetzelfde geldt voor de slagingskans van ivf-klinieken: een ziekenhuis dat bijvoorbeeld meer oudere wensmoeders opneemt, heeft een lagere slagingskans. De getallen herhalen slechts wat we al lang wisten: dat oudere vrouwen een lagere kans op een geslaagde ivf-behandeling hebben.

Deze cijfers geven burgers dus geen bruikbare informatie waarmee zij hun ziekenhuis of verzekeraar kritisch kunnen benaderen. Ze roepen daarvoor te veel vragen naar nieuwe metingen op, die vermoedelijk op hun beurt weer nieuwe vragen zullen oproepen. Want stel dat het hoge sterftecijfer verklaard kan worden door het hoge percentage ouderen. Dan is vervolgens toch de vraag: zijn die ouderen rijk of arm? Want rijke ouderen zijn gezonder en sterven dus op latere leeftijd. Zonder deze informatie zijn de cijfers nog steeds niet te duiden. Zo ontstaat al snel een kwadratering van nog niet bruikbare informatie, een bodemloze put (Meurs e.a. 2006). Dit *mateloze* meten zal niet veel bijdragen aan het publiek vertrouwen.²

Een ander voorbeeld is de mogelijke bekendmaking van de achtergronden van rechters. In een meritocratische samenleving worden rechters niet benoemd dankzij een onduidelijk old boys-netwerk, maar omdat ze aantoonbaar de juiste kwaliteiten hebben. Maar zal dergelijke openbaarheid leiden tot meer tevredenheid en vertrouwen in de rechter? Of zullen mensen die ontevreden zijn met het oordeel van de rechter gaan spitten in diens achtergrond, op zoek naar iets wat de neutraliteit en objectiviteit van het rechterlijke oordeel kan ondergraven? Dat zal altijd gemakkelijk te vinden blijken, bijvoorbeeld in de vorm van lidmaatschappen van verenigingen of politieke partijen of donaties aan bepaalde maatschappelijke doelen. Rechters worden zelf geacht deze achtergronden in hun ambt uit te schakelen. Wanneer die achtergronden publiek gemaakt worden, wordt dat uitschakelen alleen maar moeilijker en daarmee ook het vertrouwen dat de rechter dat kan doen en doet. Er is kortom nauwelijks een scenario te bedenken waarin deze kennis tot meer vertrouwen zal leiden.

Meer transparantie kan ook leiden tot meer wantrouwen, omdat organisaties zich kunnen gaan inspannen om vooral op papier goed te presteren. Papierprestaties nu eenmaal gemakkelijker te meten zijn dan werkelijke prestaties. De eerdergenoemde enquête levert daarvan veel voorbeelden. Bijvoorbeeld in de thuiszorg. Zorgcoördinatie geldt in de thuiszorg (net als reistijd, overleg met collega's, registratie en nazorg) geen apart 'product' en wordt dus niet vergoed. Medewerkers moeten 70% van hun tijd productief zijn; daarom mogen 'niet productieve' activiteiten nauwelijks op papier bestaan, ongeacht hoe noodzakelijk ze geacht worden. Een geënteerde: 'Bij de thuiszorg waar ik werk mag geen of heel weinig zorgcoördinatie worden ingetoetst op de PDA (handcomputer). Wanneer dat toch gebeurt, wordt een werkrapport afgekeurd en moet je het herstellen of uitleggen, waarbij je vaak alsnog [de tekst] moet aanpassen. Er wordt van je gevraagd om te liegen, cliënten in te toetsen die een "gratis" product krijgen waar zij zelf geen rekening van ontvangen.' Het leveren van

een 'gratis' product compenseert deze onvergoede kosten weer: daarvoor krijgt de instelling extra geld, want dit is wel een apart product.

Natuurlijk kan en moet men een eerlijker meetsysteem maken waarin ook zaken als coördinatie en reistijd geboekt kunnen worden. Dat leidt echter tot nog meer registratieverplichtingen met alle nadelen van dien, en ook dan zullen er altijd wel handelingen blijven die wel belangrijk zijn en niet gemeten en geboekt kunnen worden.

De thuiszorg is een duidelijk voorbeeld van het mechanisme dat een ver doorgevoerd meten een eigen papieren werkelijkheid helpt creëren die geen weerspiegeling is van de handelingen die het geacht wordt te registreren. Paradoxaal genoeg wordt er dus gelogen om vertrouwenwekkend te kunnen overkomen. Dat is een wankele basis voor vertrouwen: het kan bij nadere beschouwing immers gemakkelijk worden doorgeprikt.

Identiteiten

Wat doet het leven in een meetlustige samenleving met onze identiteiten? Wanneer onze prestaties veelvuldig gemeten worden en we zelf ook anderen steeds vaker de maat (laten) nemen, wat betekent dat dan voor ons zelfbeeld, onze angsten, dromen en verlangens? De Amerikaanse socioloog Richard Sennett behandelt deze vraag indirect in zijn boek *The culture of the new capitalism* (2006). Sennett onderzoekt in dit boek de invloed van het moderne, vluchtige kapitalisme op arbeidsorganisaties en op onze identiteit. Het moderne kapitalisme is meritocratisch, stelt Sennett. De meritocratie krijgt echter een specifieke vorm in de context van de hedendaagse arbeidsmarkt. Deze is hoogtechnologisch, globaliserend en dynamisch. Functies veranderen, organisaties veranderen, kennis wordt snel achterhaald. Er is alleen ruimte voor kortetermijnplanning en flexibele arbeidsverhoudingen domineren. Veel lager opgeleiden in westerse verzorgingsstaten dreigen voortdurend overbodig te worden of zijn het al, vooral doordat hun werk verplaatst wordt naar landen als India waar hoger opgeleiden met meer vaardigheden, bijvoorbeeld tweetaligheid, bereid zijn eenvoudig werk te doen, bijvoorbeeld in callcenters, aldus Sennett.

Globalisering, technologisering en dynamiek van de moderne arbeidsmarkt vereisen van werknemers dat zij flexibel zijn en dus oppervlakkig. Zij moeten algemene, overal toepasbare vaardigheden ontwikkelen. Sennett typeert de houding die in de meritocratie is vereist als die van een consultant, en contrasteert deze met de houding van een vakman. Vakmanschap

impliceert dat je je heel specifieke, vaak ook bedrijfsgebonden vaardigheden eigen maakt en dat je investeert in vaardigheden en contacten die op die ene plek nodig zijn. In zijn eerdere boek *Respect* (2003) typeerde hij de kern van vakmanschap aan de hand van een Italo-Amerikaanse bakkerij waar de vakman zich specialiseerde in het bakken van het specifieke brood, toegespitst op de lokale omstandigheden en consumenten. Zo'n vakman is juist op die plaats goed, en bij een andere bakkerij veel minder.

De consultant werkt precies omgekeerd: die bindt zich juist niet, die ontwikkelt alleen contextloze kennis, is overal kort, komt even kijken en kan op ieder willekeurig moment weer weg. Werk doen dat veel tijd vergt, wordt onverstandig; 'time-anxiety causes people to skim rather than to dwell' (Sennett 2006: 127).

In een meritocratische samenleving overleeft alleen de consultant, stelt Sennett. De moderne werknemer is genoodzaakt de habitus van een vakman te laten varen (of beter nog: niet ontwikkelen) en zich die van een consultant eigen te maken. Meritocratie heeft in deze context niet zozeer betrekking op wat je gepresteerd hebt, maar op wat je in de toekomst zou kunnen gaan presteren. Want wat je tot nu toe gedaan hebt, is mogelijk morgen of nu al niet meer relevant, want achterhaald. Bedrijven selecteren mensen daarom steeds meer op hun *potentie*, dat wil zeggen: op de belofte tot presteren, niet op de prestaties die ze al op hun naam hebben.

Deze verschuiving binnen de meritocratie van prestaties naar potenties wordt niet alleen veroorzaakt door de genoemde veranderingen op de arbeidsmarkt. Een andere oorzaak ervan is gelegen in de ontwikkelingen in de meritocratie zelf. In het onderwijs van na de Tweede Wereldoorlog werden verwoede pogingen ondernomen om mensen van verschillende achtergronden eerlijk te kunnen testen op talent, zonder dat daarbij hun toevallige culturele kapitaal de testresultaten zou vertekenen. Dus testen worden zo gemaakt dat het niet uitmaakt of een kandidaat weet wat de Pulitzer-prijs is, of wie Bach en Beethoven waren. De prijs van deze nobele poging, stelt Sennett, is echter dat de testen steeds oppervlakkiger worden en steeds meer potenties testen in plaats van prestaties.

Oordelen over potenties zijn echter veel subjectiever en persoonlijker dan oordelen over prestaties. Bovendien hebben kandidaten er minder invloed op. Je kunt veel moeilijker laten zien wat je kunt gaan doen dan wat je gedaan hebt. Selectie op basis van potentie is dus voor werknemers veel ongunstiger: het scheidt onzekerheid, angst, machteloosheid.

De overgang van de vakman naar de consultant en van prestaties (*achievement*) naar potenties (*ability*) heeft vergaande sociale gevolgen. Zij impliceert een verzwakking van loyaliteit, vertrouwen en institutio-

nele kennis. Zij maakt ons op een diffuse manier angstig, ontworteld en onzeker. Plus, gecombineerd met de wijze waarop arbeidsorganisaties zelf veranderen: meritocratie in de context van het nieuwe kapitalisme creëert ook disloyaliteit, erodeert informeel vertrouwen en miskent de waarde van geaccumuleerde ervaring.

De meetcultuur, zo kunnen we uit bovenstaande concluderen, heeft een tweeledig invloed op onze identiteiten. Ze maakt ons niet alleen assertief en bewust van onze rechten, maar ook wantrouwend, afgunstig, conformistisch en weinig solidair.

Verzet en medeplichtigheid

Een meritocratie tendert dus naar een doorgemeten en van wantrouwen doortrokken samenleving waarin niet alleen individuen maar ook instellingen en bedrijven met elkaar in voortdurende competitie zijn verwickeld. Meten en rangschikken van verdiensten versterken elkaar voortdurend. Voltooiing van de meritocratie vereist verfijning van meetsystemen, die op hun beurt leiden tot een steeds nauwkeuriger rangschikken, opdat steeds de juiste persoon op de juiste plaats komt. Die nauwkeuriger plaatsing maakt dat de verschillen tussen mensen of instellingen in een competitie kleiner worden, en er dus nauwkeuriger meetsystemen nodig zijn om die verschillen beter of eerder aan het licht te brengen. Alle bovengenoemde schaduwzijden van die meetcultuur versterken elkaar dus permanent.

Wij zijn niet de eersten die dit signaleren. In Nederland is de laatste jaren een toenemende onvrede over de meetcultuur waar te nemen. Werknemers protesteren tegen al dat gemeet, dat ze ervaren als blijk van wantrouwen en als vernederende controle die ten koste gaat van hun eigenlijke werk. Recentelijk wordt de onvrede hierover met name geuit in termen van verzet van uitvoerende professionals (hulpverleners, leraren) tegen hun management. Hun woede duikt regelmatig op op de opiniepagina's van kranten. Ook de enquête van *Netwerk* en *Random 10* is hiervan een goed voorbeeld. Deze was opgezet naar aanleiding van het feit dat een eerder programma over de tegenstelling tussen professionals en managers in 2005 het verreweg best bekeken programma uit de geschiedenis van *Random 10* bleek. Ook in de enquête worden dus vragen gesteld over de ervaring van docenten en zorgverleners met managers. De enquête is natuurlijk niet zonder meer representatief voor de hele zorg of het onderwijs: ze is alleen gehouden onder vakbondsleden. De respons was matig,

namelijk 37% (Van Kessel 2006). Met die beperking geeft de enquête echter wel een inkijkje in de ervaringen met de meetcultuur onder professionals en de relatie tussen professionals en managers. Zo zegt 64% van de professionals dat 'de toenemende nadruk op controle-instrumenten, productiecijfers, targets, tijdschrijven, registratie en verantwoording een negatieve invloed heeft op het werkplezier. Voor 41% is het reden (geweest) om ander werk te zoeken. 76% is van mening dat 'de regels en voorschriften die door het management worden bedacht, de kwaliteit en efficiency van de dienstverlening of de productie niet verhogen'. 85% vindt dat 'de toenemende nadruk op registratie, targets, verantwoording et cetera ten koste van de directe tijd voor cliënten/leerlingen' gaat.

Vooraf over managers is men negatief: 70% vindt dat ze een te zware druk op het budget leggen, 63% vindt dat ze vooral goed voor zichzelf zorgen, 69% vindt dat ze door onnodige overlegsituaties vooral steeds meer werk voor zichzelf bedenken (Van Kessel 2006). De felheid van het debat wekt de indruk dat we hier te maken hebben met een nieuwe klassentegenstelling tussen meters en gemetenen. Managers verordonneren nieuwe meetsystemen. Van (uitvoerende) professionals vragen zij vervolgens deze in te voeren en zichzelf er vervolgens aan te onderwerpen. Men mag als het ware zijn eigen graf graven en er vervolgens ook in gaan liggen. Dit roept bij de gemetenen frustratie en woede op. 'De managers doen alles om ons werk niet alleen moeilijker maar zelfs onmogelijk te maken. Je kunt alleen overleven door je niets van hun sturing aan te trekken en stug je eigen gang te gaan. Zou je zo'n manager voor de klas zetten, dan is hij of zij binnen een week burn-out.' 'We worden digitaal doodgegooid met allerlei boodschappen van allerlei baasjes.'

Van een heldere, eenduidige klassentegenstelling is overigens geen sprake, want managers worden vaak op hun beurt ook weer gemeten door hogere managers, toezichthouders of politici (al lijken zij er doorgaans wel beter in te slagen zichzelf bij tegenvallende resultaten van verantwoordelijkheid vrij te pleiten). Sommige professionals benadrukken dat overigens ook in de toelichting bij de enquête: 'Zorgmanagers staan erg onder druk van bovenaf en op hun beurt oefenen zij die druk op de uitvoerenden uit.' 'We moeten niet vergeten dat de grootste en invloedrijkste manager de ziektekostenverzekeraar is.' 'Onze rayonmanagers en teamleiders zijn over het algemeen zeer gedreven mensen met hart voor hun mensen en de cliënten. Het zijn meer de overheidsbemoeienissen die het werk steeds bureaucratische maken.' En de overheid zegt dat de burger het gesmijt met belastinggeld beu is en zeker wil zijn dat dit geld goed wordt besteed. De verzekeraar wijst op zijn beurt op de premiebetalers,

die sinds de invoering van de marktwerking met de voeten stemmen op de goedkoopste verzekeraar, dat wil zeggen: op de verzekeraar die de kosten zo veel mogelijk weet te beperken.

Als buurtbewoner, inwoner van een gemeente, of gebruiker van een school, arbeidsbureau of politiepост kunnen burgers de publieke voorzieningen de maat nemen. Of er een relatie is tussen meten en 'terugmeten' is niet bekend. Maar duidelijk is wel dat 'terugmeten' ook een mogelijkheid tot wraak biedt. Is bijvoorbeeld de eis dat topinkomens openbaar moeten zijn niet (ook) een manier om de managers nu eens met de billen bloot te zetten? En in hoeverre geldt dit niet ook voor de toenemende eis van burgers om meer transparantie van publieke instellingen te eisen? Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of er een relatie is tussen meten en terugmeten, en hoe die eruitziet. Maar de mogelijkheid om terug te meten maakt in elk geval dat de nieuwe klassentegenstelling vloeibaarder is dan de oude tussen arbeid en kapitaal. De meeste mensen zijn niet uitsluitend meters of gemetenen. Ze kunnen wisselen van positie. En daarmee is de cirkel weer rond: de burger als professional wordt op zijn huid gezeten door de burger als belasting- of premiebetaler. Uiteindelijk door zichzelf dus. En juist omdat iedereen er in verschillende rollen aan meedoet, dreigt het meten alomtegenwoordig te worden.

Beheersing van de meetlust

Het ongenoegen over de meetcultuur uit zich momenteel dus vooral als 'management-bashing': managers krijgen er persoonlijk de schuld van dat gemetenen zich gecontroleerd en bekneld voelen. Dit is echter noch overtuigend noch effectief. Bijna iedereen is medeplichtig aan het systeem door voortdurend transparantie te eisen. We moeten dus nadenken over alternatieven in plaats van ons zelfgenoegzaam te warmen aan de naïeve gedachte dat we slechts onze bazen hoeven te ontslaan om daarna weer 'echt aan het werk te kunnen gaan'.

We verlangen niet terug naar een 'geneacratie', waarin vrijwel niets gemeten wordt, transparantie ver te zoeken is en de elite elkaar de hand boven het hoofd houdt. Het meten van verdienste kan een bijdrage leveren aan de centrale waarden van de meritocratie: het recht op ontplooiing, het goed plaatsen van talent en een rechtvaardige verdeling van posities (zie hoofdstuk 1). Tegelijkertijd moet worden erkend dat dit meten solidariteit, pluriformiteit en vertrouwen bedreigt en leidt tot angst, wantrouwen en oppervlakkigheid. Meten is niet verkeerd, maar wel als het mateloos

gebeurt. Daarom moet het weer zijn plaats gewezen krijgen: waar, wanneer en hoe is meten (on)wenselijk? Ter beantwoording van die vraag formuleren we vijf voorwaarden. Meten dient te geschieden

- met erkenning dat meten een extra taak is,
- met mate,
- met redenen omkleed en met de bereidheid medeverantwoordelijkheid te nemen voor de uitslag,
- langs een diversiteit aan meetlatten,
- met zeggenschap van degenen die gemeten worden.

Deze voorwaarden lichten we hieronder toe.

Meten erkennen en waarderen als extra taak

Meten moet worden erkend als een extra taak die tijd en geld kost en die diep ingrijpt in werkwijzen en omgangsvormen. Daarom moet bij het verzoek om transparantie altijd ook direct de vraag op tafel worden gelegd wie dit transparantiewerk eigenlijk moet doen. Het werk mag niet langer stilzwijgend bij uitvoerders neergelegd worden. De agent wiens kerntaak het is om de openbare orde te bewaken en boeven te vangen, is niet automatisch degene die kennis moet voortbrengen over de achtergronden en motieven van die boeven. Waarschijnlijk is dat eerder een taak voor onderzoekers, die daarvoor apart aangesteld en betaald moeten worden. Als het toch gewenst is dat uitvoerenden het doen, dienen ze er expliciet tijd en geld voor te krijgen, zodat het niet op een sluipende manier ten koste van het uitvoerende werk zelf gaat. De moeite en de financiële en maatschappelijke kosten van transparantie moeten worden benoemd zodat ze kunnen worden meegewogen in de afweging transparantie wel of niet na te streven. Hoeveel tijd en moeite kost het om alle huisartsen of woningbouwcorporaties te vergelijken? Is het dat waard? Wat kunnen we anders met dat geld doen? En wat heeft een inwoner van Assen aan kennis over de kwaliteit van de huisartsen of woningen in Zierikzee?

Meten met mate

In een meritocratie is de vraag naar meten onverzadigbaar. Daarom is het noodzakelijk het meten bewust te beperken. Daartoe moeten we het morele recht erkennen om van meten gevrijwaard te zijn. De vraag waar

en wanneer we dat recht precies willen laten gelden, moet vervolgens onderwerp zijn van maatschappelijke en politieke besluitvorming. Het antwoord kan per context en tijdperk wisselen.

Om voor die discussie meteen een voorzet te doen: dat recht zou moeten gelden in levenssferen als vriendschap, familie en gezin, verenigingsleven en vrijwilligerswerk. De mogelijkheid hier van meten gevrijwaard te kunnen blijven, is een belangrijk kenmerk van deze levenssferen. Dat men elkaar accepteert zonder langs de meetlat gelegd te zijn. Er kan wel sprake zijn van kritiek, maar dat kan zonder meten en vergelijken. Anderzijds is het ook van belang te erkennen dat meetlust hier ook positieve en gewenste kanten heeft en dus zeker niet helemaal verbannen moet worden. Mensen die nooit een prijs gewonnen hebben, worden ineens vrijwilliger van het jaar; talloze mensen zouden niet sporten als er geen competitie was. Niet verbannen van meten is hier de oplossing maar biedt wel de mogelijkheid om desgewenst van meten gevrijwaard te kunnen blijven. Het meten moet zich niet ongevraagd aan je opdringen, je moet daar zelf toe kunnen besluiten.

Daarnaast kunnen we het meten beperkingen opleggen in tijd. Onderwijs en arbeidsmarkt kunnen niet op een rechtvaardige manier functioneren en kunnen mensen geen gelijke kansen bieden, wanneer er niet periodiek testen en selecties plaatsvinden. Meten met mate betekent hier vooral dat er periodes zijn waarin de zekerheid bestaat dat je (nog) niet gemeten wordt. Die periodes moeten veilig gesteld worden. Een loopbaan waarin je na het verkrijgen van een vaste aanstelling nooit meer gemeten wordt, ondergraaft ook de goede kanten van de meritocratie en is dus niet wenselijk. Maar voortdurend gemeten worden is evenzeer onwenselijk. Het is dus zaak om te bepalen in welke frequentie welke vorm van meten wenselijk is.

In het onderwijs gaat het niet alleen om de periodes waarin men gevrijwaard zou willen blijven, maar ook om het moment waarop het meten begint. In de satire van Young werd de leeftijd voor IQ-tests voortdurend vervroegd, totdat men uiteindelijk in de baarmoeder al de intelligentie kon meten. Meten genereert kennis, maar vernietigt hoop en dromen, zo hebben we in hoofdstuk 3 betoogd. De baten van kennis moeten dus afgewogen worden tegen de kosten van vernietigde hoop.

Er is nog een derde opzicht waarin een grens aan de meetlust wenselijk is: we moeten ook durven delegeren. In een geneacratische samenleving delegerde het volk haar oordeel automatisch naar een elite. In onze meritocratiserende samenleving is daarentegen niemand nog vanzelfsprekend in de positie om een ander iets met gezag voor te schrijven. Iedereen heeft

het recht om anderen de maat te nemen en het recht zich een oordeel te vormen. Dat is een toe te juichen democratisering van gezag. Echter, het verlangen naar totale en ongeremde transparantie is een teken van gemankeerde democratisering, namelijk van democratisering zonder delegeren.

Om te voorkomen dat de meritocratisering uitmondt in een samenleving waarin iedereen elkaar voortdurend de maat neemt en professionals geen stap kunnen zetten zonder zich daarvoor schriftelijk in drievoud te verantwoorden, moeten we weer durven delegeren: anderen het vertrouwen schenken om in onze plaats te oordelen en te handelen. We oordelen dan niet over alles zelf, maar delegeren soms ons oordeel. Wel bepalen we tot op grote hoogte aan wie en wanneer. Alleen wanneer we ons oordeel durven delegeren, is er weer ruimte voor vertrouwen, loyaliteit en binding, en kunnen professionals weer hun werk doen in plaats van door een overmaat aan verantwoording van hun werk gehouden te worden.

Met redenen en medeverantwoordelijkheid

Vanuit het idee dat burgers (in de rol van bijvoorbeeld belastingbetaler, ouder van een schoolgaand kind of patiënt van een ziekenhuis) er recht op hebben, lijkt er geen legitieme reden te bestaan om niet voetstoots te voldoen aan ieder verzoek om informatie. Toch hoeven instellingen, organisaties en bedrijven dergelijke verzoeken niet automatisch in te willigen. Praktijken moeten daarvoor immers eerst transparant gemaakt worden; dat kost tijd en geld en kan ten koste van de kwaliteit gaan. Deze materiële en immateriële kosten maken het legitiem om aan het eisen van transparantie ook omgekeerde eisen te verbinden.

Ook hier een voorzet. We stellen voor dat we alleen recht op transparantie erkennen als er een reden voor is. Als er dus een concrete verdenking bestaat. Meten is vaak een uiting van wantrouwen: we betwijfelen of anderen wel voldoende verdienstelijk zijn. Dat is niet erg, maar dan moet er wel een reden voor wantrouwen zijn en die moeten we ook durven benoemen. Bovendien moet degene die transparantie eist ook bereid zijn om met de meetresultaten iets te doen. Dus de manager of politicus die tijdsverantwoording van professionals verlangt, moet aan kunnen geven welke consequenties hij verbindt aan welke uitslagen. In de enquête klagen veel professionals erover dat ze heel veel moeten registreren, terwijl daar vervolgens niets mee gebeurt. Om transparantie op te eisen moeten we ons van tevoren bereid verklaren iets met de uitslag te doen. Dat be-

tekent dus ook dat niet alles voor iedereen toegankelijk en transparant hoeft te zijn. Transparantie eis je daarmee ook niet ongericht, maar alleen binnen een bepaalde relatie en dus met een bepaalde betrokkenheid en met aanvaarding van de verantwoordelijkheid die uit de resultaten kan voortkomen. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor transparantie-eisen die de politiek of de overheid aan beleid stelt.

Diversiteit aan maatstaven

Een vierde voorwaarde teneinde de nadelen van transparantie binnen de perken te houden, is aanmoediging en cultivering van een diversiteit aan maatstaven. Ook maatstaven die niet noodzakelijk veralgemeniseerbaar zijn, en die daarmee recht doen aan *metis*.

Om de allerbeste leerlingen en de allerbeste scholen van Nederland te kunnen selecteren, worden alle leerlingen en alle scholen met elkaar worden vergeleken. Ze worden allemaal langs dezelfde meetlat gelegd. Dit leidt op individueel niveau tot een afwijzing van velen en daarmee tot een aanslag op hun zelfrespect, zoals we in hoofdstuk 3 besproken hebben. Op institutioneel niveau leidt het tot eenvormigheid, zo hebben we hierboven betoogd.

Voor de diversiteit is het onwenselijk dat alle scholen of verpleeghuizen gemeten worden aan een identieke set criteria voor wat goed onderwijs of goede zorg is. Het belemmert dat scholen of verpleeghuizen op interessante manieren van elkaar verschillen in visies op en beleid ten aanzien van kwaliteit (WRR 2004). Om die diversiteit tot bloei te laten komen, moeten we, geïnspireerd door James Scott, de panoptische vergelijking inwisselen voor de erkenning van de praktische, lokale, praktijk-specifieke kennis, die hij *metis* noemt. Beleidsmakers moeten niet langer proberen om hun beleidsterrein vanuit één punt te overzien, of de prestaties van alle lokale praktijken in één tabel of grafiek onder te brengen. Natuurlijk zijn er allerlei gegevens die men kan blijven genereren en vergelijken – van inwonersaantallen tot en met uitgaven aan onderwijs per kind en nog veel meer –, maar de pretentie daarmee de prestaties en het beleid zelf direct te kunnen meten en sturen, kunnen we beter opgeven.

Is vergelijken van prestaties dan helemaal onmogelijk geworden? Nee, zo lang men het maar niet op panoptische wijze wil doen. Een interessant alternatief voor een niet-panoptische wijze van vergelijken is uitgewerkt door de filosofe Annemarie Mol (2000), overigens zonder zich daarbij tot Scott te verhouden. Tegenover het panoptische vergelijkingsmodel

zet zij het model van de reizende vreemdeling, de cultureel antropoloog. Haar diepgaande kennis van de ene lokale praktijk stelt haar in staat om in de andere praktijk scherp te observeren en interessante, verrassende vragen te stellen en zowel de lokale actoren als haarzelf een spiegel voor te houden. Deze vergelijking levert dan weer nieuwe kennis en nieuwe vragen op, waarmee analyse van de volgende praktijk weer verrijkt kan worden, enzovoorts. Dit levert geen universaliseerbare kennis op, maar wel een steeds rijkere gereedschapskist die in steeds meer situaties wel iets bruikbaar heeft, mits altijd in gebruik aangepast aan de lokale omstandigheden.

De voorstellen van Scott en Mol kunnen we toepassen in het onderwijs en de zorg. Metis kan bijvoorbeeld beter erkend worden door verantwoording in de vorm van visitaties of bezoeken van de inspectie, dan via landelijke toetsen waarin alle scholen met elkaar vergeleken worden. Inspectiebezoek is wel vergelijkend – de inspecteur vergelijkt natuurlijk de school wel met andere scholen waar hij komt – maar het is niet noodzakelijk een vergelijking van deze school met alle andere. Met de inspecteur kan schooldirecteur heel gericht praten over de problemen op deze ene school en de visie van de directeur op een bepaalde toetsuitslag. De meting van de Inspectie wordt mede beïnvloed door wat de school vertelt en is dus meer dialogisch en minder transparant. Immers, wat eruit komt is voor de school zelf leerzaam, maar ook gebonden aan de specifieke omstandigheden van de school – een kind overleed aan een auto-ongeluk, een paar asielzoekerskinderen dreigden het land uitgezet te worden, een docent werd overspannen enzovoorts – en het resultaat is niet direct te vergelijken met de uitslag van alle andere scholen in Nederland. Transparantie impliceert dat informatie uit een relatie wordt getild, terwijl die informatie binnen de relatie soms veel beter kan bijdragen aan kwaliteitsverbetering ter plekke. Met minder totale transparantie en meer kwalitatieve, dialogische verantwoording kunnen diversiteit en kwaliteit beter behouden worden.

Inspectie kán zo functioneren, maar het kan ook meer op een panoptisch model gebaseerd zijn. Binnen de Inspectie is hierover juist strijd. De Inspectie voor de Volksgezondheid onderging bijvoorbeeld recentelijk een reorganisatie waarin het oude model van lokaal, instelling-specifiek, adviserend toezicht werd vervangen door nationaal vergelijkend, ‘transparant’ toezicht. Over die omslag bestaan veel conflicten, omdat veel inspecteurs hiertegen bezwaren hebben. Vanuit Scotts analyse kunnen dat dus terechte bezwaren zijn. In het oude model is plaats voor metis, in het nieuwe niet.

Met zeggenschap van de gemetenen

We wezen hiervoor op de nieuwe, nog nauwelijks gearticuleerde klassenstrijd tussen meters en gemetenen die op een verkeerde manier uitgevochten wordt. Verkeerd, omdat de gemetenen zelden protesteren, maar veeleer op zoek gaan naar anderen die zij als het ware terug kunnen meten. De doorgemeten werknemer wordt dan een eisende burger die in zijn vrije tijd zijn gemeente de maat gaat nemen, of die een algemene management-haat ontwikkelt.

Hoe zou deze nieuwe klassenstrijd dan wel uitgevochten moeten worden? Door het proces van transparant maken zelf te democratiseren. Degenen die gemeten en vergeleken worden, dienen zeggenschap te krijgen over de criteria waaraan zij onderworpen worden en de wijze waarop en de momenten waarop de metingen plaatsvinden.

Ook is van belang om een onderscheid te maken tussen meten en de daarmee beoogde kwaliteitsverbetering enerzijds en transparantie anderzijds. In een democratische samenleving willen we dat instellingen zich verantwoorden, maar dat hoeft niet te betekenen dat ze volledig transparant worden. Voor verantwoording is volledige transparantie niet noodzakelijk. Soms is de kwaliteit van verantwoording zelfs hoger zonder volledige transparantie. Een politieagent of onderwijzer die zich wekelijks verantwoordt over zijn werk aan zijn baas, is in de regel eerlijker en leert daar meer van wanneer niet altijd alles op papier komt en allerlei onbekende tellers en meters mee kunnen kijken.

Pols beargumenteerde, geïnspireerd door Mol, dat zorg niet altijd transparant kan zijn, maar wel altijd verantwoordbaar. Niet door prestaties langs één meetlat te leggen, maar door praktijken open te stellen voor buitenstaanders en ze daarmee ter discussie te stellen, teneinde ervan te leren. Door etnografen toe te laten en die hun bevindingen te laten verwoorden, en daarover in gesprek te gaan. Ook daarmee wordt de waarde van metis erkend.

Noten

- 1 In het boek van Young komt maar één vorm van overbruggende solidariteit voor, namelijk tussen zelf redelijk geslaagde feministen en verliezers. De verliezers ontberen het noodzakelijke zelfvertrouwen en de benodigde doelen om in opstand te komen. De opstand wordt daarom aangevoerd door feministen, die vaak best geslaagd zijn en dus voldoende zelfrespect hebben. Zij protesteren niet omdat de meritocratie hen zelf slecht heeft behandeld, maar omdat ze

kritiek hebben op de meritocratische samenleving. Deze feministen zijn echter met te weinigen om de strijd aan te gaan. Daarom kunnen zij de verliezers goed gebruiken: deze zijn met veel meer en hebben sterke negatieve gevoelens die gemobiliseerd kunnen worden. Omdat deze groepen elkaar nodig hebben, kan tussen beide een vorm van overbruggende solidariteit ontstaan.

- 2 Evenmin is het te verwachten dat burgers tevredener worden dankzij het vergelijken van prestaties. Als ziekenhuis X om allerlei legitieme redenen een hoog sterftecijfer heeft, dan blijft toch hangen dat het geen topziekenhuis is. En omdat iedere rangorde slechts enkele winnaars en juist veel verliezers kent, is het resultaat voor de meeste gebruikers dat ze zich meer tekort gedaan zullen voelen.

Literatuur

- Bemelmans-Vidéc M.L, B. Perrin, J. Lonsdale (2007). *Making Accountability Work Dilemmas for Evaluation and for Audit*. Edison [NJ]: Transaction Publishers.
- Behn, Robert D. (2003). Why Measure Performance? Different Purposes Require. Different Measures. *Public Administration Review* 63 (5), 586-606.
- Bevan, G., C. Hood (2006). What's measured is what matters: target and gaming in the English public health care system. *Public Administration* 84 (3), 517-538.
- Bovaird, Tony (2007). Beyond Engagement and Participation: User and Community Coproduction of Public Services. *Public Administration Review* 67 (5), 846-860.
- Bovens, M. en P. 't Hart (2005). Evaluating public accountability. Paper International Research Colloquium Accountable Governance, Queens University Belfast, October 2005, <http://www.governance.qub.ac.uk/qub2005/BovenstHartPaper.pdf>.
- Catasús, Bino, Sofi Ersson, Jan-Erik Gröjer, Fan Yang Wallentin (2007). What gets measured gets ... on indicating, mobilizing and acting. *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 20, (4), 505-521.
- Cooper, Terry L., Thomas A. Bryer, Jack W. Meek (2006). Citizen-Centered Collaborative Public Management. *Public Administration Review* 66 (s1), 76-88.
- Dubnick, M. (2005). Accountability and the promise of performance, in search of the mechanisms. *Public Performance and Management Review*, 28 (3), 376-417.

- Dijstelbloem, H.P.L. Meurs en E.K. Schrijvers (red.) (2004). *Maatschappelijke dienstverlening, een onderzoek naar vijf sectoren*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Flikweert, M., J. Mak, E. Kromontono, W. Melief, G. Van der Laan (2002). *De uitkomsten van de hulpverlening van MJD Groningen. Een onderzoek naar de ervaren baten en tevredenheid van de eerste opvang en het maatschappelijk werk*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut
- Foucault, M. (1976). *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit*. Nijmegen: SUN.
- Fung, Archon (2006). Varieties of Participation in Complex Governance. *Public Administration Review* 66 (s1), 66-75
- Halachmi, A. (2002a). Who gets what, when, and how: performance measures for accountability? for improved performance? *International Review of Public Administration*, 7, (1), 85-95.
- Halachmi, A. (2002b), Performance measurement, accountability, and improved performance. *Public Performance and Management Review* 25 (4), 370-374.
- Heinrich, Carolyn J (2002). Outcomes-Based Performance Management in the Public Sector: Implications for Government Accountability and Effectiveness *Public Administration Review* 62 (6), 712-725.
- Holzer, Marc, Kathryn Kloby (2005). Public performance measurement: An assessment of the state-of-the-art and models for citizen participation. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 54, (7), 517-532.
- Hood, Christopher (2007). Public Service Management by Numbers: Why Does it Vary? Where Has it Come From? What Are the Gaps and the Puzzles? *Public Money and Management* 27 (2), 95-102.
- Hojtink, M (2006). *Tussen ambitie en ambivalentie. Professionaliteit en alledaagse arbeid van maatschappelijk werkers binnen een veranderende institutionele en organisatorische context*. Doctoraalscriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam.
- Noordegraaf, M. en T. Abma (2003). Management by measurement? Public management amidst ambiguity. *Public Administration*, 81 (4), 853-871.
- Karsten, S., A.B. Dijkstra en R.J. Bosker (2004). Openbaarmaking van prestatiegegevens in het basis- en voortgezet onderwijs. Een balans na zeven jaar. *Pedagogische Studiën* (81), 397-403.
- Kessel, N. van (2006). *De opmars van de managers. Verslag internetenquête bij leden Aob, NU01, Sting en De Unie*. Nijmegen: ITS.
- Levi-Faur, David (2005). The global diffusion of regulatory Capitalisms. In:

- The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 598, (1), 12-32.
- Lymbery, Mark E. F. (2003). Negotiating the Contradictions between Competence and Creativity in Social Work Education. *Journal of Social Work* 2003; 3(1), 99-117.
- McLean, Iain, Dirk Haubrich, and Roxana Gutiérrez-Romero (2007). The Perils and Pitfalls of Performance Measurement: The CPA Regime for Local Authorities in England. *Public Money and Management* 27 (2), 111-118.
- Meurs, P.L., E.K. Schrijvers en G.H. de Vries (2006). *Leren van de praktijk, gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mol, A. (2000). Dit is geen programma. Over empirische filosofie. *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie* 1 (1), 6-26.
- Onderwijsraad (2004). *Bureaucratisering in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Petegem, P. Van en J. Vanhoof (2004). Feedback over schoolprestatie-indicatoren als strategisch instrument voor scholontwikkeling? Lessen uit twee Vlaamse cases. *Pedagogische Studiën*, (81), 338-353.
- Pollitt, C. (2003). *The essential public manager*. Berkshire: Open University Press.
- Power, M. (1997). *The Audit Society: Rituals of Verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Power, M (2000). The Audit Society – Second Thoughts. *International Journal of Auditing* 4 (1), 111-119.
- Power M. (2003). Evaluating the audit explosion. *Law & Policy* 25 (3), 185-202.
- Raudenbush, Stephen W. and J. Douglas Willms (1995). The Estimation of School Effects. *Journal of Educational and Behavioral Statistics* 20 (4), 307-335.
- Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of society, an investigation into the changing character of contemporary social life*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Scott, J. (1996). *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven/ Londen: Yale University Press.
- Sennett, R. (2003). *Respect in an world of inequality*. New York: Norton.
- Sennett, R. (2006). *The culture of the new capitalism*. New Haven/ Londen: Yale University Press.
- Taylor, Jeannette (2007). The usefulness of key performance indicators

- to public accountability authorities in East Asia. *Public Administration and development* 27 (4), 341-352.
- Thiel, S. van en F. de Leeuw (2002). The performance paradox in the public sector. *Public Performance & Management Review* 25 (3), 267-281.
- Tilbury, C. (2004). The Influence of Performance Measurement on Child Welfare Policy and Practice. *British Journal of Social Work* 34, 225-241.
- Visscher, A. (2004). De effecten van schoolprestatiepublicaties in andere landen. *Pedagogische Studiën* (81), 384-396.
- WRR (2004). *Bewijzen van goede dienstverlening*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Yang, Kaifeng, Marc Holzer (2006). The Performance-Trust Link: Implications for Performance Measurement. *Public Administration Review* 66 (1), 114-126.
- Yang, Kaifeng, Jun Yi Hsieh (2007). Managerial Effectiveness of Government Performance Measurement: Testing a Middle-Range Model. *Public Administration Review* 67 (5), 861-879.

7 Naar een aidocratie. Conclusies

Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra

Een meritocratisch systeem is superieur aan een maatschappelijke ordening op basis van afkomst. Het is rechtvaardiger, biedt individuen betere ontplooiingskansen en biedt de samenleving als geheel het meeste profijt van individueel talent. Een meritocratie is rechtvaardiger in die zin dat naarmate individuen meer verdienstelijk zijn voor de samenleving, zij daarvoor meer worden beloond met status, macht en inkomen. Een meritocratie biedt ook optimale ontplooiingsmogelijkheden voor individuen, doordat allen, ongeacht afkomst, daartoe gelijke kansen krijgen. En een meritocratie zorgt er tevens voor dat talent en verdienste de samenleving optimaal ten goede komen. Deze positieve waardering van meritocratie werd in alle hoofdstukken bevestigd. Maar ook werd in alle hoofdstukken uitgebreid stilgestaan bij de nadelen en risico's van de meritocratie en werden voorstellen gedaan om deze te beperken.

In dit slothoofdstuk brengen we die nadelen en voorstellen samen onder vier hoofdpunten, en pleiten op basis daarvan voor een *aidocratie* – een samenleving waarin iedereen een gelijke kans heeft op (zelf)respect – die op vier peilers rust. Ten slotte schetsen we in de stijl van Michael Young hoe zo'n aidocratie er in het jaar 2034 uit zou kunnen zien.

Toegang tot andere sferen

Een meritocratie belooft een rechtvaardige toedeling van inkomen en maatschappelijke positie: een grotere maatschappelijke verdienste leidt tot een betere positie op de arbeidsmarkt, tot een hoger inkomen. Mensen die volgens de meritocratische logica hoog scoren, krijgen ook gemakkelijker toegang tot goede posities in andere maatschappelijke sferen, zoals bijvoorbeeld politieke besluitvorming. Diploma's leiden

tot veel meer politieke macht, laat Bovens overtuigend zien in hoofdstuk 5.

Dat is op zich niet verrassend: immers, 'meritocratie' betekent letterlijk dat de macht naar degenen met verdiensten moet gaan. Een meritocratie staat per definitie op gespannen voet met de democratie. Het cruciale kenmerk van een democratie is immers dat de macht niet aan de verdienstlijken, maar aan het volk is. Politieke macht moet dan niet gebaseerd zijn op verdienste, maar op representatie. Iedere burger moet via stemrecht gelijke invloed kunnen uitoefenen op het bestuur, ongeacht verdienste.

Een democratie kan uiteraard proberen meritocratische elementen te incorporeren. In een meritocratische democratie houden democratie en meritocratie elkaar in balans. Bovens betoogt dat dit in onze samenleving niet gebeurt. Hoger opgeleiden hebben in alle opzichten meer invloed op de politieke besluitvorming dan lager opgeleiden. Hoger opgeleiden hebben meer politieke interesse, meer politiek zelfvertrouwen, gaan vaker stemmen, zijn vaker lid van een politieke partij, doen vaker mee aan demonstraties, schrijven meer ingezonden stukken en bezoeken vaker inspraakavonden. Ze zitten vaker in vertegenwoordigende organen zoals gemeenteraden en de Eerste en Tweede Kamer. De kloof tussen hoger en lager opgeleiden is bovendien de laatste decennia in Nederland en in diverse andere westerse landen beduidend breder geworden, aldus Bovens. Sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 daalt het percentage laagopgeleide stemmers bijvoorbeeld gestaag. Het opleidingsniveau van Tweede Kamerleden is momenteel historisch hoog: 90% heeft een hogere opleiding. Nieuwe vormen van politieke participatie, zoals interactieve beleidsvorming, compenseren deze tendens niet, integendeel. Daarin zijn lager opgeleiden nog sterker ondervertegenwoordigd dan in meer traditionele vormen van politiek.

Deze onevenredig hoge invloed van hoger opgeleiden duidt op het bestaan van een 'diplomademocratie'. Volgens Bovens is deze om een aantal redenen bezwaarlijk. De belangen van lager opgeleiden worden daarin onvoldoende verdedigd en hun problemen dringen onvoldoende door tot de politieke agenda. Hoger opgeleiden kunnen als zaakwaarnemer optreden en opkomen voor belangen en problemen van lager opgeleiden. Naddeel daarvan is echter dat dit op termijn kan leiden tot een vertrouwenscrisis, doordat lager opgeleiden zich niet meer herkennen in de politiek bestuurlijk elite. 'Burgers met een laag diploma zullen op den duur een diplomademocratie als niet legitiem ervaren, omdat het voor hen nauwelijks mogelijk is om enige invloed uit te oefenen op het beleid.' 'Hun burgerschap verschaalt tot een soort politiek consumentisme. (...) Het

deelnemen aan de politiek is immers ook een waarde in zichzelf, los van de behartiging van belangen.’

Het gebrek aan herkenning en betrokkenheid van lager opgeleiden impliceert het risico op politieke instabiliteit die de democratie zelf kan bedreigen, constateert Bovens tenslotte. De kloof tussen hoger en lager geschoolden ‘leidt tot systematische gevoelens van onbehagen en tot het verwerpen van democratische basiswaarden’. Swierstra en Tonkens wijzen er daarbij op dat de kloof het zelfrespect van de lager opgeleiden ondermijnt. Om al deze redenen is het van groot belang om de invloed van diploma’s op de politieke besluitvorming te beperken.

Beperkte definities van verdienste

Met bovengenoemd kritiekpunt bewegen we ons nog goeddeels binnen de meritocratische logica zelf. We uiten weliswaar kritiek op wat verdienste oplevert, maar we accepteren wat als teken van verdienste geldt: een diploma. Het tweede kritiekpunt is fundamenteeler en betreft de definitie van ‘verdienste’. Net als bij Young geldt in het huidige Nederland slechts succes op school of op de markt als verdienste – in de zin dat deze de basis vormen voor de verdeling van status en inkomen. De kritiek in de voorgaande hoofdstukken op deze definitie van verdienste is drieledig.

Ten eerste impliceert deze definitie een miskenning van andere bijdragen aan de samenleving die ook waardevol zijn, maar veel minder toegang geven tot status en inkomen. We denken hier bijvoorbeeld aan sociale of kunstzinnige vaardigheden, en aan deugden als altruïsme, moed, solidariteit, empathie, eigenzinnigheid of burgerzin. Vaardigheden en deugden die van cruciaal belang zijn voor het goed functioneren van onze samenleving, maar toch niet echt als verdiensten tellen.

Natuurlijk is bijna iedereen in onze huidige samenleving bereid om te verklaren dat ook andere, bijvoorbeeld sociale, ambachtelijke vaardigheden of deugden belangrijk zijn. Maar dit komt niet tot uitdrukking in onze maatschappelijke hiërarchieën, zoals bijvoorbeeld zichtbaar in schooltypen en inkomensverdeling. Een hoge Cito-score biedt toegang tot de hoogste opleiding, en daarmee maak je grote kans op een hoog inkomen. Met een briljante score in empathie of moed blijven die deuren gesloten.

Deze miskenning van maatschappelijk belangrijke competenties is niet alleen onrechtvaardig, maar heeft ook negatieve sociale gevolgen. Zij leidt

tot een beperkte visie op wat verdienste is, tot eenzijdig en schraal onderwijs en daarmee tot schraal burgerschap. De toegenomen nadruk op het meten van cognitieve vaardigheden in het onderwijs vormt een voortdurende bedreiging van bredere vorming, zo kwam in hoofdstuk 6 ter sprake. Deze cognitieve blikversmalling is het tweede kritiekpunt op deze beperkte conceptie van verdienste.

Ook toont deze beperkte definitie van verdienste niet veel respect voor mensen die in de gangbare definitie minder verdienstelijk zijn. Daardoor wordt het voor hen ook moeilijker om zelfrespect te verwerven en te behouden. In een meritocratie waarin verdienste beperkt wordt gedefinieerd, worden enkelen soms geprezen, maar daar staat het dagelijks gevecht van velen om het zelfrespect te behouden, tegenover, aldus Swierstra en Tonkens in hoofdstuk 3. Dat is geen ongewenst bijeffect van de meritocratie, maar een beleidsdoel, aldus Pekelharing en Swierstra in hoofdstuk 2: het onthouden van respect aan de ‘verliezers’ beoogt hen te prikkelen om alsnog iets van hun leven te maken, in plaats zich nog langer passief te laten pampieren door de verzorgingsstaat.

Verbinden we dit met de negatieve relatie tussen meritocratie en politiek burgerschap ((zelf)vertrouwen, betrokkenheid en participatie) die Bovens besprak, dan is een negatieve spiraal plausibel. Het lage politieke zelfvertrouwen van lager opgeleiden wordt door nadruk op cognitieve competenties en vaardigheden ondermijnd; met als gevolg dat zij zich nog verder van de politieke besluitvorming af voelen staan en zich dus nog minder betrokken voelen, waardoor hun belangen en problemen nog minder aan de orde komen, de definitie van verdienste nog minder op hen is toegeschreven enzovoorts.

De sterrencultuur biedt een zeer beperkte groep mensen een alternatieve route tot status, macht en inkomen. ‘In plaats van “hoge” geestelijke competenties gaat het eerder om “lagere” lichamelijke kwaliteiten en talenten zoals schoonheid, jeugdigheid, sportiviteit, onbevangenheid, uitstraling, “persoonlijkheid”, tegendraadsheid en zelfs een zekere brutaliteit: allemaal eigenschappen waar je niet voor gestudeerd hoeft te hebben en die het goed doen op tv’, betoogt Pels in hoofdstuk 4.

Bieden deze alternatieve vormen van verdienste een uitweg uit de beperkte definitie van wat als verdienstelijk geldt? En wordt daardoor de bovenstaande kritiek niet ongeldig? Inderdaad biedt de sterrencultuur alternatieve bronnen van verdienste, maar een uitweg uit de beperkte definitie van verdiensten biedt zij niet of nauwelijks, aangezien deze route alleen voor een select gezelschap is weggelegd, en ook nog vaak voor korte duur. Roem bestaat alleen bij de gratie van schaarste. Grote namen zijn groot,

omdat er weinig van zijn. Natuurlijk hoeft niet iedereen een paar honderd miljoen te verdienen en zijn er ook kleinere sterren, zoals bijvoorbeeld beroemdheden van tv-series als *Big Brother*. Hun beroemdheid duurt echter nauwelijks langer dan de serie zelf, waardoor de status van *Big Brother*-ster niet als alternatieve bron van verdienste kan gelden.

Er is meer dan verdienste

Het derde kritiekpunt op de meritocratische logica betreft het belang dat in een meritocratie wordt gehecht aan verdienste zelf – hoe dan ook ingevuld. Ook al zou verdienste slechts tot een beperkte inkomensongelijkheid leiden en geen gevolgen hebben voor de positie in andere maatschappelijke sferen zoals de politiek (probleem 1), en ook al zou er een breed palet bestaan van wat allemaal als verdienstelijk geldt (probleem 2), dan nog kleven er bezwaren aan het feit dat prestaties nauwkeurig en veelvuldig moeten worden gemeten en vergeleken. Pekelharing en Swierstra wijzen er in hoofdstuk 2 op dat het meritocratische ideaal pas vaste grond onder de voeten kreeg toen het praktisch mogelijk werd mensen en prestaties op grote schaal en systematisch met elkaar te vergelijken.

De noodzakelijk grote nadruk op prestatiemeting en vergelijking brengt drie problemen met zich mee. Het impliceert ten eerste een miskenning van het belang van deugden, waarden en activiteiten die moeilijk meetbaar zijn, maar wel heel belangrijk, zo stelden Tonkens en Swierstra in hoofdstuk 6. Vaak gaat het hier om cyclische activiteiten, zoals zorg en onderhoud, waarin van vooruitgang zelden sprake is, maar zelfs ‘op peil houden’ of ‘erger voorkomen’ geen recht doet aan datgene wat gaande is. Een betere typering is bijvoorbeeld iets als ‘samen enigszins prettig de dag doorkomen’. Deze cyclische activiteiten worden in een competitieve samenleving vaak verdrongen of naar het privéleven gedelegeerd. Bovendien bedreigt prestatiemeting en -vergelijking van individuen de onderlinge solidariteit. Dit geldt in het bijzonder voor *verbindende solidariteit* (tussen mensen die tot dezelfde maatschappelijke categorieën behoren), aangezien deze gebaseerd is op lotsverbondenheid; in een meritocratische samenleving is deze lotsverbondenheid niet meer dan het startpunt van de wedstrijd; na het startschot begint direct de onderlinge competitie. De onderlinge verschillen die door competitie ontstaan zouden via overbruggende solidariteit overstegen moeten worden; dat is in een meritocratische samenleving echter heel moeilijk: ‘Hoe eerlijker de wedstrijd, (...) des te minder reden voor de winnaars om zich verbonden te voelen met de verliezers. Alleen in een

radicaal protest tegen de meritocratie kunnen mensen met sterk uiteenlopende maatschappelijke posities elkaar nog vinden.’

In de tweede plaats tast prestatiemeting en -vergelijking van instellingen het onderlinge vertrouwen aan. Het leidt tot een explosie van bureaucratie en de creatie van een eigen papieren werkelijkheid die veelal geen afspiegeling is van de praktijk. Signalering van die discrepantie kan gemakkelijk leiden tot meer meeteisen, met nieuwe risico’s op afnemend vertrouwen. Meer in zijn algemeenheid staat het veelvuldig meten en beoordelen van anderen op gespannen voet met het stellen van vertrouwen in anderen.

Ten derde bedreigt prestatiemeting en -vergelijking van instellingen pluralisme en diversiteit, doordat ieder langs dezelfde meetlat wordt gelegd en aan dezelfde criteria moet voldoen.

De rol van de markt

Een laatste probleem dat als een rode draad door deze bundel loopt, is dat verdienste niet objectief bepaald kan worden. De poging om verdienste te meten, ‘van de materialistische arbeidswaardeleer van Adam Smith en Karl Marx via het *scientific management* van Taylor naar de functiewaarderingen en prestatiemetingen van nu’, is op niets uitgelopen, aldus Pels. Dit inzicht is op zichzelf niet nieuw: alleen ‘een volmaakt opperwezen dat onbevooroordeeld alles overziet, kan uitmaken wat verdienste is’, zo citeren Pekelharing en Swierstra de achttiende-eeuwse filosoof David Hume.

Pogingen om verdienste door de staat te laten bepalen zijn uitgelopen op totalitaire onderdrukking, terwijl de markt te veel door toeval en machtsverschillen wordt bepaald om te kunnen gelden als een betrouwbare indicator van verdienste. Toch bestaat er niet toevallig een affiniteit tussen meritocratie aan de ene kant, en een positieve grondhouding tegenover de vrije markt aan de andere. Pekelharing en Swierstra wijzen erop dat meritocraten vooral het competitieve ethos van de markt positief waarderen, zelfs als de markt verdienste niet rechtvaardig beloont. Volgens Pels is het verleidelijk om de beloning van arbeid toch aan de markt over te laten, omdat er dan niemand verantwoordelijk voor is: ‘Dit beroep op de zogenaamde objectieve dwang van de markt functioneert maar al te vaak als een drogreden waarmee de eigen medeplichtigheid met de markt kan worden gerechtvaardigd en gerationaliseerd.’ Een moeizaam democratisch debat ‘over wat kan gelden als een zinvolle, productieve bijdrage aan de maatschappij (en wat voor beloning daar tegenover moet staan)’ wordt daarmee te gemakkelijk uit de weg gegaan.

Toch vormt de markt tegelijkertijd een bedreiging voor het meritocratische ideaal. De markt biedt namelijk ruimte aan enorme verschillen in beloning. Dit leidt vooral in de hogere regionen van het bedrijfsleven tot een explosieve stijging van topinkomens. Hoe hoger de functie, des te schaarser in principe de mensen die ervoor in aanmerking komen, en des te sterker dus hun onderhandelingspositie. (Aan de onderkant van de arbeidsmarkt kan ook sprake zijn van schaarste, maar het gaat dan eerder om regionale schaarste die vaak met arbeidsmigratie wordt opgelost.) Dergelijke hoge inkomens ondermijnen echter de meritocratie. Als je met weinig inspanning zulke enorme bedragen kan toucheren, is moeilijk vol te houden dat er een nauwe relatie bestaat tussen verdienste en beloning, dat sterren werkelijk zo onvoorstelbaar verdienstelijk zijn dat een inkomen van honderden miljoenen gerechtvaardigd is. Een ongebreidelde groei van de inkomensverschillen is onwenselijk. Dit scheidt een 'moeilijk overbrugbare kloof [...] tussen een elite van bekende mensen met een grote naam en de grote massa van bezitsloze, dat wil zegen naam- en gezichtloze burgers', aldus Pels

Naar een aidocratie

Het meritocratisch ideaal is waardevol, zo hebben we steeds betoogd. Wel echter moeten we de schaduwzijden ervan onder ogen zien en proberen te beperken. Aan de ene kant is duidelijk dat het meritocratisch ideaal nog niet gerealiseerd is en dat het verder moet worden doorgevoerd, omdat het nog steeds een emancipatoire kracht vormt. Tegelijkertijd moeten we er echter voor zorgen dat de meritocratie nooit volledig en onverkort realiteit wordt. We sluiten hiermee aan bij het recente pleidooi van de WRR voor een 'zachtmoedige' meritocratie 'gebaseerd op een fundamentele acceptatie van menselijke beperkingen' (WRR 2006). We pleiten voor een dubbele beweging: het nastreven van een meritocratische samenleving moet hand in hand gaan met het corrigeren van de nadelen ervan. Het doel daarvan is een samenleving waarin iedereen een gelijke kans krijgt op het verwerven van (zelf)respect. Presteren is dan slechts een van de manieren om dat (zelf)respect te verwerven. Deze samenleving duiden we aan als aidocratie, naar het Griekse woord voor (zelf)respect: aidos. We schetsen in het volgende deel van dit hoofdstuk vier peilers van zo'n aidocratie. Deze peilers corresponderen met de vier hiervoor genoemde kritiepunten.

Lokaliseren

De eerste peiler van de aidocratie betreft het lokaliseren, oftewel op zijn plek houden van verdienste. Meritocratie creëert gelijke startkansen, maar ongelijke uitkomsten; dit is inherent aan meritocratie en daarmee tot op zekere hoogte onvermijdelijk. Deze maatschappelijke ongelijkheid is acceptabel zolang de opbrengsten van merites beperkt blijven. Wanneer ze dus in directe relatie staan tot de inspanning zelf en niet leiden tot voordelen op allerlei andere terreinen, ver buiten de geleverde prestatie zelf.

Verdienste vertaalt zich in een meritocratie in status en inkomen, maar aan de mate waarin dat zo is en de deuren die daardoor verder nog geopend worden, worden in een aidocratie beperkingen gesteld. Met diploma's kan wel een hoge positie op de arbeidsmarkt bereikt worden, maar aan het daaraan gekoppelde inkomen stellen we grenzen. Die grenzen zijn inzet van een publiek debat en worden democratisch bepaald. De rol van de markt in het bepalen van verdienste wordt daarmee aanzienlijk teruggedrongen. Er is immers ook een immateriële beloning, status, eer of roem, die ook best meegerekend mag worden in wat iemand met diploma's al allemaal krijgt, zoals Pels ook betoogt (Zie ook Pels 2007). Het belang van roem biedt aanknopingspunten voor inkomensmatiging. Bovenop een fatsoenlijk inkomen is roem voldoende extra beloning – een hoog inkomen is dan niet meer nodig.

Bovendien geven deze verdiensten in een aidocratie niet langer automatisch toegang tot andere maatschappelijke sferen. Bijvoorbeeld niet tot politieke macht. De onevenredig grote invloed van hoogopgeleiden valt enigszins te dempen door een *representativiteitstoets*. Deze toetst 'of alle relevante maatschappelijke groepen in voldoende mate in kaart zijn gebracht en bij de beraadslagingen zijn betrokken'. Bovendien worden extra inspanningen gepleegd om lager opgeleiden bij de politiek te betrekken, bijvoorbeeld via 'selectie en training van deelnemers, actieve moderatie van de beraadslagingen en een directe betrokkenheid van professionals', aldus Bovens. Voorts valt een opkomstplicht te overwegen, teneinde politieke partijen te dwingen meer aandacht aan lager opgeleiden te besteden. In zijn algemeenheid zijn stemmingen een effectief middel om de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden te voorkomen; daarom zouden ook directe vormen van democratie met een stemming of correctief referendum worden ingevoerd en zouden bestuurders vaker kunnen worden gekozen. Ook deliberatieve peilingen en burgerjury's kunnen de vertegenwoordiging van lager opgeleiden vergroten.

Pluralisering

De tweede peiler betreft de pluralisering van verdienste. In de aidocratie worden veel meer verdiensten erkend dan cognitieve vaardigheden en marktwaarde: ook bijvoorbeeld praktische, kunstzinnige en sociale vaardigheden en deugden gelden als verdienstelijk. In alle hoofdstukken is deze gedachte op de een of andere manier bepleit. In een aidocratie kennen de diverse vormen van verdienste elk hun eigen statusladder. Ook buiten het formele onderwijs verworven competenties krijgen erkenning.

De pluralisering van maatstaven van verdienste vertaalt zich ook in het onderwijs. De Cito-(eind)toets wordt vervangen door een palet aan (eind)toetsen, dat recht doet aan de verscheidenheid van belangstelling en talent. Niet langer wordt iedereen langs dezelfde meetlat gelegd en wordt iedereen met iedereen vergeleken: er ontstaat een diversiteit aan meetlatten die recht doet aan de realiteit van een diversiteit aan verdiensten. Uit een palet aan verschillende eindtoetsen kunnen alle kinderen die paar toetsen doen die het best bij hun talent en belangstelling aansluiten. Om die pluralisering van verdienste nog meer recht te doen, kan bovendien het cijfersysteem vervangen worden door een omschrijving van het resultaat.

Relativeren

De derde peiler betreft de relativering van het maatschappelijk en persoonlijk belang van verdienste. Er is meer in het leven en meer in de samenleving van belang dan verdienste. In een aidocratie krijgt dit vorm via vijf lijnen.

Ten eerste via een erkenning en herwaardering van lot en toeval. Pekelharing en Swierstra wezen erop dat deze in minder meritocratische perioden een belangrijker rol spelen en voor de betrokkenen en de samenleving als geheel ook voordelen hebben. Ze verlichten bijvoorbeeld de individuele verantwoordelijkheid voor het falen en slagen door de erkenning dat het individu niet de enige actor in zijn eigen leven is. Ze relativeren omgekeerd ook het succes van de winnaars van de meritocratie: zij hebben hun succes niet uitsluitend aan hun eigen prestaties te danken, maar ook (hulp van anderen en) aan geluk en toeval.

In een aidocratie is toeval niet alleen een feit: er wordt in het beleid ook expliciet plaats voor ingeruimd. Naast competitie mogen ook loterijen en lotingen deel uitmaken van de verdelingsmechanismen. Daarmee wordt het belang van verdienste ook enigszins getemperd. Dit stimuleert het

zelfvertrouwen en de hoop van de verliezers en tempert de zelfingenomenheid van de winnaars.

De tweede lijn betreft een uitbreiding en herwaardering van competitievrije domeinen en sferen. In een aidocratie wordt afgewogen waar en wanneer competitie op haar plaats is en waar en wanneer niet. Er worden dus meetvrije sferen en meetvrije perioden gecreëerd en gekoesterd. Er worden domeinen en sferen buiten de werkingssfeer van competitie gehouden. Dat hoeven niet altijd dezelfde te zijn. Welke het zijn is object van publiek debat en politieke besluitvorming.

Daarnaast zijn er in een aidocratie meetvrije perioden: ook in sferen waarin competitie wel wenselijk is, zoals bijvoorbeeld het onderwijs of de arbeidsmarkt, koesteren en bewaken we in een aidocratie nadrukkelijk perioden waarin mensen van meten gevrijwaard zijn. Waarin ze kunnen oefenen en zich kwetsbaar op kunnen stellen, zonder langs een meetlat gelegd te worden. In organisaties worden dus niet voortdurend de productie en de prestaties van werknemers vergeleken en geordend. De 'default mode' van interactie is net als in een huwelijk of vriendschap de loyaliteit en het vertrouwen dat men het samen wil doen.

Herwaardering van onderhoud, zorg en preventie is de derde lijn van de relativering van verdienste. Of men daarin uitblinkt of niet, is nauwelijks of niet meetbaar. In een aidocratie wordt die onmeetbaarheid erkend en dit soort activiteiten toch gelijkelijk gewaardeerd. Die waardering moet georganiseerd worden, zowel via inkomenspolitiek als via een meer immateriële weg, bijvoorbeeld meer maatschappelijke aandacht, waardering en lof voor onderhoudsactiviteiten en op onderhoud gerichte beroepen.

Ten vierde: naast verdienste wordt in een aidocratie ook behoefte als verdelingscriterium erkend, zoals Pekelharing en Swierstra bepleitten. Behoefte geldt als een fundamenteeler verdelingscriterium dan verdienste. De aidocratie biedt fundamentele bestaanszekerheid door een basaal niveau van inkomen, huisvesting, onderwijs en gezondheidszorg te verdelen naar behoeften, los van verdiensten.

Ten slotte betekent relativering ook letterlijk: het belang van verdienste met een korreltje zout nemen. Het soms prettig belachelijk maken, de spot drijven met alles wat met verdienste meten en succes te maken heeft. Vooral zelfspot van de winnaars en gezagsdragers wordt in een aidocratie enorm aangemoedigd. Een aidocratie koestert en steunt spotprententekeenaars, cabaretiers en andere kunstenaars die invloedrijke personen op de hak nemen.

Democratiseren

Over de voorgaande drie peilers wordt in een aidocratie een permanente publieke discussie gevoerd. De vierde peiler omvat en overstijgt daarmee de andere drie. Deze publieke discussie wordt nadrukkelijk actief georganiseerd en uitgelokt. Een meritocratie is alleen voor alle burgers dragelijk wanneer zij zelf invloed kunnen uitoefenen op de peilers ervan, is daarbij de leidende gedachte.

De discussie gaat dus ten eerste over lokalisering: over de vraag waar verdienste toegang toe mag geven. Wat moet je van geld kunnen kopen en wat niet? Wat mogen de maximale inkomensverschillen zijn? En hoe druk je die uit: als een maximum aan het topinkomen, of als een bepaalde factor (bijvoorbeeld: de hoogste inkomens mogen nooit meer dan vijf keer zo hoog zijn als de laagste)?

De discussie gaat ten tweede ook over pluralisering: over de vraag wat eigenlijk als verdienstelijk moet gelden. Wat vinden we een zinvolle bijdrage aan de samenleving? Hoe kun je verschillende vormen van verdienste meten en wat voor beloning koppel je eraan? Pluralisering is moeilijk te democratiseren, betoogden Tonkens en Swierstra. Immers, wie in de ene rol (bijvoorbeeld als werknemer) gemeten wordt, heeft de neiging in de andere rol (bijvoorbeeld als afnemer van overheidsdiensten) lekker terug te gaan meten. Een explosie van metingen is het gevolg. In een aidocratie wordt dit erkend en bestaat daarom een extra collectieve inspanning om de meetlust te temperen. Steeds wordt daarom bij een nieuwe vraag naar een meting eerst debat gevoerd over de vraag waarom men die precies wil, wat de financiële, emotionele en sociale kosten ervan zijn en wat die meting oplevert. Er is in de aidocratie een gezagvolle meetwaakhond die voor een explosie van metingen waakt.

Ten derde gaat de publieke discussie over relativering: over de vraag wat de plaats is van allerhande verdiensten. Welke zaken vinden we wel van groot maatschappelijk of individueel belang, maar kunnen moeilijk of niet worden gemeten? Wat moet wanneer van meten en competitie gevrijwaard worden? Ook de verhouding tussen behoefte en verdeling als basis van verdeling, is object van debat en politieke besluitvorming. In welke mate, op welke wijze is behoefte een basis voor verdeling van schaarse goederen, en in welke mate en op welke wijze is verdienste dat? Welke goederen moeten op basis van behoefte verdeeld worden, voor welke is verdienste een adequater verdelingsmechanisme, en waarvoor is een combinatie van beide wenselijker? Over al deze vragen bestaat in een aidocratie een levendig publiek debat. Door Bovens bepleite vormen zo-

als burgerjury's, deliberatieve peilingen en correctieve referenda zorgen ervoor dat ook lager opgeleiden aan die discussie deelnemen.

In het jaar 2034

Geertje Wilders, de leider van de Partij voor de Zuiverheid (PvZ), heeft een drukke dag vandaag. Vanochtend leidt ze de actie tegen de Spotwet die sinds 2025 in werking is en vanmiddag door de Tweede Kamer geëvalueerd zal worden. De wet bepaalt dat iedereen met een inkomen in schijf vijf, een topinkomen dus, object wordt van spotprenten, cabaret en andere vormen van spot. Zo gauw iemand volgens de registratie van de centrale inkomensdatabank in schijf 5 belandt, start automatisch een open competitie waarin kunstenaars worden opgeroepen om spotprenten, spotpoppen (geïnspireerd door een antieke Engelse serie Spitting Image uit de jaren tachtig van de vorige eeuw) en andere spotproducten van deze persoon te maken. De kosten van de competitie, de prijsuitreiking en de prijs worden via een ingenieus spaarsysteem over een periode van 5 jaar van het inkomen van de nieuwe schijf 5-verdiener afgetrokken. De evaluatie heeft uitgewezen dat deze wet de inkomens sterk nivelleert, doordat ze een forse drempel oplegt om tot schijf 5 toe te treden. Mensen vinden het beangstigend dat er de spot met hen gedreven wordt, en dan moeten ze het ook nog zelf betalen. De kosten zijn zo hoog dat sommige critici wel spreken van een spotval, naar analogie van de armoedeval waarover in de vorige eeuw werd gesproken. De emotionele en financiële kosten van de Spotwet zijn voor de bespotten zo hoog dat een overgang van schijf 4 naar schijf 5 nauwelijks loont.

Voor dat laatste had de PvZ altijd al gewaarschuwd. De PvZ was van meet af aan mordicus tegen deze wet die de meritocratie vertroebelt en dempt. De PvZ is voor een zuivere meritocratie, zonder al die kleinzerige beperkingen en compensaties. Die zogenaamde aidocratie schept volgens de PvZ slappe, laffe, angstige, burgers die liever lui dan moe zijn. De samenleving moet mensen niet belemmeren, maar stimuleren tot topprestaties en de daarbij behorende topinkomens, vindt zij. De PvZ wil spotprenten trouwens helemaal verbieden, want met talent valt niet te spotten. Talent is een serieuze zaak! De PvZ heeft twintig zetels in de Kamer, maar in de peilingen staat zij wel op dertig. De aanhang bestaat vooral uit tweede en derde generatie migranten en vrouwen; mensen die keihard werken en hun talent en prestaties nu wel eens echt beloond willen zien. Ze is daarom

ook tegen de Schijvenwet – oorspronkelijk Joop den Uyl-wet genoemd – die bepaalt dat de topinkomens maximaal vijf maal het minimumloon mogen zijn. Wat een schandelijke verspilling van Nederlands talent! Talloze talentvolle jonge mensen migreren naar India en China, waarschuwt de PvZ, omdat daar de meritocratie tenminste nog in zuivere vorm aan te treffen is. De Spotwet en de Schijvenwet zullen allebei noodlottig blijken voor de economische groei in Nederland.

De regerende partijen, de Ambachtspartij en de Sociaal-Meritocraten, zien dit uiteraard heel anders. De partijleider van de Ambachtspartij, Mohammed Aboutaleb – niet te verwarren met zijn vader, de vroegere sociaal-democraat en minister-president – wijst er graag op dat het met Nederland economisch helemaal niet slecht gaat. De concurrentie met Azië blijkt helemaal niet zo veel problemen op te leveren, vooral dankzij de matiging van de meritocratie die sinds 2012 in Nederland gaande is. Dit leidt volgens Aboutaleb tot meer saamhorigheid en tevredenheid, grotere geestelijke en lichamelijke gezondheid en hogere arbeidsproductiviteit. De voormalige Aziatische tijgers beginnen juist de schaduwzijden van hun harde, zuivere meritocratie te ontdekken: de onvrede en woede in deze landen is enorm waardoor de productiviteit sterk is teruggelopen. Vooral de laaggeschoolden zijn teleurgesteld en zoeken hun toevlucht in radicale ideologieën en geweld. In Europa bestaat al langer aandacht voor de verliezers van de meritocratie. Keerpunt daarin was, achteraf gezien, de aanslag op minister-president Aboutaleb door radicale anti-islamieten in 2012. Aboutaleb raakte gewond, maar overleefde de aanslag. Deze gebeurtenis vormde echter wel de aanleiding om eens kritisch naar de schaduwzijden van de meritocratie te kijken en vooral ook naar de positie van de verliezers daarbinnen. Een zuivere meritocratie versterkt maatschappelijke ongelijkheid en vernedert de onderklasse. In een humane meritocratie moet de ongelijkheid daarom actief worden bestreden en moet de overheid voldoende bronnen van zelfrespect voor de onderklasse garanderen, is sindsdien het parool van de Sociaal-Meritocraten en de Ambachtspartij. Sinds 2017 is ook de jaarlijkse Dankjeweldag ingevoerd. Op die dag, 1 mei, worden alle Nederlanders opgeroepen om mensen in onderhoudende beroepen expliciet en openbaar te bedanken. De eerste jaren werd hierover wat lacherig gedaan; critici betoogden bovendien dat het elke dag Dankjeweldag zou moeten zijn, niet slechts eenmaal per jaar. Maar sinds de populaire Dankjewelshow op tv met koningin Amalia, gonst het tegenwoordig op 1 mei van de Dankjewels op straat en in openbare gebouwen.

De Ambachtspartij staat dus vierkant achter de Schijvenwet en de Spotwet, die inderdaad een temperend effect op de meritocratie hebben.

Dat is juist de bedoeling, wordt Aboutaleb niet moe om uit te leggen. De Ambachtspartij wijst er bovendien voortdurend op dat er zo veel soorten verdiensten zijn. Deze moeten allemaal erkend en gewaardeerd; de markteconomie beperkt helaas de mate waarin ze ook gelijkelijk beloond kunnen worden. Het liefst zou de Ambachtspartij zien dat een toptimmervrouw, een topstratenmaker of een topdocent evenveel zou verdienen als een topbestuurder. Dat is tot nu toe niet gelukt; maar de Schijvenwet en de Spotwet samen hebben in elk geval een nivellerende werking. En om de waardering voor de topambachtslieden toch tot uitdrukking te brengen, organiseert de Ambachtspartij jaarlijkse Ambachtslieden-van-het-jaar-verkiezingen, waar de beste timmerlieden, verpleegkundigen, docenten, stratenmakers en andere ambachtslieden gekozen worden. De websites met de toptien van alle ambachtelijke beroepen houdt men heel goed bij.

De Mapa, de gangbare afkorting voor de Partij van de Mama's en de Papa's, maakt daar nu juist weer ernstig bezwaar tegen. Waarom moet alles nu weer in toptienen, roepen zij. De meest wezenlijke prestaties zijn niet meetbaar! Juist de niet-meetbare aspecten van het leven, zoals ouderschap, verdienen meer erkenning. Een aidocratie is een samenleving waarin ook veel waardering is voor het Onmeetbare. Bij sommige Mapa-aanhangers neemt dat religieuze of spirituele vormen aan. Zij zweren bij cyclische, schijnbaar zinloze handelingen zoals honderd keer je zakdoek in je zak steken of hetzelfde kopje afwassen, terwijl je een afwasmachine hebt. Juist de zinloze en doelloze repetitieve handelingen geven je toegang tot diepere wijsheid, claimen zij. Zij vormen een internationale beweging waar vooral veel Aziaten aan deelnemen. In Azië waren vroeger ook wijzen die aan yoga deden en zenboeddhisme bedreven, stellen de Aziatische deelnemers. Maar daar heeft de meritocratie de oude wijsheid en diepgang inmiddels verdrongen.

Tot 2032 zat de Mapa in de regering. Partijleider Mamamoe raakte echter in diskrediet, toen bleek dat zij bovenop schijf 5 enorme bonussen toucheerde waarvan zij voor haar beide kinderen een kostschool in China betaalde (naar model van de oude private kostscholen voor de rijken in Engeland). Privéscholen en privé zorginstellingen zijn namelijk reeds sinds 2018 verboden, omdat zij strijdig worden geacht met het uitgangspunt van gelijke kansen. De introductie van de Schijvenwet in 2014 leidde aanvallig tot een explosie van bonussen. Dit bleek een gat in de wet: men mocht dan wel maximaal vijf maal het minimumloon verdienen, maar de hoogte van bonussen was onbeperkt. Die bonussen werden vooral gebruikt om illegale, buitenlandse privévoorzieningen te financieren, zoals privéscholen en privé zorgvoorzieningen. Vooral in India en West-Afrika ontstond een groot

circuit van illegale private ziekenhuizen, verpleging en verzorging, buiten de controle van de Nederlandse en Europese overheid om. De controle hierop is inmiddels aanzienlijk verscherpt, maar het is nooit gelukt om deze kapitaal- en kansenvlucht geheel uit te bannen. Toen dus in 2032 bleek dat Mamamoe nog steeds van dergelijke illegale privésystemen gebruikmaakte, creëerde dat een geweldig schandaal. Alleen de PvZ nam het voor haar op, met een betoog dat een aidocratie mensen wel dwong tot dit soort illegale praktijken. In een zuivere meritocratie zouden mensen zelf mogen bepalen hoeveel ze verdienden en wat ze met dat geld zouden doen. Als ze daarvan privéonderwijs wilden betalen in plaats van een duur huis of een vakantie, was dat hun zaak. Mamamoe en haar Mapa's waren uiteraard niet blij met deze steun van hun aartsvijand; zij raakten daardoor alleen maar meer in diskrediet. Mamamoe werd tot aftreden gedwongen en haar partij stortte in, al is er inmiddels weer sprake van voorzichtig herstel.

In 2019 werd een maategel ingevoerd om de explosieve groei van bonus- en aan banden te leggen: de Bonuswet. Dit initiatief van de Sociaal-Meritocraten bepaalde dat mensen naarmate ze een hogere bonus toucheerden meer uren sociale dienstplicht moesten vervullen. (Sociale dienstplicht was in 2014 ingevoerd, maar gold alleen voor jongeren.) De argumentatie was dat mensen met een hoger inkomen een groter risico lopen van de samenleving vervreemd te raken. Omdat zij toch vaak veel maatschappelijke invloed en macht hebben, is het belangrijk dat zij weten wat er gaande is in de samenleving. De Bonuswet bepaalt dat met iedere verhoging van de bonus met 1000 euro het aantal uren sociale dienstplicht met een uur per kwartaal toeneemt.

Deze maatregel leidde tot massale protesten, vooral van mensen met hogere inkomens, en vormt een belangrijke verklaring voor de stormachtige groei van de PvZ. Een andere doorn in het oog van de PvZ-aanhangers is het systeem van loting om sommige schaarse goederen. Schoon drinkwater bijvoorbeeld is de afgelopen decennia schaars en duur geworden. De rijken dreigden gemakkelijker toegang tot schoon drinkwater te krijgen dan de armen, door contacten en doordat ze het gemakkelijker konden kopen. In 2022 is daarom de Waterregeling ingegaan, een complex verdelingsstelsel op basis van een combinatie van behoefte en lot. De behoefte wordt bepaald op basis van een groot aantal algemeen beschikbare gegevens van burgers, zoals inkomen, gezondheid enzovoorts. Het lot wordt bepaald door een loterij.

De combinatie van deze twee factoren in een toewijzingssysteem is uitermate complex en bureaucratisch gebleken. De vele klachten daarover leidden voortdurend tot bijstellingen die de regeling alleen maar ingewik-

kelder en onoverzichtelijker maakten. De PvZ heeft voortdurend geageerd tegen deze regeling; ook dat heeft haar electoraal geen windeieren gelegd. De Sociaal-Meritocraten hebben zelf met de Ambachtspartij deze regeling ingevoerd, maar willen haar nu versimpelen: het systeem moet uitsluitend gebaseerd worden op behoefte, stellen zij.

Een ander veelbesproken object van loting is het autoverkeer. Tegen 2020 waren de wegen ondanks rekeningrijden en een beperkte uitbreiding van het openbaar vervoer dermate dichtgeslibd dat de gemiddelde tijd in de file was opgelopen tot 3 uur per dag per automobilist. Ook de CO₂-uitstoot bleef ondanks technische innovaties enorm oplopen. Per auto werd de uitstoot wel minder, maar vanwege de groei van het totale autoverkeer leverde dat netto niets op. Om nog maar niet te spreken over de alomtegenwoordige parkeerschimmel. Een alarmerend rapport over de dramatische effecten van dit alles op de gezondheid en de arbeidsproductiviteit en een standje van Europa leidden in 2026 tot de val van het toenmalige kabinet. De nieuwe regering ging in 2027 over tot een radicaal ander systeem, waarbij burgers geen individuele auto's meer mogen bezitten en er voor één op de vier huishoudens een auto beschikbaar is. Deze auto's staan verspreid geparkeerd. Elke nacht verloten computers de auto's onder de huishoudens. Elke automobilist ontvangt 's ochtends vroeg een sms'je of hij in- of uitgeloot is.

Het systeem brengt veel problemen met zich mee. Zo is er inmiddels een explosie van formele echtscheidingen, die vermoedelijk meer te maken heeft met het vergroten van de kans op een auto dan met werkelijk huwelijksongeluk. Ook bestond er aanvankelijk een levendige zwarte handel van loten en werd mensen bij het binnengaan van de auto soms onder bedreiging hun pasje ontnomen. Dit laatste was technisch echter gemakkelijk te verhelpen: nu gaat de auto alleen nog rijden op basis van zitvlakherkenning.

Fatima Wilders, een dochter van Geertje, heeft deze week haar Cito-eindtoets. In de voorronde is gebleken dat ze het beste scoort op sociale en praktische vaardigheden. Ze moet daarom de ene helft van de week voor de sociale vaardigheden-toets een dagje meelopen en helpen in een verpleeghuis. De rest van de week moet ze dus dingen doen als klussen in huis, fietsen opknappen, tuinieren en naaien. Haar vriendinnetje Paula doet het profiel Muziek en Cognitief: die moet dus zingen in koor en met orkest, maar ook solo en ze moet twee dagen meerkeuzetoetsen maken op school.

Ze heeft gehoord dat dit laatste erg lijkt op de oude Cito-toets. Alleen kwam daar één getal uit, terwijl uit de huidige Cito-toets per onderdeel een rapportage komt, met een schooladvies, maar zonder een cijfer of getal.

Tot een paar jaar geleden kregen kinderen nog twee cijfers, maar een experiment in Zweden wees uit dat het voor de ontwikkeling en het zelfrespect van kinderen veel beter was als ze geen getal maar een omschrijving kregen. Sinds kort is het Zweedse experiment overal in Europa ingevoerd.

Het onderwijs staat voortdurend ter discussie en wordt voortdurend hervormd. Van het voornemen om het onderwijs meer met rust te laten, is nooit wat terechtgekomen. Neem alleen al de toegang tot het hoger onderwijs. Er was eindeloos discussie en er vonden talloze experimenten plaats met diverse toetsingssystemen en selectiesystemen voor toegang tot het hoger onderwijs. De gewogen loting (combinatie van eindcijfers en loting) werd in 2026 onder zware druk van de Ambachtspartij en de Mapa's vervangen door uitsluitend loting. Sindsdien is er echter voortdurend onenigheid. Want loting is in een aidocratie zinnig buiten de sfeer van onderwijs en arbeidsmarkt, maar daarbinnen doet het te zeer afbreuk aan de meritocratische logica, aldus de WRR en de Onderwijsraad in een recent gezamenlijk advies. De regering heeft nu gezegd dat er in deze regeerperiode niet meer aan de regeling geknabbeld zal worden. Dan weten we natuurlijk al genoeg.

Het kleine partijtje Meritocratisch Democraten (MD), opgericht naar aanleiding van de publicatie van het boek De beste de baas (2008), grijpt iedere kans aan om discussie over de meritocratie te organiseren; haar voornaamste klacht is dat daar veel te weinig democratisch debat over is. Daarom eist ze nu een referendum over de lotingkwestie. Ze krijgt daarbij steun van de PvdZ die de loting al jarenlang wil afschaffen en in het referendum haar grote kans ziet. Om het referendum af te dwingen, hebben de Meritocratisch Democraten een grote demonstratie georganiseerd op het Plein in Den Haag.

De organisatie Europa Meetvrij is mordicus tegen iedere meting en ondersteunt ieder systeem dat metingen ondermijnt. Zij wil daarom de loting koste wat het kost behouden. EM vindt dit punt zo belangrijk dat ze de toekomst van het lotingsysteem niet van een referendum wil laten afhangen.

Behalve Sacha Bussemaker, hoofd van de Nederlandse Metings-Autoriteit, is ook Geertje Wilders uitgenodigd om de demonstranten toe te spreken. Geertje ziet er tegenop, want Europa Meetvrij heeft gedreigd de demonstratie te verstoren. De betoging loopt inderdaad uit op een gewelddadig treffen tussen de Meritocratisch Democraten en de Partij van de Zuiverheid aan de ene kant en de aanhangers van Europa Meetvrij aan de andere kant. De Mapa's zijn over deze kwestie zo diep verdeeld dat ze onderling slaags raken. Bussemaker en Wilders proberen eensgezind tussenbeide te komen, maar tevergeefs.

Deze gewelddadigheden zijn uiterst betreurenswaardig. Wel genereren ze veel media-aandacht voor de plaats van prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie. Trouwens: was dat niet de ondertitel van dat invloedrijke boek uit 2008?

Noot

- 1 De inmiddels bejaarde redacteurs van dit boek zijn bij deze gewelddadige manifestatie helaas gesneuveld. De uitgever betreurt dit ten zeerste.

Literatuur

Pels, D. (2007). *De economie van de eer. Een nieuwe visie op verdienste en beloning*. Amsterdam: Ambo.

WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over, verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

REEDS VERSCHENEN TITELS

Willem Witteveen, *De denkbeeldige staat: voorstellingen van democratische vernieuwing*, 2000 (ISBN 978 90 5356 434 9)

Mark Bovens, *De digitale republiek: democratie en rechtsstaat in de informatiemaatschappij*, 2003 (ISBN 978 90 5356 640 4)

Bas van Stokkom, *Rituelen van beraadslaging: reflecties over burgerbe raad en burgerbestuur*, 2006 (ISBN 978 90 5356 924 5)

Frank Hendriks, *Vitale democratie: theorie van democratie in actie*, 2006 (ISBN 978 90 5356 957 3)

André Gerrits, *Democratie door interventie: de nieuwe White Man's Burden?*, 2006 (ISBN 978 90 5356 958 0)

Margo Trappenburg, *Genoeg is genoeg: over gezondheidszorg en democratie*, 2008, (ISBN 978 90 5356 819 4)